8 3 3(2 Рос - Ал

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ САНААЛАР

С. Каташев, Н. Киндикова

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ САНААЛАР

Горно-Алтайский облисполкомның албаты ӱредӱзи аайынча бӧлӱги јӧптӧгӧн

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ
«ӲЧ-СӲМЕР» БИЧИК ЧЫГАРУЗЫ · 1992

83.3(2Рос-Ант)
93. 3 Ант
К 292

Рецензенттер:
филология наукалардың кандидады
З. С. Казагачева, ӱредӱчи *О. И. Тезегеш*

Јуунтыга «Алтайдың чолмоны» газетте ле альманахтарда јарлалган бичимелдер кирген. Бичиичиниң јӱрӱмин бӱткӱлинче көрӱп, чӱмдемелдерди таҥынаҥ ылгап, кажы ла автор бойының тӱп шӱӱлтезин јетирет. Учурыла бу наука ла публицистика ууламјылу, критикалу ла шӱӱп көргӧдий сурактарлу бичимелдер болор. Олордың кезигин авторлор 1988 јылда чыккан «Алтай литература» (9—10 класстардың) деп бичикте тузаланган.

К 4306020000—010
М 138 (03) 92 90 92

О 1417 ✓
Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калмыкова

Шинҕжӱчилердиҥ ле бичиичилердиҥ јӱрӱми

С. Каташев

ТЮРКОЛОГИЯНЫҤ КОЛУМБЫ

Телеграммаларды табып, олордыҥ бир кезигин бичип алдым. Бу конспекттерим јоголып калган болзо, атту-чуулу ученыйдыҥ јӱс бежен јажы толгонына учурлалган бу статья бичилбезинеҥ де маат јок болор эди. Эмезе, бичилзе де, јаҥыс ла оныҥ научный иштери керегинде текши шинҕжӱлӱ статья јарлалардаҥ башка. Је ол тужында В. В. Радловтыҥ ат-нерелӱ јӱрӱмин, оныҥ кижи кайкаар эрчимдӱ ижин бис јеткилиҥче билбей, көпти јылыйтып салар эдибис...

1912 јылда 5 январьда академик В. В. Радловтыҥ јетен беш јажы ла бежен јыл наукада иштеген юбилейи темдектелген. Је јар бичиктиҥ учында мынайда айдылган: «Ученыйдыҥ ӱренчиктерине ле оны билер улуска ажынды-разынаҥ айдып јадыбыс: юбилярга учурлалган окылу уткуулду јуун болбос».

Мындый јарга кижи кайкаар: ненинҥ учун В. В. Радловтыҥ юбилейи темдектелбес деп, газетте айдылган? Кем бурулу? Ученыйдыҥ алтан јажы бӱдерде, эл-јон јакшы темдектеген. Јетен јажы база көдӱрингилӱ өткӱрилген. Телекейде эҥ јарлу ученыйлар уткуулду сӧстӧр айткан. А јылдар өткөн сайын ады-јолы там јарлалган ученыйдыҥ 75 јажы толгоны ла бежен јылдыҥ туркунына наукада эрчимдӱ ле једимдӱ иштегени ненинҥ учун темдектелбес деп јарлалган («юбилярга учурлалган окылу уткуул болбос»)?

Керектиҥ аайы бир канча ӧй өткөн кийнинде јарталды. Радловло кожо иштеген нӧкӧрлӧриниҥ айдыжыла болзо, ученый бойыныҥ юбилейин өткӱретен јӧбин Россияныҥ наукалар Академиязыҥ башкарган улуска бозокой бербей салган. Байла, мен бодозом, В. В. Радловтыҥ сӱрекей кемзинчек кылык-јаҥынаҥ улам.

Је беш январьда он бир частаҥ ала В. В. Радлов јаткан турага телеграммалар улай-телей урулып келди. Олордыҥ тоозында Россияныҥ наукалар Академиязыныҥ членде ри-

нең ле Петербург университеттиң профессорлорынаң: телекейде ады јарлу Маррдаң, Гордлевскийдең, Фортунатовтоң, Шахматовтоң, Бартольдтоң, Штернбергтең, Коршгоң, Мелиоранскийдең, научный иштерин орус, немец, славян, чех, француз, итальян, литва тилдерле бичиген Бодуэн де Куртенэдең, улу физиолог И. П. Павловтоң, ады јарлу географ-јорыкчы Семенов-Тянь-Шанскийдең, јурукчы Н. К. Рерихтең, наукалар академиязының президентинең ле ученый качызынаң, министрлерденң, öскö ороондордың ученыйларынаң, географический обществолордоң, музейлерденң.

В. В. Радловтың јайалту эң баштапкы ўренчиги, Казаньдагы университеттиң профессоры Н. Катанов ўредўчизине мындый телеграмма ийген: «Слер наукада иштеп келгенигерденң бери јарым чактаң ажа берди. Слердиң ады-јолыгар эмди јаңыс та бисте, Россияда, эмес, је бастыра Европада јарлу боло берди.

Сибирьдеги јебрен кереестерди тапкан ла шиңдеп баштаган эң башкы кижизи — Слер. Слердиң наукадагы иштеригерденң улам бу јебрендиктерди цивилизациялу јер-телекей тапту билип алды.

Тўрк тилдў калыктардың тилин тўңдештирип шиңдеген эң баштапкы кижи — Слер. Слердиң научный иштеригерденң улам телекейдеги ученыйлар тилдер шиңдейтен эпаргаларыла таныжып, олорды текши тузалана бердилер.

Кўндўлў ўредўчибиске ле башкараачыбыска, ученыйга ла наукага бастыра бойын берингген кару кижиге, ўргўлјиге мак!»

Г. Н. Потанин ле В. А. Анохин алтай тилле ийген телеграммазында мындый сöстöр бичиген: «Иш бажы јылгыр болзын».

Је анчада ла кöдўриңилў сöстöрлö В. В. Радловты Петербург университеттиң тўрк укту студенттери (татар Шакир Мухамеджанов, туркмен Какаджан Бердиев, якут А. Никифоров) оның айлына келип, изў уткыгандар.

Туркмен студент Какаджан Бердиев төрöл тилиле В. В. Радловты мынайда уткыган: «Кўндўлў профессор! Менинг айткан сöзиме бастыра албатым јöмöжöрине бир де алангзыбай, туркмен эл-јондорго учурлалган научный иштеригер учун Слерге јаан ла бўдўмјилў быйанымды айдып, бастыра јўрегимнең Слерди уткып, көп-көп јаш јажагар, ырысту јўригер, тюркологияны оноң ары чечектедип јарандырыгар деп кўўнзеп јадым». Анчада ла якут А. Ни-

кифоровтың бойының эл-јоның адынаң айткан сӧстӧри В. В. Радловтың јӱрегин, байла, јимиреткен болор деп сананып турум. Оның узун, је учурлу төп лӧ јымжак эрмегининг бир кезек ӱзӱктерин кычырып көрӧликтер: «Слердиң эл-јонго учурлап эткен ижигер биске, јашӧскӱримге, јаан јозок болуп артып калар... Слердиң элбек ижигерденг бир ле темдек алып темдектейин. Слер «Якут тилдиң сӧзлигин» ле якут калыктың ойгорлык оос чӱмдемелдерин кепке базып чыгарар деп, наукалар академиязынаң јӧп алдыгар. Бастыра ижигерге көрӧ, ӧскӧ улуска бу ижигер талайдың тамчызындый билдирер. Је мен якут кижи. Менинг якут јӱрегимде бу эткен керегеер улу национальный оморкодуга бодолду торгылды. Слер якут эмес те болзогор, је бу ижигер якут албатыга учурлалган улу кереес болуп артып калар. Слердиң кызыл колдың кӱчиле јазалбаган керезеер кӱлер де кереестең бек, мынаң улам якут албатының ады-јолы элен-чакка ундылбас.

Јӱс те, муң да јылдар ӧтсин, бастыра якут јерим тӱштӱк јерлердий садтарга да бӱркелип кубулзын, менинг төрӧл јеримде көп-көп городтор до тудулзын, је мен тӱнгей ле бӱдӱп јадым: кайкамчылу ӧй келер — керек дезе базынчыкка ла тартыжуларга чыдабай якуттар кырылып та калза, ӧскӧ калыктарла кожулып, бойының якут чырайын да јылыйтсын, төрӧл тилин ундып, телекейлик тилле де куучындашсын — ол до тужында Слердиң агару ижигерденг улам, «якут» деген сӧстиң учуры јылыйбас, якут албатының кепке базылган ойгорлыгы, якуттардың сананган санаалары, иженген ижемјилери чактың чакка бузулбас кереес болуп артып калар... Ӧскӧ калыктар якуттардың чӱмдӱ сӧзине, ӧңзӱрек јӱрегине кайкажар, нениң учун дезе, сӧзликке албатының алмаздый ару ла бек сӧстӧри кирген.

...Келер ӧйдӧги науканың ойгорлыгына бастыра бойын берингген кижи якут тилдиң бу эң ару ла јаркынду сӧстӧрин шиңдеп, кайкаганду сӱӱнип, культуразы бийик бойының калыгына, айса болзо, кайкап, мындый кӧдӱрингилӱ сӧс айдар: бу кыйында, шырада ла каранғуйда јаткан кичинек калыктың сӱрекей јаркынду, јӱзӱн ӧңдӱ ле комыстый кӱӱлӱ сӧстӧрин изиткен ле кабайлаган албатының кӱр-кӧкси кандый саң башка!

...Якут-сӧзлик якут калыктың ады-јолын чактың чакка ададар!

...Эмди Слер якут албатыга буурзак ла киленгкей

болгоныгарга сўўнип, мен, ыраак Тўндўктеҥ келген якут, Слердиҥ јетен беш јажыгар толгон кўнеерде ырыс болуп, Слерди бастыра якут калыктыҥ адынаҥ уткып, јаан быйанымды јетирип јадым Слерге, кўндўлў Василий Васильевич!»

Ол тужында Никифоров Улу Октябрьла колбулу јаан кубулталар болотонын билбеген. Лениннииҥ национальный политиказыныҥ шылтузында якуттардыҥ да, öскö дö оок калыктардыҥ тили јылыйбаган, а там јаранган, чöрчöктöги бай теректий јажыл торко бўриле там бўркелген. Је Никифоровтыҥ изў сöстöрин мен оморкодулу јарадып јадым.

Алтайлардыҥ адынаҥ мындый сöсти база айткадый, ненииҥ учун дезе В. В. Радловтыҥ алтайлардыҥ адын јайган ижин неге де тўҥдештирип болбозыбыс. Јаҥыс аттучуулу ученыйдыҥ бойыныҥ ижиле тўҥдештиреринеҥ башка. Је саҥ башка неме: В. В. Радловтыҥ јўрўми ле ижитожы керегинде бис, алтайлар, нени билерис?

Кезиктерибис эзеер немени эзебей бардыбыс, кереестерди кереестебейдис, кичеерди кичеебейдис. Керек дезе јакшы ла јаманныҥ, чын ла кара-боронныҥ аайына да чыгарга јалкуурып турганыстый. Айла билбеечи, сеспеечи, көрбööчи болуп турганыс па? Бу мындый бистиҥ једикпестеристиҥ каршулу учуры керегинде мен мынаҥ да озо айткам, база да катап айдарга келижип јат. Је чын ла, ненииҥ учун јакшы улус керегинде изў сöс айдарга тудунып турганыс? Ненииҥ учун В. И. Вербицкий, Григорий Потанин, Николай Ядринцев, Павел Кучияк, А. В. Анохин, Лазарь Кокышев керегинде айдарга онгду-башту сöскö карамданып турганыс? Керек дезе Н. У. Улагашевтиҥ 125 јажына учурлап, эзейтен энгирлер öткўрилбеген. Бис кижи ийне, кижи угын уктаганыс. Бу мындый кезем эрмекти В. В. Радловко учурлалган статьяда айдып турганым не дезе, бу улу ученый бистиҥ, алтайлардыҥ, адыјолын јер-телекейдеги эл-јонго јайган, алтай албатыныҥ ойгорлык сöзин чебер јууп, он томду «Образцы народной литературы тюркских племен» деп јуунтыныҥ эҥ башкы томына кийдирип, 1866 јылда Петербургта кепке базып чыгарды. Соҥында бу бичик öскö тилдерге көчўрилип, јаан научный кереес болуп артып калган. Ол США-да Индиан университетте 1967 јылда (бичиктиҥ јўс јылдыгына учурлап) английский тилле көчўрилип чыккан, је алтай тексттер В. В. Радловтыйынча болуп, бир де кубулбай, кепке

базылды. Бу јуукта В. В. Радловтың он томду түрк калыктардың оос чүмдемелдерин бириктирген бастыра томдоры база катап ФРГ-да ак-јарыкка чыгарылды. Мынаң көргönисте, В. В. Радловтың он томду јуунтызының учуры өйлөр өткөн сайын јабызаардаң болгой, там бийиктеп јат деп айтса, јастыра болбос.

В. В. Радлов түрк тилдү калыктардың ойгорлык сөзин јууп, олордың тилдерин түңдештирип, наукада јаан ачылталар эткен. Јебрен түрк баштапкы шиңүчизи база Радлов.

Кыскаға айткажын, В. В. Радлов — атту-чуулу тюрколог, тил шиңжүчи, этнограф, археолог, фольклорист. В. В. Радлов эзен де туштa öскö ученыйлар оны «тюркологияның Колумбы» деп тегиндү айткан эмес. Оның адыјолын бүгүнги де ученыйлар јаан тоомјылу адагылап, тюркологияда оны баштапкы јерге тургускылап јадылар.

В. В. Радлов эзен тужында ол өйдöги атту-чуулу ученыйлардың јүрүмине учурлалган справочникке бойы керегинде бир-эки сöс бичип берзин деп, бичик чыгараачылар сураганда, ол кемзинип, јöбин бербейтен.

Оның јүрүми ле ижи керегинде эң баштапкы јаан очеркти Лев Яковлевич Штенберге (1861—1927) бичиген. Ол Радловтың üренчиги ле болушчызы, соңында, ады јарлу ученый боло берген, јаңы совет этнографияның төзööчизи, Түндүкте јаткан калыктарга көп лö јаан болужын јетирген кижи. В. В. Радловло кожо иштеп тура, Л. Я. Штернбергке бойының üредүчизине билдирбезинең сурактар берип, оның бойынаң керектү јетирүлерди шүүндий шүүп алып, научный иштерин шиңдеп, 1910 јылда «В. В. Радловтың јүрүминең ле ижинең» деп очеркти кепке базып чыгарала, üредүчизининг колына туттурган. Бу очеркте улу тюркологтың Берлиндеги, Алтайдагы ла Казаньдагы јүрүми ле ижи керегинде эң баштапкы јаан очеркти Лев Яковлевич Штенберге (1861—1927) бичиген. Ол Радловтың üренчиги ле болушчызы, соңында, ады јарлу ученый боло берген, јаңы совет этнографияның төзööчизи, Түндүкте јаткан калыктарга көп лö јаан болужын јетирген кижи. В. В. Радловло кожо иштеп тура, Л. Я. Штернбергке бойының üредүчизине билдирбезинең сурактар берип, оның бойынаң керектү јетирүлерди шүүндий шүүп алып, научный иштерин шиңдеп, 1910 јылда «В. В. Радловтың јүрүминең ле ижинең» деп очеркти кепке базып чыгарала, üредүчизининг колына туттурган. Бу очеркте улу тюркологтың Берлиндеги, Алтайдагы ла Казаньдагы јүрүми ле ижи керегинде айткан. Соңында Радловтың Петербургтагы ижи керегинде öскö ученыйлар айдып берген. Мен бу очеркти Л. Я. Штернбергтиң ле А. Н. Самойловичтиң иштерине тайанып бичидим. Радловтың дневник-дептериле тузаландым.

Василий Васильевич (Фридрих-Вильгельм) Радлов Берлинде 5 январьда 1837 јылда чыккан. Адазы, полицияның комиссары, сок јаңыс уулын üредип алар деп, көп күчин салган. Гимназияда üренип тура, 1848 јылда Германияда öткöн революцияны көргöн. Штернбергтиң бичигениле болзо, Радлов бу күндер керегинде кödүрингилү мынайда айдып туратан: «Уулчактар ол öйдö оромдордо öдүп

турган керектерге кирижип, корголjынды кайылтала, ок уруп, колмылтыктаҥ адып туратан». Гимназияда ўреткен ўредўчилерин, анчада ла литературанын ўредўчилерин, ундыбай, олор чыннын-тöгўннинҥ аайына чыгарга болушканы керегинде, керек дезе буржуазно-демократический революциянынҥ учурын кееркемjилў литература ажыра jартап беретенин Радлов Штернбергке айдып туратан. Шиллердиҥ, Гётениҥ, Гейнениҥ чўмдемелдерин Радлов гимназияда ўренип тура кычырган.

Гимназияда ол jаҥыс ла литературага кичеенип ўренген эмес, jе ол тужындагы атту-чуулу философтордынҥ бичиктериле база танышкан.

Кўскиде, 1854 jылда, Радлов Берлиндеги университеттиҥ философия факультедине ўренерге кирип алган. Мында ол философияга турумкай ўренген.

Jе jебрен Греция ла jаҥы немец философияга jаан ajару да салып турза jиит Радловтынҥ кўўнзегени öскö наука болгон — тўҥдештирип шиҥдейтен тилдиҥ науказы. Анчада ла оны бу науканынҥ тöзööчизи Франц Бопптынҥ университетте кычырган лекциялары сонырката.

Берлиндеги университеттиҥ тил аайынча профессорлорынынҥ лекцияларын учына jетире угала, бойынынҥ кўўниле Галледеги университетке келеле, атту-чуулу фонетист Август Поттынҥ телекейлик тилдерди тўҥдештирген лекцияларын бир jылдынҥ туркунына укан. Мынаҥ көргönисте, Радлов философияныҥ факультединде ўренип те турган болзо, ол эмди jўзўн-башка калыктардынҥ тилдерин тўҥдештирип шиҥдеер научный ишке бойын белетеп баштаган.

Jе ол тужындагы атту-чуулу ученыйлар jаҥыс ла Кўнбадыш Европадагы тилдерге ajару салган. Кўнчыгыштагы jаткан калыктардынҥ тили ас шиҥделип турган. Онынҥ учун кöп ученыйлар jаҥдалган айас белен jолло баргылаган — кўнбадыштык тилдерди шиҥдегилеп турган. Jиит Радлов бастыра бойынынҥ ийде-кўчин, билерин Кўнчыгышта jаткан калыктардынҥ тилдерин шиҥдеерге ууландырды. Онынҥ учун университетте ўренип тура, ол еврей, араб, маньчжур, тўрк тилдерди алдынаҥ бойы ўренип баштаган, ненинҥ учун дезе университетте бу тилдерди jакшы билер ўредўчилер jок болгон. Ыраак Кўнчыгыш Радловтынҥ бастыра кўўн-санаазын олjолоп алган. Азиядагы jаткан калыктардынҥ jерин, андагы эл-jондордынҥ jаткан jадынын, кылык-jаҥын билип алар деп амадап, ол атту-чуулу географ К. Риттердиҥ лекцияларына jўрген. Ол ок

өйдө ады јарлу ориенталист Шоттоң Радлов монгол, татар, кыдат тилдерге ўренген.

1854 јылда Петербургтагы университетте Кўнчыгыш факультет төзөлгөн. Анда атту-чуулу ориенталисттер иштеерге келген. Олордың тоозында Бётлингк — якут грамматиканың баштапкы авторы, тўрк тилдерди тўнгдештирип шингдеген баштапкы ученый. Бётлингктиң иштериле Радлов университетте ўренип турала танышкан. Россияның наукалар Академиязы Ыраак Кўнчыгышка бир канча экспедициялар белетеп турганын угала, Радлов бу экспедицияларда туружар деп, ичинде бек сананып алды. Онын учун востоковед болорго төрөл Германиязынаң Россияга барар деп шўўнип алды.

Је Россияга барып иштеерге орус тилди ўренип алар керек болгон. Онын учун Берлиндеги университеттиң калганчы курсында орус тилди тўндў-тўштў ўренип, учы-учында орустап туктурылыш јогынаң куучындана берди.

20 майда 1858 јылда Радлов университетти божодоло, философия докторының адын аданды. Россияга бараргa јаан болужын Шотт јетирген. Бу өйдө Шотт урало-алтаистикада эрчимдў иштеп, оны ичкери јылдырарга барјок кўчин салган, ненинг учун дезе Шоттың урало-алтаистика деген теориязыла көп ученыйлар јөпсинбей турган. Бу наука тегин аайы эмдиги јетире јарталгалак, ученыйлардың айткан эрмектери экиленип јат, блаашартыштар эмдиге јетире улалганча. Онын учун алтаистика деген науканың учурын озо билип алалыктар. Радлов бу наукага соңында база јаан ајару салар.

«Алтаистика» эмезе «алтай тилдер» деген сөстөрдиң учурын јаңыс ла бистиң Алтайда јаткан јондорыбыстың тилин, историязын ла культуразын шингдеп турган наукалар деп бодобос керек. Бого телекейдеги көп укту калыктар келижип јат. Јартап айткажын алтаистика деген наука — ол бистиң Туулу Алтайда јаткан алтайларыбыстаң башка бастыра тўрк (Сибирьде — алтай, хакас, якут; Орто Азияда — кыргыс, ўзбек, туркмен, каракалпак, казах; Волганың јанында — татар, башкир, чуваш; тўштўкте — азербайджан, турк ле онон до өскөлөри); тунгус ла маньчжурлар (эвенк, эвен, ороч, удегей, ульч, нанай); монгол (монголдордоң башка — буряттар, калмыктар) укту калыктардың, кезик ученыйлардың айдыжыла болзо, керек дезе корейлердиң, јопондордың тилдерин, угы-төзин, историязын, кылык-јаңын, тудунган-кабынган немелерин ле

идеологиязын шингдеп турган наука. Бу өрөги айдылган албатылардын камыгы бистинг орооныбыста јуртап јат.

Бириктире айткажын, «алтаистика» деп наукага келижип турган калыктардын географиязы сӱрекей јаан: Јуук Азия, Орто Азия, учы куйузы јок Сибирь, Ыраак Кӱнчыгыш ла бир канча јака Тӱндӱктинг райондоры. Алтай ла алтай тил алтаистиканын јӱк ле бир кичинек бӧлӱги, ол алтай тилдерге өскӧ тилдер ок чылап кирип, онын бир бӱдӱми болуп артып калган.

Алтайлык тилдердин тӱнгей темдектери көп. Је мында көп блааш-тартышту суракгар бар. Көп ученыйлардын айдыжыла болзо, алтайлык тилдер озо-озо чактарда та кандый да јебрендик бир тилдинг тазылынанг бӱдӱп таркаган. Мынанг улам бу тилдер укташ болуп артып калган. Је кезик шингжӱчилер мындый шӱӱлтени јаратпай, оны јӱк ле бодоштыру-гипотезага бодоп јадылар. Алтайлык тилдер бой-бойына тӱнгейлежип турганы керегинде ады јарлу финн ученый Г. И. Рамстедт айткан. Онын шӱӱлтелерин Н. Н. Поппе јарадып, ононг ары теренгжидип улалткан. Поппенинг айтканыла болзо, бастыра тӱрк, монгол, тунгус ла маньчжур тилдер јебрен ӧйлӧрдӧ бир тилдинг тазылынанг бӱделе, текши таркай берген. Атту-чуулу монголист Б. Я. Владимирцев алтайлык тилдердинг тӱнгейлежип турган темдектерин коргузип тура, мынайда айткан: «Монгол ло тӱрк тилдер историяда тӱнгей јолдор өткӧн. Олор эки бӱдӱмдӱ јанғыс тил». Алтайлык тилдердинг фонетиказы, лексиказы, морфологиязы тӱнгейлежип турганынанг улам ады јарлу тюрколог А. Н. Кононов олордын эң јебрен тазылдарына ајару салар керек деп, шингжӱчилерденг некеген.

Алтайлык тилдер јебрендик бир тилденг бӱдӱп таркаган деген шӱӱлтеле бир канча ученыйлар јӧпсинишпеген: Дж. Клоусон, Г. Дерфер, А. М. Щербак, Б. А. Серебренников.

Айдарда, наука эмдиге јетире алтайлык тилдер тӧзи ле тазылы јанынанг јуук болгонын чынына чыккалак. Је ученыйлар историялык тӱнгдештирӱлер ажыра бу суракгын аайына чыгарга јаан иштеер өткӱрип јат. Бу бастыра иштерди тӧзӧп, улалтып башкарган кижи — Радлов.

...Шотт Россияда бир канча тоомјылу улуска таныш болгон. Радлов Шоттын јӧптӱ самаразын алала, кӱскери јай Петербургка јетти. Мында көп ученыйлар Радловко болужын јетирген. Радлов Петербургтагы университеттинг

Кўнчыгыш факультедине келип, ўредўзин оноң ары улалтар деп пландаган болгон. Је ученыйлар јиит Радловко ӧй јылыйтпай, Кўнчыгыштагы јаткан эл-јондордың тилин бойы ўрензин, экспедицияларда турушсын деп јӧп-сўме айдып бердилер. Оның учун Радлов маньчжур тилди теренгжиде ўренип алала, јака Кўнчыгышка барар деп шўўнип алды. Је Амурга барып јаткан Ф. П. Шмидтиң экспедициязына ол коштоныжып болбоды. Качаш болуп, ӧскӧ дӧ экспедицияларга кирижип болбоды. Радловтың салымы керегинде сананып турган улус оны Барнаулга бийик ўредўлў училищеге ўредўчи болуп барала, андагы коштой јаткан тўрк укту Тўштўк Сибирьдеги ле Орто Азиядагы калыктардың тилин, историязын, фольклорын шингдезин деп јӧп айдып бердилер. Мындый научный иш ӧткўрерге акча берилер деп ижемјиленди.

22 јашту Радлов бир де алаңзыш јогынаң Ыраак Сибирьге Петербургтаң июль айда 1859 јылда атту атанып чыкты (темир јол ол тужында јок болгон). Бўдўн јарым айдың бажында ол Барнаулга једе конды. Барнаул ол тужында алтын ла јўзўн-башка өңдў темир табар јаан јердиң тӧс городы болгон. Је эмдиги Барнаулга көрӧ, ол тужындагы бу «тӧс город» айу телчип јўргедий јерге бодолгон. Мындагы јаткан заводтордың ла рудниктердиң ээлери, чала-была ўредўзин божоткон инженерлер, Радловты, ыраак Германиядаң келген јиит ученыйды, аланг кайкап уткыгандар. Анчада ла олорды орус эмес, «саң тескери тилдў кийик татарларды» шингдеер деген неме айдары јок тың алангзыткан. Барнаулда јаткан байлар, којойымдар, интеллигенция алтай, сойоң, шор деген калыктарды кийикке бодогылап турган. Оның учун В. В. Радлов мындый улусла, бойлорын тынгзынып турган аргалу јаткандарла, јуук таныжарга бойы да кўўнзебеди. «Кирге-киртке бастырган кийик калмыктарла урушкан» јиит немец тўндў-тўштў кӧзӧр ойноштың ордына өскӧ тилдер ўренер ууламјыларын токтотпой турган. Коштой јадын-јўрўмниң «јилигин» билбес алаа јиит деп бодогылап турган. Оның учун бу «көңдӧй тӧңӧштӧрдиң» ортозынаң јакшы кылык-јаңду ла санааалу улус туштаарда, Радлов чала бўдўнбей, кайкай берген. Андый улустың бирўзи биолог Лудевич Радловко болужып, соңгында Петербургта да кожо иштеген.

Барнаулдың башкараачылары Радловко, бир чымчымнаң да болзо, болужып турды. Туулу округтың јааны

Фрезе ары-бери јорыктап јўрерге кезикте ат та берип туратан. Анайып, Радлов Барнаулга келген кўскиде Аба-Турага јетире јорыктап јўрўп, мындагы јаткан «орус эместердинг» јаткан јерин көрўп алды. Бу јорыкта ол суунынг јарадында јуулган улустынг ортозында камнынг камдап та турганын көргөн.

Барнаулга бу јорыктанг јанып келерде, Радловты база бир сўўнчи сакып турган. Барнаулдынг јамылуларына Туулу Алтайданг јайзангына баштаткан алтай улус куучын-эрмектў келген болтыр. Радлов јамылулар ажыра Туулу Алтайданг бир кышка оны алтай тилге ўредетен кижи алдыртып аларга јöп алды.

Алтай ўредўчи Барнаулга једип келерде, јиит Радлов сўрекей тынг сўўнген: кыска öйдинг туркунына алтай тилге ўренип алар деген амадузы эмди эрмек јогынанг бўткедий болды. Бу кўннең ала Радловтынг јаан научный иштў јўрўми башталды. Кўнўнг ле Радлов студенттерди ўредерге училищеге кере тўжине ишке барып турган. Бозом энгирде јанып келеле, узун тўннинг туркунына бойы ўренеечи боло берип турган. Кижи кайкаар: та канай Радлов алтай тилге ўренген, ненинг учун дезе, онынг алтай ўредўчизи орус тилди билбес болгон, а Радлов алтай тилди билбеген. Бойы-бойы бу эки кижи канай онгдошты не? Кем болгон ол алтай кижи — Радловты баштапкы алтай тилге ўреткен-ўредўчизи? Ол алтай кижининг ады-јолы Яков тонгжан. Архивтерденг казынып, онынг ады-чуузын чыгарар керек болды.

Јаскары Радлов алтай тилге ўренип алала, бойынынг ўредўчизине баштадып, 1860 јылда алтай јурттар ичиле (эмдиги Шабалин, Онгдой аймактар ичиле) Чуйга јетире јорыктаган. Мында ол алтай кеп сöстöр, табышкактар, кожонгдор, кай чöрчöктöр бичип алган. Ойто Барнаулга јанып барала, Улалуга тўжўп, ол тужында мында духовный миссияда тилмеш болуп иштеп турган М. В. Чевалковло туштажып, јуук танышты.

Бу туштажу Радловтынг, је анчада ла Чевалковтынг јўрўминде јаан исторический учурлу најылаш болуп артып калган. М. В. Чевалковтынг творчествозына јиит Радлов јаан болуш јетирген. Мен бодозом, орус литературала оны эң баштап таныштырган кижи Радлов болгон. Радлов ого басня ла ўредўлў ўлгер бичиирине јол ачкан.

1860 јылда кышкыда Радлов Чевалковты Барнаулга кычырып алып, алтай тилге ўренген. М. В. Чевалков

Радловко јаҥыс та алтай тилге эмес, је алтай албатыныҥ фольклорын јуурга, оны бичип аларга көп болушкан. Чевалковтыҥ јууган фольклоры Радловко сүрекей јаан научный болужын јетирген. Чевалков Радловтыҥ болушчызы, нөкөри болгон.

Барнаулда Радловтыҥ айлында јадып, бош өйлөрдө јиит ученыйдыҥ сурагы аайынча М. В. Чевалков бойыныҥ атту-чуулу «Чөбөлкөптүҥ јүрүми» деп повезин бичип баштаган. Кийнинде, 1866 јылда, бу јакшынак чүмдемелди В. В. Радлов кепке базып чыгарала, үредүчизиниҥ јаан јайалтазын керелеген ады-јолын чактыҥ-чакка таҥмалап салды.

1861 јылда јаскыда Радлов М. В. Чевалковло кожо үч айга Аба-Турадагы теленгет-байаттарга, Алтын-Көлгө, Аба-јышка јорыктаган. Ойто келип јадала, тубаларга, чалкандуларга, кумандыларга туштап, көп оос чүмдемелдер бичип алган.

1862 јылда Радлов казахтардыҥ ла кыргыстардыҥ чөлдөриле јорыктап, Кыдат јерине барып јүрген. Бу јорыкта ол көп материалдар јууп алган, олордыҥ тоозында кыргыстардыҥ атту-чуулу «Манас» деп чөрчөгининҥ үзүктерин бичийле, телекейлик наукага јарлаган. Бу ок јылда Туулу Алтайда бир канча корымдар каскан.

1863 јылда ол хакастардыҥ, Сибирьдеги јаткан татарлардыҥ јурттарыла јорыктап јүрген.

1864 јылдыҥ јайында ол бойыныҥ керектери аайынча Петербургка, Берлинге јорыктап јүрген.

1865—1866 јылдардыҥ јай өйинде Сибирь ичиле јорыктап, материалдар јууган.

Оноҥ арыгы эки јайдыҥ өйинде Орто Азияла, Туркестанла јорыктап, этнография, география, фольклор аайынча көп материалдар јууп алган.

1869 — 1871 јылдарда катап Алтай ичиле јорыктап, Кыдат јериниҥ Кобдо деп городына јетире јүрген.

Алтайда ол он јыл јаткан. Је бу он јылдыҥ туркунына бүдүрген ижи бир канча онјылдыктардыҥ туркунына бүдүрген ишке түҥей. Ол бир де катап амыранбаган, отпускага чыкпаган. Кандый эрчимдү ле арбынду иш! Кандый уур иш. Городтордо, кабинеттерде эмес. Элбек асфальттарла «Волгалу» маҥтадып јүрген эмес. Тайга-таштардыҥ ортозынча өткөн орык јолдор. Јут-јулакайга, јаҥмырга, керек дезе јайгыда үлү карга да бастырган өйлөр.

Барнаулда ол сегис-тогус айдың туркунына ӱредӱчининг уур ижин бӱдӱрген. Ого ӱзеери эмеш акча иштеп алар деп, ол айылдарга јӱрӱп, аргалу улустың балдарын ӱредип турган. Мындый иш оның көп кӱчин ле ӧйин алган. Арткан ӧйлӧрдӧ (орой тӱнге јетире) орус тил билбес ӱредӱчилери ажыра ӧскӧ тӱрк тилдерге ӱренген. Уйку јыга баскалакта, ол јууп алган материалдарын чайлап-шингдеп, келер ӧйдӧги базылып чыгатан бичиктерин белетеген. Алтайда јаткан он јылдың туркунына В. В. Радлов ӱч-тӧрт лӧ час уйуктайтан. А јас келзе ле, ол јол-јорыкка шыйдынып, ӱч айдың туркунына ӱч корбогон јерлерди костоп јӱре беретен. Је јорыктап јӱрӱп бӱдӱрген ижи эң кӱч ле шыралу иш болгон: аттар бедреп табар керек, јол көргӱзер кижи база керек, азык белетеп алар, оноң ары уур ла кӱч јолдор, јеткер-тӱбектер, тайга-ташту мӧнкӱлерлӱ ажулар. Керек дезе картага да кирбеген јерлерле јорыктаары, јылјырык, сас јерлерди ӧдӧри, кижининг ӧкпӧ-јӱрегин ӧткӱре согор сыылаган соок салкындарла тартыжары, учытӱби көрӱнбес тамыга тӱнгей каскактарды ӧдӧри, јолдоң азары, азык божойло, аштап јӱрери. Кере тӱжине ат ӱстинде, оның кийнинде кыйналга јуук иш: айылдың ичинде эртен турадаң ала бозом энгирге јетире кайчының айткан эрмегин тӧкпӧй-чачпай, ончозын бичип алар керек. А Радловко мындый иш кандый кӱч болгон дезеер — алтай тилди јӱк-јӱк ле ӱренип алган кижиге. Айылда улус уйуктап калган кийнинде Радлов кере тӱжине бичип алган бичимелдерин катап јазап отуратан. Оноң дневник бичийтени кайда.

Је кажы ла јорык — ол јаңы ачылталар, јаңы элјоңдор, тилдер, јаңы чӧрчӧктӧр лӧ куучындар, јаңы география ла археология. Радловтың мындый он јылдың туркунына бӱдӱрген амырын билбес тӱндӱ-тӱштӱ уур, кӱч ле шыраңкай ижин, Штернбергтинг айтканыла болзо, ӧскӧ улус эр- јажына да эдип чыдабас. Бастыра иштерди ого нольдоң баштаарга келишкен. В. В. Радлов ол тужында (Алтайда јадарда) јӱк ле 22—32 јашту тужы болгон. Он јылдың туркунына ума јок көп иш бӱдӱрген. Алтайда иштеп тура, он томду «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичигининг тӧрт томын белетеп, кепке базып чыгарган.

В. В. Радловтың 1861 јылдагы јорыгыла танышып көрӧликтер.

Барнаулдаң ол Аба-Туранының јерин көстӧп, абралу

19 майда чыккан. Јолой ол Урск деп јуртка тўжеле, көргөн-укканын мынайда бичийт: «Мында кышкыда мал коркышту тыҥ кырылган, оныҥ учун сўт те, эт те таап албадым. Крестьяндардыҥ курсактанганы јаҥыс капуста ла картошко. Олор теленгиттер керегинде јакшы сөс айдыжат. Ак сагышту, төгўндеп билбес улус дежет. Орус крестьяндар ла теленгиттер нак јаткылайт.» Радловты кайкатканы — орус улус өскө укту улусты көмөлөп, јамандап айтпаганы.

Јол-јорыгы канча кирези кату болгоны керегинде Радлов мынайда айдып јат: «21 майда Березовка деп јуртка једеле, баяттар јаткан бөлўгинде конгом. Улус коркышту јоксыраган. Керек дезе бу јуртты башкарып турган кижиниҥ де кийген кийими ылбырап, самтарап калган». Радлов бу јуртта эҥ бай деген кижиниҥ айлында конгон. Радлов мынайда бичип јат: «Бу јуртта эҥ јакшы деген тура эки кичинек кыпту. Бир кыпта айыл ээзиниҥ уулы јаткан, экинчизинде ээзи јок болгон. Печкеге отты көп салганынаҥ улам, изўге кижи чыдашкадый эмес. Мындагы улустыҥ соныркап јиген курсагы калба болтыр. Јытка чыдашпай салала, рамды кодордым. Амыранып јадар ла деп турганча, јаан улус кыпка кўркўреп киргиледи. Эмди калбаныҥ јыдына кижиниҥ санаазын чыгаргадый бозодоҥ аскан аракыныҥ јыды кожулды. Оныҥ учун тыҥ эзириктерин айылдарына јандырдым. Өскөлөриле эмеш-умаш куучындажып отурдым».

Мрас сууны (эмдиги Кемеров облазы) өрө кемелў шыразы канып барганы керегинде Радлов мынайда бичип јат: «Ума јок көп томоноктор бисти арадап јат. Кыска өйдиҥ туркунына колы-будыс торсоп, тижий берди. Кезик улус чыдажып болбой, јерде ары-бери тоолонгылап јатты. Чирик бедреп табала, ыштадыбыс. Палатканыҥ ичи кижи тыҥгадый эмес ыш. Эртен тура баштарыбыс тыҥ оорып калган. Сууныҥ чакпынду јерине јеттибис. Онон ҥ ары кемеле јўзўп барар арга јок. Рюкзактарыбысты јаратта артызып койдыбыс. Кемени армакчыла буулап алып, шерјелердиҥ ўстинче тартыбыс.

Тўн кирди, једер јерге једип болбодыс. Азык та, јылу кийим де, от то јок артып калдыбыс. Торолоп, соокко тоҥуп, кайа-таштыҥ өзөгине кирип алып, тўнди өткўрдибис. Тўнде јаныбыста канча-канча катап айу огырды... Мылтык јок. Коркыштузын! Јўк арайдаҥ таҥды адырып алала, немелерибисти тажып, чала-была ажанып алала, онон ҥ ары көҥдўктибис».

Бир канча күннинг бажында Радлов Кызыл-Кайа деп јуртка јетти. Мында туурартынаҥ кижи качан да болбогон. Јуртта јаткан улус Радловко јууктаарынаҥ коркыгылап турган. Бу улус онгду курсак та көргүлебеген, шыратороноҥ өлөтөн эмтир.

Бир јирме беш кирези кижи јуулып алала, Радловтыҥ палатказына соныркап көрүп тургылаган. Көп өй өткөн кийнинде каҥзаларын быркырадып, Радловло куучындашкылай берген...

Радлов шор улустыҥ јериле јүрүп, кичү изү айдыҥ орто күндеринде эмдиги Турачак аймактагы Куу сууга једеле, сал јазап алып, бу сууны төмөн түшти.

16 июнь керегинде Радлов мынайда бичийт: «Эртен тура салду Кууны төмөн түштим. Соныркажып көрөлө, мындагы улус мени тыҥ үйдешти. Бастыра улус аттарына јайдакка минип алган, мениҥ одожымча јараттап барып јаттылар. Сал неге де түртүлеле тура берерде, ончозы сууга кирип, кыйгы-кышкыла, кожонгло салды ийдип, суунын агынына јетирип салгылады». Радлов јолой чалканду, куманды, туба улустыҥ фольклорын, олордыҥ кылык-јаҥын, тудунган-кабынган немелерин бичип баратты.

Јокту тубалардыҥ шыралу јүрүмине ичи-бууры ачып, Радлов мынайда кезем айдып јат: «Којойымдар јокту тубаларды сүрекей төгүндеп јат: бир салковойды береле, онын ордына эки салковойго турар кузук алгылап јат».

Алтын-Көлгө једеле, оны өрө Чолушманга јетире кемелү барды. Алтын-Көлдиҥ јаражын, оны курчаган туулардыҥ оморкок бүдүмин Радлов поэттий көдүрингилү көргүзип јат. Анчада ла оны Алтын-Туу кайкаткан.

Чолушман ичине келип, мындагы јаткан төөлөстөрлө Радлов јуук танышкан.

Көөдө Радлов темичи Сымыракла тушташкан. Сымырак ого сойоҥдорго једетен кыска, је коркышту кату јол айдып берген. Радловко болужар улус, аттар берген.

Бу јол-јорык канча кирези күч ле кату болгонын мен Радловтыҥ бичигени аайынча айдып берейин.

Чолушманды кечеле, бу тайга-таштыҥ өзөгинче өткөн јорыкты Радлов 29 июньда баштаган. Каскак тайганы өрө кере түжине чыккан. Бир кичинек айаҥ јер таап алала, аттарын мында одорлодып, куйлу таштыҥ ичине кирип, конуп алды. Эртезинде јорыгын оноҥ ары улалтты. Бийиктеҥ Чолушман ичи сүрекей јараш деп көрүнди. Је өрө көдүрилген сайын, туулардыҥ баштары там ла там

каскакталып турды. Бу туулардың бажына јаңыс ла күнчыгыш јанынаң чыккадый болды. Кечеги койу агаш јорыкчының кийнинде артып калды. Анда-мында ла јабызак четтер туштайт. Јол чек чичкере берген. Ат үстинең төмөн көргөндө, эмди ле бүдүрилеле, түби јок јертамыга күлүрей бергедийиң. Табынча өрөги таскылдарга јетти.

Кичү изү айдың калганчы күни — «30 июнь. Је тайганың бажына өрөлөгөн сайын, байагы јаңмыр эмди кар болуп, күпүлдеп турды. Тайганың бажына чыгып келерде, кар эмес, мөндүр түшти. Соокко кижи чыдашкадый эмес — корон соок, кыштың бойы. Карга-сууга өткөн кийими карбайа тоңуп калган. Эки частың туркунына төмөн түштилер. Күн эмеш јылый берген. Каскак кырды төмөн аттар́ «отурып» алып түжүп тургандый. Баштапкы июльда јажыл өлөң туштады, анда-мында чечектер чоокырланды. Јорыкчылардың күүни селт эдип, јарый берди...

Чүлчүдеп суунын јарадына јууктап келеле, төмөн көрзө, суу бойы көрүнбес, јаңыс ла казыр айуның алгырыжына түңей табыжы ай-кулакты тундурып турды...

Неме илинип арткадый эмес каскак туу-кайа. Оның кырынча чичкечек јол чөйилип барадыры. Оноң тайкылып јыгылзаң, түби јок тамыга күлүреп каларың. Коркыштү јеткерлү јол. Аттар да коркыгылап, ичкери баспай турдылар. Радловтың бу каскактардаң тың коркыганынаң бажы айланган. Сагыжын ычкынып ийген кижиге түңей болды. А төмөн Мом деген суу огырып, алгырып ла јат. Анчада ла коркымчылу ла јеткерлү јерлер бурылчыктар болгон. Керек дезе Радловты үйдежип барып јаткан алтайлар да бир де үн чыгарбай јорткылап јатты...

Радловтың айтканыла болзо, бу јеткерлү јерлерди ол көзин јумуп алала өткөн. Оның тынын минген ады алган...

Мынайда шыралап барып јадала, аскылаган, азык-түлүк божогон. Минген аттарының бирүзин сойып јип, азык белетеген. Ырыс болуп, бир анчы туштаган. Ол јорыкчыларды баштап, ойто Алтын-Көлгө јетирген. Мынаң јыш ичин ажыра Јаш-Турага једеле, 1-кы августта Барнаулга јеткен. Бу јорыгын В. В. Радлов «Путешествие доктора Радлова через Алтай к Телецкому озеру и реке Абакану» деп бичигинде толо көргүскен. Бу өрөги айдылган јорык — 24 јашту В. В. Радловтың јолы.

Кижи кайкаар неме. Бу мындый шыралу, јеткерлү јорыктарга ненинг учун јүрген? Кандый амаду болгон? Үч

Горно-Алтайская областная библиотека им. М. И. Калинина

көрбөгөн-укпаган алтайларга болуп, Радлов Алтайдың тууларын канча-канча не кериген? Ол ло бир 1860 јылда Урсул ла Чуй ичиле јорыктаганы наукага јеткил болгон эмес пе? Нениҥ учун ол Алтай ичиле 1861, 1865,1869, 1870 јылдарда катап јорыктаган? Эмдиги чилеп амыраган айас өткӱрген јорыктар эмес ийне, а јӱрӱм ле өлӱмниҥ мизиле јӱрген јол-јорыктар.

В. В. Радловтыҥ бу јорыктарыныҥ төс амадузы мындый болгон:

1. Алтайдагы јаткан эл-јондордыҥ тилин јакшы билип алары. Олор ненииҥ учун бой-бойынаҥ (тыҥ эмес те болзо) башкаланып турган. Сибирьдеги јаткан өскө укту калыктардыҥ тилдериле тӱҥейлежип турган темдектери бар ба? Алтай тил кайдаҥ табылган, тӱрк тилдер дегени не? Өскө дө сурактар В. В. Радловко токынал бербей турган. Алтайла јорыктап, ол бу өрөги сурактардыҥ аайына чыккан: алтай тил бир канча диалекттерге бөлинип јат (алтай кижи, јыш кижи, куу кижи, телеут);алтай тил тӱрк тилдердиҥ бөлӱгине кирип јат, алтай тилде јебрен тӱрк тазылдар артып калган, ненииҥ учун дезе, ол өскө тилдердиҥ камаанына кирбеген.

2. В. В. Радлов алтай албатыныҥ кылык-јаҥын, тудунган-кабынган не-немелерин, јебрен историязын шиҥдейле, баштапкы ла катап телекейлик наукага оны јарлаарына јаан ајару салган.

3. Алтай албатыныҥ солун фольклорын бастыра эл-јондор билзин деп, оны чебер јууган, кепке базып чыгарган.

4. Алтай албатыныҥ јадын-јӱрӱмин, салымын шиҥдеп, кӱчи јеткенче болужар деп амадаган.

«Торговые сношения России с Западной Монголией и их будущее» деп статьязында В. В. Радлов алтай јоктулардыҥ адаанын алып, којойымдар төгӱндеп, там јоксырадып турганы керегинде мынайда айдат: «Орус којойымдар аҥныҥ мӱӱзин алтайлардаҥ өткӱре јеҥил баала садып алала, кыдаттарга ӱч-төрт катап баазын көдӱрип садат...», «Којойымдар алтайлардаҥ тарбаанныҥ терезин беш акчага садып алала, Ирбитте одус акчадаҥ садып јадылар...», «Одус акчаныҥ кӱскӱзин којойымдар алтайларга эки салковойдоҥ сададылар...», «Којойымдар кыдат јеринде јеҥил баала садып алган бир болчок чайды алтайларга эки бозуга садып јат...», «Чуйда којойымдардыҥ мал тургузатан заимказы бар. Олор јокту-јойуларга бир ӱӱрдеҥ мал

табыштырып берет. Азырадып алала, оны айдай берет. Саду кожойымдарга јаан кирелте берет. Олор бир бозуны салковойго садып алала, уй-соолбозын деп, бозуны ээзине артызып салат. төрт јыл өткөн кийнинде кожойым једеген малды айдап јӱре берет. Мынаҥ көргөндө, кожойым бир салковойго јирме салковойдоҥ артык акча алат. Анайдарда, кожойым бир болчок чай учун канча малдыҥ баазын алтайлардаҥ сыйрып алат».

«1860 јылда мен мындый неме көргөм: бир эмеш тийиҥниҥ терези ле эки шибеей учун (олордыҥ баазы 28 ле акча) кожойымга Чибитте јаткан јокту алтай кижи 81 бука табыштырзын деп јаргы чыгарлаган... », «Алтай там ла тӱреп-јоксырап барат. Эмди мында уй-малдыҥ тоозы чик јок астап калган. Керек дезе элбек Урсул да ичинде мал көрӱнбей барды. Мал турган јердиҥ јанына келгенде, орус сеге мынайда айдыжат: «Бу кожойымныҥ малы». «Төлӱлӱ кижиниҥ айлына келеле, кожойым оныҥ малын албанла блаап алат. Анчада ла Чуйда јаткан эки калан төлөп тургандар тыҥ јоксыраган». Кожойымдар монголдордыҥ төөлөрин, малын блаап алат».

В. В. Радловтыҥ мындый сөстөрин мен мынаҥ да ары улалтар эдим. Је бу айдылганынаҥ јарт: В. В. Радловты буржуазный ученый деп бурулаарга јарабас.

1871 јылда В. В. Радлов Казаньга иштеп келген. Ол мусульман школдордыҥ инспекторы болуп иштеген. Аттучуулу Ильминский дезе ол тужында крестке тӱшкен татарлар школыныҥ инспекторы болгон. Мусульман мӱргӱӱлдӱ балдар ӱредип турган школдордыҥ ижин төзөөрине ле ууландырарына В. В. Радлов көп кӱчин салган. Наука јанынаҥ иштеерине өй јетпей турган. Казаньда ол бир канча ӱренер бичиктер тургускан. Је андый да болзо, В. В. Радлов Казаньда Сибирьдеги јаткан татарлардыҥ фольклорын белетеп алала, төртинчи том эдип чыгарган. Мында ок немец тилдӱ эки томду «Сибирьдеҥ» деп бичигин белетеп јазаган. Радлов Казаньда өскө иш кепке базып чыгарбаган. Је ол азыйдагы јуун алган материалдарды аайлап баштап, јаҥы бичиктер белетеп турган.

1884 јылда, В. В. Радлов Россияныҥ наукалар Академиязыныҥ академиги болуп тудулган кийнинде, ол Петербургка келген. Тюркология науканы баштаарында ла теренгжидеринде ученый бойыныҥ су-кадыгына бир де килебей, бастыра бойын ишке берип јат. 1907 јылда,

В. В. Радловтың 70 јажын темдектеер тужында, докладчик онынг научный иштеринин тоозы 100-тең ашкан деп айткан. Петербургта В. В. Радлов научный шингдештең башка мындый каруулу иштер бӱдӱрген:

1) Антропология ла этнография музейдинг директоры;

2) Орто ло Кӱнчыгыш шингдеер Комитеттинг башкараачызы;

3) Орус географический обществонынг ишчизи;

4) Орус археологический обществонынг ишчизи;

5) Сибирьдеги шингдейтен ле андагы јаткан оок калыктарга болужатан обществонынг председатели;

Петербургта иштеп тура, В. В. Радлов көп научный экспедицияларды башкарган. Алдынаң бойы база јорыктаган: 1886 јылда Крымга, 1892 јылда Монгол ло Кыдат јерине, јӱзӱн-башка конгресстерде туружарга канча-канча катап Кӱнбадыш Европага јӱрген. Айлында ол јиит тюркологторды, монголисттерди, китайисттерди ӱредип турган.

Академияда иштеп тура, В. В. Радлов «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичиктинг 5 томын белетейле, кепке базып чыгарган, тӱрк тилдердинг колбуларының керегинде көп статьялар бичиген. Је В. В. Радлов анчада ла ајаруны јебрендик бичимелдерге салган. XIX чактынг учында ученыйлар Орхондо ло Енисейде табылган бичиктерди ле «Кутадгу биликти» кычырып аларына ла шингдеерине бастыра бар кӱчин берген. Бу ишти өткӱрерине В. В. Радлов јаан салтарын јетирген. 1892 јылданг ала бу бичиктер керегинде ээчий-деечий бир канча научный иштери чыккан. Олордынг учуры эмдиге јетире јылыйбаган. Тюркологтор В. В. Радловтынг бу иштерин элбек тузаланып јат.

Бу ок өйдө академик В. В. Радлов тӱрк тилдердинг тӱнгдештирер фонетиказы ла морфологиязы керегинде иштерин кепке базып чыгарып јат. 1888 јылданг ала 1911 јылга јетире ол төрт томду «Опыт словаря турецких наречий» деп ижин ак-јарыкка чыгарган.

Тӱрк тилдерди теренгжиде шингдеерге, олордынг јебрен тазылдарын билерге јаан буудак эдип турган шылтагы неде дезе, јебрен тӱрк бичиктер ас болгон. Онынг учун В. В. Радлов Алтайда Барабанынг чөлдөринде Минусинсктинг јуукаларында бир канча базырынтылу корымдар каскан.

В. В. Радловтынг археология табынтызынынг тоозын-

да — телекейде текши јарлу Туулайлуныҥ (Катанду) јаан корымы. Бу корым Базырыктыҥ корымына тўҥей (межиктиҥ ўстинде калыҥ тош тоҥуп калган). Мынаҥ улам бу корымда бир де эдинти ўрелбеген. Орого салынган кийим, тудунар-кабынар немелер, тередеги јуруктар јапјаҥы бойы јаткан. Орхоннаҥ экспедициязын башкарып, В. В. Радлов мында јебрен уйгурлардыҥ Карабалгасун деп тöс јерин казып, база солун немелер тапкан.

Телекейлик наукага этнография аайынча В. В. Радлов база јарамыкту кожулталар эткен. Онаҥ немец тилле бичиген «Сибирьденҥ» деп эки томду јаан бичиги эмди јаан суруда. Алтай эл-јондордыҥ (кумандылардыҥ, чалкандулардыҥ, тубалардыҥ, теленҥиттердиҥ, шорлордыҥ) тили, јадын-јўрўмин, эткен-туткан немелери, кылык-јаҥы, ижитожы керегинде В. В. Радлов толо ло јилбилў бичип јат. Темдектезе, алтайлар керегинде ол мынайда айдып јат: «Алтайларды орустар Алтайдыҥ калмыктары деп адайт. Алтайлар бойы бис «алтай кижи» — дешкилейт. Олор Кадын ла Чарыштыҥ ичиле кöчкўлеп јўргўлейт. Олордыҥ тоозы 11824 кижи, јети јайзанга бöлингилеп јат. Олордыҥ тоозына Чуй, Чолушман, Башкаус сууларды јараттай јаткан кош калан тöлöгилеп тургандарды кожор керек. Олор бойлорын «бис теленҥиттер» дежет. Кош калан тöлöп тургандар деп ненииҥ учун адап турган дезе, олор каланды бир јанынаҥ орустарга, экинчи јанынаҥ кыдаттарга (орустарга 160 сыгынныҥ терезин, кыдаттарга киштиҥ терезин) табыштырып турган. 1865 јылдаҥ бери кыдаттарга калан тöлööрин токтоттылар. Олор кöчкўндер, мал туткулап јат, кийис айылдарда јаткылайт. Кöп сабазы камга бўдўп јат. Креске тўшкен улус тöрööндöринеҥ айрылып, миссионерлердиҥ стандарыныҥ јанына кöчкўлейт...»

В. В. Радловтыҥ база бир коркышту јаан ижи — фольклорды јууры, оны кепке базáры ла шиҥдеери. Фольклорды ол бойы бир де кубултпай, улустыҥ айдып бергени эмезе кожоҥдоп, кайлап бергени аайынча бичиген. Бу сўрекей кўч иш, Радлов ајаруны јаҥыс ла фольклордыҥ учурына салган эмес, је онаҥ бўдўмин (жанрын, композициязын, тилин, ритмин) тереҥ шиҥдеген.

«Образцы народной литературы тюркских племен» деген 10 томду бичигиниҥ баштапкы томында алтай албатыныҥ фольклоры кепке базылган. Бу томныҥ кире сöзинде Радлов Сибирьдеги јаткан јондордыҥ фольклорына ненииҥ

учун ајару салып турганы керегинде јартап јат. В. В. Радловтың айтканыла болзо, алтай тил ӱрелбеген, јебрен тазыл-тамырын јылыйтпаган, ненинг учун дезе ол бир кезек өскӧ тӱрк тилдерге көрӧ, араб ла перс тилдердиң камаанына кирбеген. Алтай тил мынаң улам бойының јебрен бӱдӱмин јылыйтпаган, өскӧ тилдерле собырылбаган. Анайдарда, ученыйлар алтай тили баштапкы томго кирген албатының ӱрелбеген сӧзи ажыра шиңдезин деп амадап турганы ол. Бу томго алтай диалектерле бичилген фольклор кирген.

Бу бастыра иштерди В. В. Радлов та канай бӱдӱрген, та канай онын бойына өй ‘јеткен. Байла, ары јанынаң берилген јайалтазынаң улам, турумкай ла быжу ижинең улам.

Василий Васильевич Радлов 18 майда 1918 јылда божогон. Онын көп-көп пландалган иштери јетире бӱдӱрилбей артып калган. Је онын јайалталу ӱренчиктери, соңында атту-чуулу тюркологтор, онын ижин оноң ары улалткан.

Академик А. Н. Кононов В. В. Радлов керегинде мынайда айткан: «Октябрьдаң озо калганчы алтан јыл тюркологияда В. В. Радловтың чылазыны јок ижиле колболу».

А. Н. Кононовтың мындый сӧстӧрине јӧмӧжӧли: «Радловтың айдары јок эрчимдӱ ле арбынду ижин таскамалду ученыйлардың тӧзӧлгӧн бӱткӱл ӧмӧликтиң ижиле тӱңдеер керек».

«Эл-Алтай», 1988, 3-чи чыгарганы

С. Каташев

АТТУ-ЧУУЛУ КАЙЧЫ

Николай Улагашевич Улагашев — алтай калыктың атту-чуулу кайчызы. Ол бойының чӧрчӧктӧрин тӱндӱк те, тӱштӱк те алтайларга, байаттарга да, теленгиттерге де бастыра кӱӱнинең кайлап јӱретен.

Кайчы кижи эл-јон ортодо качан да болзо јаан ајаруда ла тоомјыда болотон, ненинг учун дезе кай чӧрчӧкти турган ла кижи кайлап айдарынаң болгой, керек дезе оны бажынаң ала учына јетире тегин де эрмекле эптӱ айдып

болбойтон. Өскө улуска көрө, Н. У. Улагашевтиң кўр-көгўс коо ло јарт ўни, чөрчөктөрдиң курч социальный учуры элјоннының кўўн-санаазын арутап ла бийиктедип турган. Онының кайлаган чөрчөктөринде алтай калыктың историяла колболу јолдоры, амаду-ижемјилери көргўзилген. Кай чөрчөктөрдиң идея ла кееркедим учуры сўрекей бийик болгон шылтузында олор эмдиге јетире јылыйардаң болгой там кеңип, теренгжип, учуры элбеп, бўгўнги улусты там јилбиркедет. Олор бисти Төрөлибисти сўўрине, калыктың јаан улу керектерин бўдўрип јөмөжөрине, баатырдый чындык ла јалтанбас кылык-јангду болорына ўредет. Шак мынаң улам Н. У. Улагашевтиң ижин Совет башкару бийик баалаган: 1939 јылда «Знак Почета» деп орденди ого Москвада .М. И. Калинин акту бойы туттурган, јууның јылдарында «Ада-Төрөл учун Улу јууның өйинде мактулу иш учун» деп медальла кайралдаткан.

Николай Улагашевич Улагашев 1861 јылда тулаан айда Сары-Көпши өзөктө Кам-Тыт деп јерде чыккан. Онын адазы кўзен сөөктў Улагаш деп јокту-јойу кижи болгон. Аңдап-куштап тапканын бай којойыдарга төгўндеттирип, табыштырып беретен. Энези Паачак иштеңкей де, кожончы да, чөрчөкчи де кижи болгон. Ада-энези јылдаң јылга јоксырап, алымдары баштаң ажып, јаан уулы Мыклайны јети јажы толордо байларга јалданып иштеерге ийген.

Улагаш тогус јашту уулын кезикте тайгалап аңдаарга кожо алып јўретен. „Кичинек Мыклайның мылтыгының кындагы карды ырып јолдоп барганын аңчылар көрўп, «јаан аңчы Мыклай барган әмтир, тийингдерди, байла, ўзе кырып барар» деп кокырлажып каткырыжатан.

Аңчылардың одузына кайчы келип кайлап турганда, оогош уулчак кўски узун тўнди адыра көзин јумбай, баатырлардың јўрўми керегинде куучындарды төкпөйчачпай ончозын угатан. Бу ла өйдөң ала Мыклай бойы чөрчөктөр айдып баштаган. Адазының чөрчөктөрин өскө улуска айдып турар болгон.

Чөрчөкти кайлап айдарына эң ле озо оны таайы Сабак Бочонов ўреткен. Таайынаң ол «Ак-Бий», «Алтын-Билек», «Тарлан-Коо» деп ле өскө дө чөрчөктөр уккан. Оноң ол топшуур согорго, кайлаарга, чечен тилге ўренген. Соңында ол кайга Кыдыр Отлыковтоң, анчада ла Аба-Јыштың атту-чуулу кайчызы Кабак Тадыжековтоң ўренген. Кабак керегинде улус оморкожып, кайкамчылу эрмек-куучындар айдыжатан: «Јыш ичинде Кабактаң артык кайчы јок». Ол

эмезе: «Кабак — ээлу кайчы», «Чөрчөкти укқан улус ыйлажып та турар», «Кабак угулар», «Кабак бир чөрчөкти төрт тө күннинг туркунына кайлаар кайчы».

Чөрчөк укқан улус оның койу ла јоон үнине, ойгор сөстөрине аптадып, кайчыны тооп, ого кайкажып јүргүлейтен.

Кабак Тадыжековтың чөрчөктөрин Мыклай кийнинде де, бойының да ады-чуузы јарлу боло берген тужында, угуп јүретен. Ол Кабактың чөрчөктөрин, алтай кеп сөстө чилеп, јаштаң ала «јанчыкка» ла «капка» салып, бажында ла јүрегинде јууп јүрген. Эр кемине јеткелекте олордың кезигин бойына јажыт јииттерге туйказынаң кайлап та ийетен. Кайлаар аргазы бар болгонын билген соңында, Мыклай јуулган улуска бир катап «Алтай-Буучай» деп чөрчөкти чын кайчыдый кайлап берген. Аба-Јышта јаңы кайчы туулганын чөрчөкти укқан улус јарт сескилеген. Бу күннең ала Н. У. Улагашевтиң ады-чабы табынча текши јайыла берди. Эмди ол јаңыс та Аба-Јыштың ичиле эмес, је өскө дө јерлерге јорыктап, билер чөрчөктөрин улуска кайлап турар болды. Ол ок өйдө Улагашев Алтайдың өскө кайчыларыла туштажып, олордың кайлаган чөрчөктөрин соныркап угуп туратан. Темдектезе, байат кайчы Јайматтаң оның «Алпамыш» («Алып-Манаш»), «Сынару» деп ле өскө дө чөрчөктөрин угуп, олорды төкпөй-чачпай,бойы кайлап та, айдып та турар болды. Јайаматтың кайы не јараган дезе, оның чөрчөктөринде көп солун, өткүн ле јараш сөстөрлү кожоңдор болгоны. Оның учун «Алып-Манаш» ла «Сынару» оның эң тың сүүген чөрчөктөри болгон.

Је оның јүрүмине јаан јеткер табарган: он алты јажы толордо, ол көжөгө оорудаң улам көзинең артап, сокорып калган. Энези Паачак уулының аргазы чыкканын көрүп, ого эненинг өңзүре јүрегиле килеп, Мыклайды не-неме эдерге үредип салган: кайыш өрөрине, боожо, үйген-нокто, ээр-куйушкан эдерине, курсагын бойы азып ичерине, өлөң чабарына, мөшкө чыгып тобого түжүрерине, керек дезе ийне де саптаарына.

Мыклайдың эң ле јаан ырызы улуска чөрчөк кайлап беретени болгон. Улустың сурагын бүдүрип, јурттаң јуртка јорыктап, чөрчөк айдып туратан. Мыклайдың кайы јоктујойуларга јарап, олорды сүүндирип тургажын, јайзаңбайларга кайчының бычактың мизидий курч сөстөри токыналу јүрерге бербей барган. Кайчы бай-јайзангдарды

көс-баш јогынаҥ сөгө-чага айдып ийетен. Мынаҥ улам «јўрўмниҥ ээлерине» ол көп катап чыбыктаткан. Јайзаҥ Темейдиҥ камчызы кайчыныҥ арказын канча катап кызыл канла јолдобогон! Је Мыклай, эди-каны бек кижи, алдырышпаган, чөкөнбөгөн, байлардыҥ алдына јалынып, тизезине турбаган.

Алтайда Совет јаҥ төзөлөрдө, Улагашев чөрчөктөрин јокту-јойуларга айдып, кайлап, олордыҥ кўчин јиген, элјонды базынчыктаган, јөөп тапканын тоногон бай-јайзаҥдарды, кам-абыстарды јик јок эдип шоодотон, электейтен. Кайчыныҥ чөрчөктөриниҥ социальный учуры там курчый берген.

Јаҥы јўрўмди кайчы бастыра јўрегинеҥ уткыган. 1934 јылда колхозко кирген, ўйген, шлей өрөтөн, армакчыбоожо кадатан. Мыклайдыҥ мындый ижин колхозчылар бийик баалап туратан.

1937 јылда П. В. Кучияк Улагашевле баштапкы катап туштажала, оноҥ бир канча чөрчөк бичип алган. Ол чөрчөктөр кепке базылган, радиоло јарлалган соҥында, оныҥ ады-јолы өскө дө јерлерде јайыла берген. Удабай Николай Улагашевичти областтыҥ төс јери Ойрот-Турага көчўрип экелгели, ол чөрчөктөрин радио ажыра ла национальный театрдыҥ сценазынаҥ кайлай берген.

Бу ок өйдө онын чөрчөктөри чаазынга бичилип ле кепке базылып чыгары экпиндў башталган. Эҥ ле баштап кайчыныҥ чөрчөктөрин П. В. Кучияктаҥ башка Н. Г. Куранаков, П. П. Кучияк, А. Рогова, Б. Маскачакова, С. С. Суразаков баштагандар бичиген.

Н. У. Улагашевтиҥ эҥ баштапкы бичиги «Алтай чөрчөктөр» деп адалып, 1939 јылда Ойрот-Турада кепке базылып чыккан. Оны ээчий «Алып-Манаш», «Чөрчөктөр», «Алтай-Буучай» ла өскө дө бичиктери кепке базылды.

Кайчыныҥ чөрчөктөриниҥ көбизи оруска көчўрилип, 40-чи јылдарда Новосибирскте ак-јарык көргөн. Бир канча чөрчөктөрин бичиичи Анна Гарф литературага келиштире јазайла, Москвада чыгарган.

Алтан јылдарда онын чөрчөктөри алтай тилле ойто такып кепке базылып, 11 томду «Алтай баатырларда» салылган. Эмди онын чөрчөктөри бистиҥ издательстводо «Алып-Манаш» ла «Эр-Самыр» деп адалып, башка бичиктер болуп чыгкты.

Н. У. Улагашев одуска јуук јаан чөрчөктөр кайлап туратан, олордыҥ көбизи алтай эл-јон ортодо алтыннаҥ

баалу энчи болуп, элен-чакка артып калды. Онынг эң јарлу кай чөрчөктөри мындый: «Алтай-Буучай», «Алып-Манаш», «Малчы-Мерген», «Өскүс-Уул», «Козын-Эркеш», «Көзүйке», «Айтүнүке», «Сай-Солонг», «Көкин-Эркей», «Ак-Тайчы» ла ононг до өскөлөри.

Н. У. Улагашевтинг чөрчөктөрин көп улус ононг угуп алала, кийнинде үредүчизининг чөрчөктөрин кайлап та, тегин де айдып туратан. Алтайдынг эмдиги өйдөги атту-чуулу кайчызы А. Г. Калкин 1939 јылда, ол тужында он төрт јашту уулчак, областтынг больницазында Н. У. Улагашевле, орден тагынган улу кайчыла, тушташканы керегинде көдүрингилү ле оморкодулу эмдиге јетире айтканча. А. Г. Калкин мынайда куучындайт: «Ол јылда мен областтынг больницазында јадып, Туулу Алтайда адычуузы јарлу кайчы Николай Улагашевич Улагашевке туштагам... Оорудан онду улус садка барып, бир јерге јуулып, куучындажып турган туштa, мен олорго чөрчөктөр айдатам... Бир катап Николай Улагашев менинг јанына келип отурарда, мен, кичинек кижи, ононг јалтанарданг болгой, чөрчөкти там тынгыда куучындагам. Чөрчөгимди учына јетире айдып ийеримде улус таркап барган, ол туштa Николай Улагашевич меге баштанып айткан: «Сен јакшы оолач эмтиринг, бу ла бойынча чөрчөкти айдып үрензенг, јакшы кайчы болорынг».

Атту-чуулу Н. У. Улагашев 1946 јылда божогон. Онынг кайлаган чүмделгезин ононг ары улалтып, оны солып, бүйик кемине көдүрер кижи табылган. Ол атту-чуулу А. Г. Калкин. «Сен јакшы кайчы болорынг» — деп, Н. У. Улагашев кереестеп айдып јастырбаган.

«Эл-Алтай», 1986, экинчи чыгарганы

С. Каташее

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КУЧИЯКТЫНГ САЛЫМЫ

(Баштапкы статья)

Алтай јерибистинг ле албатыбыстынг историязын јакшы билип аларга турган болзобыс, бис П. В. Кучиякты эзебей, онынг ады-јолын адабай, канайып та болзо, ичкери көндүгип болбозыбыс. Бойыгар да көрзөгөр бу экиленип

эжерленген сöстöрди: алтай проза ла Кучияк, алтай поэзия ла Кучияк, алтай драма ла Кучияк, Кучияк ла алтай фольклор, јок, бастыра алтай культурага керек дезе текши алтай историяга П. В. Кучияктың ады терең шингип калган.

Атту-чуулу историк, академик Н. М. Дружинин П. В. Кучияк керегинде мынайда айткан: «Оның бастыра јўрўми, ич кебери — бистинг ороонго Октябрь революция экелген јаан учурлу солынталардың јаркыны. Кажы ла калык бойының бастыра аргаларын көргўзип, јаан өзўмдў једимдерге јединген. Бу эл-јоннын эң јайалталулары билерин терењжидерге ле кењжидерге кичеенген. Төрөл албатызына болужып тура, олор телекейлик культураның өзўмине бойының камаанын база јетирген».

Ады јарлу бичиичи, П. В. Кучияктың јуук нököри, СССР-дин Государственный сыйының лауреады А. Л. Коптеловтың бичигениле болзо, «П. В. Кучияктың бастыра јўрўми сўрекей јаан учурлу ла јилбилў јорыкка тўнгей болгон: ыш-тўдўндў чадыр айылдаң јарык турага, ээн өзöктöң городко, бичик билбес анчылар ортозынаң совет бичиичилердиң билезине, јарымдай кийик калыктардаң јакшынак карындаштык телекейдеги озочыл эл-јондорго, каранғуй ла тапчы јерденг эмдиги јанғы культураның бийигине. Мынызы јакшынак јорык болгон. Ырыстың ла сўўнчининг јол-јорыгы».

Немец академик Эдуард Винтер П. В. Кучияктың 80 јылдыгына учурлай бистиң областька ийген уткуулында мынайда айткан: «П. В. Кучиякты эзеп, оның мöңкўлик ады-јолын бийиктедип тура, бис Туулу Алтайдың ла ГДР-дың колбуларын там терењжидип ле тынгыдып јадыбыс».

ГДР-да П. В. Кучияктың ады-јолын ненинг учун билер дегежин, оның јўрўми ле јайаандыгы керегинде бичиген ле немец тилле јарлаган эң баштапкы кижи ады јарлу немец бичиичи-коммунист Франц Вайскопф болгон. Ол 1932 јылда Туулу Алтайга ўйиле кожо, Алекс Веддингле, база бичиичиле, мындагы јаткан ас-мас алтайлардың Улу Октябрьдагы Социалистический революциядаң улам камызылган көрўмјилў ле јозокту јўрўмиле танызарга келгилеген. Олорды тайга-ташту, кату орык јолдорлу, јараш ла кеен Алтай ичиле баштап öткўрген кижи П. В. Кучияк, ненинг учун дезе төрöл јерин, албаты-јонын, оның историязын, культуразын ла тилин оноң јакшы билер кижи ол

1992

туштa jок болгоӊ. Оныӊ кийнинде, Кучияктыӊ бойын да Майманыӊ, Эликманардыӊ, Шабалинниӊ, Оӊдойдыӊ улузы jакшы билетен. А Улаганныӊ малчылары, П. В. Кучияк мында jаантайын jорыктап ла иштеп jӱргенинеӊ улам, оны бойыныӊ кижизи деп чотоп тургандар. Оныӊ да учун немец бичиичилерди эмес, jе ады jарлу совет поэттерди ле прозаиктерди Алтай ичиле ол база ӱйдежип jӱретен. А. Л. Коптелов нӧкӧриле кожо Туулу Алтайды канча катап керибеди деп айдар! Бу jорыктарда П. В. Кучияк jаӊы таныштарына ла нажыларына jаӊыс та кеп-куучындар, чӧрчӧктӧр, куулгазын куучындар, история куучындар айткан эмес, jе бойыныӊ jӱрӱми керегинде кеер-кемjилӱ ле jилбилӱ куучындар айдатан. Оныӊ jӱрӱми керегинде Франц Вайскопф ло А. Л. Коптелов jаан очерктер бичиген. Олордыӊ бичиктерине тайанып, нӧкӧрлӧриниӊ ле таныштарыныӊ эске алынганын, бичиичининӊ дневниктерин, самараларын чотко алып, П. В. Кучияктыӊ jӱрӱми ле салымы оныӊ jайаандыгы керегинде бу эрмегимди слерге айдайын деп амадап турум, кӱндӱлӱ кычыраачылар.

Эмди jарлу историк Е. И. Чистякова Москваныӊ университединде ӱренип турарда, 1937 jылда Туулу Алтайга келип jӱреле, П. В. Кучиякла танышкан. Кийнинде Москвага jанып барала, ол Кучиякка чийген самараларында көп сурактардыӊ аайына чыгарга оноӊ болуш сурап туратан. Кучияк кӱчсинбей, jиит студенттиӊ сурактарына карууны толо бичип беретен. Темдектезе, Павел Васильевич бойыныӊ угы-тӧзин айдып берзин деген суракка ол Е. Чистяковага мынайда бичип jат: «Бистердиӊ, маймандардыӊ, угы-тӧзис Ыргайданӊ башталган. Ол бойыныӊ сӧӧгин билбеген. Ыргайда эки уул болгон. Ыргай карыйла, уулдарына айдып туратан: «Сен, jаан уулым, jаантайын кара темир тудуп, узанып jадыӊ, сениӊ сӧӧгиӊ кара майман болзын. Сен, кичӱ уулым, аканӊа кӧмӱр ӧртӧп бередиӊ, мынаӊ улам баш-чырайыӊ да кара-кӧк; сениӊ сӧӧгиӊ кӧгӧл майман болзын...» Кара ла кӧгӧл майман мынаӊ таркап баштаган. Jаан уулынаӊ, Талайшикшиденӊ, Кураган чыккан, Кураганнаӊ — Акпурун, Акпуруннаӊ — Кедреш, Кедрештеӊ — Орузак, Орузактаӊ — Кукаш, Кукаштаӊ — Чӧлӱжек, Чӧлӱжектеӊ — Кучыйак, Кучыйактаӊ — Капшаай, Капшаайданӊ — Чочуш, Чочуштаӊ — Ийт-Кулак (Павел Васильевич), Ийт-Кулактаӊ — Ваня, Коля, Марат. Анайдарда, Ыргайданӊ мениӊ уулдарыма jетире 13 ӱйе өткӧн».

Бөт кандый көгүс-көрүм! Эмдиги үйе таадазынаң ары улусты билбес. Он үч үйе маймандардың ады-јолын, керек дезе јүрүм-салымын да П. В. Кучияк билер болгон. Темдектезе, Орузак керегинде ол А. Коптеловко мынайда айткан: алтайлар күнгерлерге кыстадып, орустардың шибеелеринің јанына көчкөн. Мында маймандардың билезинде ак чырайлу, сары чачту, чап-чангкыр көстү уулчак чыккан, оның учун оны Орузак деп адап салган. Оның уулының уулы атту-чуулу кам Чөлүжек болгон. Чөлүжектиң уулы Кучыйак — Павел Васильевичтиң адазының таадазы...

1897 јылда 17 мартта Куйумда јуртаган Чочуш ла Ајымаштың билезинде үчинчи уулчак чыккан. Мынаң озо чыккан балдар тос јабынтылу айылда соокко алдыртып божоп калгылаган. Је Чочуш ла Ајымаштың санаазыла болзо, кичинек балдарды ада-энезинең көрмөстөр истежип блаап, ол јерге апарып турган. Айдарда, көрмөстөрди мекелеер деп сүмеленип, тынар-тынду неме баланы билбезин, керексибезин деп, уулчакты өнөтийин јаман атла Ийт-Кулак деп адайла, оның кулагына ийттиң түгин сырга эдип, илип бергилеген.

Адазы Чочуш саң башка кылык-јаңду кижи болгон. Бойы кам. Је ненің де учун абыстарга јайылып турган. Алдынаң бойы (болушчы јогынаң) та канайып та бичикке үренип алган. Бичикке ол бүткен, уулын база бичикчи болзын деп тың кичеенген, албаданган. Керек дезе айлында школ ачар деп сананала, Чамалга барып, абыстардаң бичиктер садып алала, үч-төрт бала јууп алып үреткен. Балдарга аң-куштың јүрүми керегинде чөрчөк айдып беретен. Уулына ла кыстарына ол кару болгон. Кучияктың сыйны Кыстан эске алынганыла, Чочуш балдарына карузып, мынайда кожоңдойтон:

Адару деген малым бар,
Адыјок деген уулым бар.
Тобрак кептү токым бар,
Балкаш кептү байым бар.
Ајымаш деген эмееним бар.
Нанка, Кыстан кыстарым бар.

Адазының кожоңын кичинек Ийт-Кулак соныркап, сүүнип угуп туратан. Мынаң көргөнисте, Чочуш бу өйдө кам јаңынаң айрылып барар күүндү болгон, ненің учун дезе, ол креске түшкен улусты јарадып турган. Оның кийнинде, бойыгар да бодозоор, кам болгон кижи абысла најылажар ба, балдарын «абыстың бичигине» үредер бе?

Чочуш кам укту улустаң да таркаган болзо, је эмди «Агарулардың јўрўмин» ле «Библияны» кычырган кийнинде, камдаар јаңын токтодып салган. «Кандый јангды јаңдаар, кандый кудайга бўдер?» — бу суракгардың аайына Чочуш чыгып болбой, узак кыйналып, ал-санаага алдыртып јўрген. Ол азыйда да, абыстардың бичиктерин кычыргалакта да, каа-јаада ла камдап јўрген. Шыралу санааркаштаң чыгып болбой, ол эдреп, санаазын ычкынып турар болды. Бир катап ол кенете јоголып калды. Үч кўннинг бажында оның сөөгин Куйум бажында тапкыланган. Улустар кайкажып, «Чочушты көрмөстөри јиген» дешкен. Ол тужында Ийт-Кулакка сегис јаш толгон. Энези экинчи кижиге бартан. Ийт-Кулакка энезиле кожо јадарга келишпеди, неңинг учун дезе өөй адазы «јўўлгек Чочуштың уулы меге керек јок» — деп айткан.

Бу өйдө Кеңиденг маймандардың јайзаңы төрөөнзип, Куйумга келеле, өскўс баланы апарар деп сананып алган. Је Баргаа јааназының шылтузында Ийт-Кулак качып, јайзаңнаң јажынып, Капшаай таадазыла кожо јадарга артып калды. Таадазы озогы јаңын јангдап, тургузуларына (озогы наадай-кудайларына) тайылгалар тайып туратан, анчада ла төрөөн кижи оорыганда. «Эски кабайга (менинг таадамның адазын јайкаган кабайга) јўзўн-јўўр оогош сөөктөрдөң, шилдердиң оодыгынаң тизип салган шалтрактры буулап салатан. Кабайда јаткан балдардың кинин кезип, оны тере баштыгашка көктөйлө, илип салатан.

Айылдың эр јанында јаңыс эр улус отуратан, а оң јанында — ўй улус» — деп, П. В. Кучияк Вайскопфко куучындаган.

Је андый да болзо, Капшаай бу өйдө креске тўшкен кижи болгон. Христиан јаңын јангдап турган. Бойын «Мен Капшаай эмес, Лесандра» — деп чынаркап, улусты тўзедип туратан.

Капшаай керегинде П. В. Кучияк мынайда эске алынат: «Таадам кырс, керик кижи болгон. Јаштаң ала мен ого өлөң чабып јўргем. Кой кабыртып, мени өскө кижиге база берген. Бир карган апшыйакла кожо 400 кой кабырганыс. Акча-јалын таадам алатан. Беш јыл кой кабырып јўрдим. Оноң ойто таадамның иш-тожын бўдўрип јўрдим. Качан Куйумда церковно-приходской школ ачыларда, священник Капшаай таадамнаң мени анаар ўренерге ийзин деп некеген. Таадам баштап мойноп ийген, је онын кийнинде јөбин берген, је тўнгей ле айылда бастыра ишти бўдўрери-

нең јайлатпаган. Мен бичиирге ле кычырарга чала-буула ўренип алдым. Бир эмеш орус тилге ўренип алдым. Је бисти јаңыс ла мўргўўл кычырарга ўреткендер, агару кудайлардың јўрўми керегинде бичиктер кычырткан».

Ийт-Кулактың экинчи таадазы (энезиниң адазы) Шоңкор Шўнеков атту-чуулу кайчы болгон. Бойы сырсак, сыны кичинек те болзо, је оның кайына, ўнининг јаңылгазына бастыра улус кайкажатан. Таадазы айткан баатырлардың јўрўми, олордың ойгор керектери Ийт-Кулактың кўўнин кодўрип, јаан керектерге кычырып туратан. Шоңкор бир чөрчөкти јети де тўннинг туркунына кайлаар аргалу болгон. Шоңкор Ийтлаштың кўўнин сотпосо ого јаңы-јаңы чөрчөктөр айдып, кызының уулы оның кайын оноң ары көндўктирер, улалтар, Ийт-Кулак кайчы болор деп иженип турган.

Ийт-Кулактың Баргаа јааназы,— Шоңкордың сыйны, Капшаайдың ўйи, тили чечен, куучынчы, чөрчөкчи, кожоңчы кижи болгон, кай чөрчөкти де эптў ле ээлгир ўлгерлеп айдып туратан. Шоңкор таадазының ла Баргаа јааназының айткан чөрчөктөрин, «Јаанның айтканын јанчыкка сал, карганның айтканын капка сал» деген бирўзи, Ийт-Кулак ундыбай, төкпөй-чачпай санаазында ла јўрегинде кереестеп лё чеберлеп, јаанаганча алып јўрген.

Бир катап Капшаай таадазына Чамалдаң Апанаев деп абыс келеле, ого мынайда айтты: «Бу сенде јаткан уулыңның уулын меге берет, мен оноң кара абыс белетейтем». Кара абыс деп ол тужында бичикке ле абыстың ижине ўренип алган серкпедеги алтай священниктерди адап тургулайтан. Капшаай алаңзыган аайлу унчукпай турарда, Апанаев ого бўдўмјилеп, мынайда айтты: «Ол сенің јўрўминг јакшы болзын, су-кадыгың бек болзын деп кудайга мўргип јўрер». Капшаай ол тужында јөбин тўрген берип ийген, ненин учун дезе ол бу өйдө оору-тымудаң чыкпай, шыралап јўрген. Онойып Ийт-Кулакты Апанаев абыс Чамалга экелди. Мында алтай миссияда иштегендер эң артык одорлорды, кыраларды ээленип алып, байып ла сайрап јаткандар.

Ийт-Кулакты Апанаев абыс баштап креске тўшпеген «инородец» деп јаман көрўп, оны таскакта кондырып турган. Качы абыстарга ол ўредўниң кийнинде суу тажып, одын јарып јўрер јаңду болды. Ажанарга јаңыс столго отургыспайтандар. Ончозы ажанып, таркажа ла бергенде столго јууктадатан. Ийт-Кулак кудайдың јаңына кирбеске

тыҥ ла чиренген. Керек дезе кеjегезин де кестирерге мойножып ийген, ненииҥ учун дезе кеjегеде кижииҥ сӱнези бар деген эрмекти ол jаан улустаҥ угуп jӱретен. Ого ӱзеери Ийт-Кулактыҥ энези ле таайы Чамалга атанар алдында ого мынайда jакыгандар: «Абыстыҥ андый-мындый кей-кебезин сӧзине кирбе, сен jаанап келзеҥ, кам болор учурлуунг». П. В. Кучияк бу учурал керегинде Вайскопфко мынайда айткан: «Jе, jаан удабай таадам келеле, кеjегемди бойы кезип салды. Андый да болзо, мени ӧскӧ улусла кожо ажандырбай турдылар. «Креске тӱшсеҥ, адаҥгныҥ тынын алган эрлик сени канайып та болбос» — деп, мени бӱдӱмjилеп турдылар. Эреҥистелип турар болдым. Мениҥ санаамла болзо, jер-телекейди, тындулӓрды, не-немени jайаган jайаачы болор учурлу, jе камдардыҥ айтканыла болзо, jайаачы деген неме jок. Монахтар айдар болзо, бу jарт эмес суракгарга карууны jаҥыс библияны кычырып тапкадыйыҥ дежер. База бир неме: ончо улусла кожо jаҥыс столдо ажанар арга jаҥыс креске тӱшкен соҥында берилер. Jарым jылдыҥ бажында мени креске тӱжӱргилеерде, тыҥ сӱӱндим». Эмди ого Ийт-Кулак деп аттыҥ ордына Павел деп ат бергиледи.

Jе jеткер тӱҥей ле jеҥ алдында болды. Креске тӱшкенинеҥ бери эки ле неделе ӧткӧн кийнинде, болгобос jанынаҥ Павел малтаныҥ мизин сындырган. Абыс Апанаев калаптанала, «Сениҥ малтага тургадый не jӧӧжӧҥ бар» — дейле, Павелди тыҥ сабаган. Уулчак ачынала, таадазына jана берген. Кучияк Вайскопфко бу тал-табышту керек керегинде мынайда айткан:

— Абыс таадама бир беш-алты кирези самара ийген — мени ойто келзин деп некеген. «Одын jарган учун кийим бererим» — деп сӧзин берген, а «Суу тажыган учун он пачка тангкы bererим» — деди. Jе мен абыстыҥ бу сӧзинеҥ мойноп ийдим.

Таадазында jадып, Кучияк улуска jалданып, jӱзӱн-jӱӱр иш бӱдӱрген. Иштеп алган акчазын таадазына кара калан тӧлӧӧргӧ табыштырып турган.

П. В. Кучиякка он тогус jажы бӱдерде, ого Капшаай таадазы кижи алып берер деп шӱӱнип алды. Кучияктыҥ jурт тӧзӧгӧни керегинде бичиичилер ле литература шингжӱчилер jаҥыс катап айткан эмес. Jе андый да болзо, онныҥ Вайскопфко айткан куучынын угалыктар:

— Кижи алар деп мениле jӧптӧшкилебеди, кӱӱнимди сурагылабады. Мениҥ салымымды менизи jогынаҥ аайлап

салгылады. Бир катап таадам адын ээртейле, Чамалга атанды. Анда ол эки кӱн болгон. «Самовар јазадып барып јадым» — деп, анаар атанган. Јанып келерде, јаанамнын «Је, керек кандый ӧтти?» — деп сурагына, «сӱрекей јакшы» — деп, каруу берди. Бу кыска эрмектин учурын мен ол туштa онгдободым. Ӱч кӱн ӧткӧн кийнинде таадам катап Чамалга атанарда, неменин аайын сезип ийдим. Ол ло кӱн энгирде таадам једип келди. Ол меге кижи таап бергени керегинде айтты. «Ада-энезиле куучындажып койдым» — деп айтты. Мен ал-сагышка тӱже бердим, је јаан улуска удура сӧс айтпас јангду болгон. Бир канча кӱн ӧткӧн соңында мен таадамла кожо Чамалга бардым. Мында узак ӧйдин туркунына «саду-куучын» ӧтти. Шаалтанын кеми мындый болгон: алатан кижи учун ӱч јӱс салковой акча ла тӧрт ат берер...

Таадазы онын јуртын, салымын анайда башкарып салды. П. В. Кучияктын ӱйи Анна Максимовна сӱрекей киленгкей ле јакшы кылык-јангду кижи болгон деп, оны билер улус эмдиге јетире айдышканча. Ол кӧп балдардын энези, олорды ӧскӱрген, чыдаткан, турумкай кижи. П. В. Кучияк городто јадып, јорыктап јӱре бергенде (а онын јорыгы кажы ла јыл бир айдан ала он айга јетире улалатан), балдарды тойу-токко ло ару-чекке туткан кижи Анна Максимовна болгон. Олордын кичинек айлында тӧрӧӧн-туугандар јаантайын јык толтыра болотон. Је чыйрак ла чыдамкыр Анна Максимовна ончо ишти јанғыс бойы бӱдӱрип салатан.

Кижи алган кийнинде Кучияк таадазынан башка јадып, тудунар-кабынар неме јӧӧп алар деп, тӧгӧт кайылтып, оок-тобыр неме узанып, оны јенгил баала садып јӱрди. Је бу амыр иш-тошты баштапкы телекейлик империалист јуу ӱзе сокты. Ол ӧйлӧр керегинде П. В. Кучияк мынайда бичиген: «Удабастан, кижи алганымнан бери бир канча кӱндер ӧткӧн кийнинде, мени ӧскӧ алтайларла кожо јууга ийгиледи. Је бистерге фронттын јанында јолдор ло кӱрлер јазаткылады. Туу-тайга јок јерлерди мен эң ле баштап мында кӧрдим. Город деп немени, темир јолды, автомашиналарды, пароходторды мен мында баштапкы катап кӧрдим. Баштап бис Минск ле Бобруйск городтордын јанында таш јол јазадыс, онын кийнинде деподо иштедис. Бис пленге јӱрген улуска тӱнгей болдыс. Бистин бирӱбис те орус тилди билбес болгон. Крестьяндар, ишмекчилер туштаганда, орустап чала-была ла эрмектежетенис.

Айлыбыска једип келерибисте (1917 јылда — С. К.), бир де неме солынбаган, ол ло бойы... Телекейдеги өткөн тал-табыш мени сонырκатпады. Сибирьде ле керек дезе Алтайда кандый солундар ӧдӱп турганы керегинде табыштарды мен бир де эмеш аайлабай тургам. Октябрьский революция керегинде солунды мен јаҥыс бир беш пе, айла а́лты неделенинҥ бажында уктым. Газет деп неме бисте јок болгон... Большевик, Кара-Корум, Колчак деп табыштарды угуп туратаныс. Јуу-чак, тал-табыш јаныста да ӧдӱп турган болзо, мен онынҥ аайын-тӧӧйин, учурын, бистинҥ јердеги өскө улус ок чылап, билбей тургам. Чопош то тал-табышту јолдордоҥ туура турган».

Бу сӧстӧрдӧҥ көргӧнисте, П. В. Кучияк революциянынҥ учурын 1917 јылданҥ ала 1919 јылга јетире оҥдоп болбогонынаҥ улам јастыра алтам да алтаарга келишкен. Је кийнинде ол бойынынҥ ак-чек јӱрӱмиле бу јастыра алтамын тӱзеткен, актаган.

Је П. В. Кучияктынҥ јӱрӱмин, салымын бир аай эдип, ононҥ ары көрӧликтер.

1917 јылда јаскыда фронттынҥ јанында иштеп турган алтайларды, олордынҥ тоозында П. В. Кучиякты, јандыргылады. Февральда өткөн революция ла кааннынҥ ширеези аҥтарылганы керегинде јолой уккулаган.

П. В. Кучияк Белоруссиядаҥ чыгала, бир айдынҥ бажында айлына једип келзе, бир де неме солынбаган. Кобылар сайын чачылган айылдар анда-мында содойгылап, азыйдагы ла бойы тургулады. Каан аҥтарылган деген солун-табыш бу јерге јеткелек эмтир. Кучияк эмди бир уулду болуп калыптыр. Эскизи јеткен айлын оҥдоп салала, адарула уружып, узанып, тӧгӧт кайылтып, улуска ӧдӱк көктӧп, јалданып јӱрди. Бир-эки мал туткан, бир эмеш арба салган. Онойып ла оок-тобыр иш иштеп јӱрди.

1918—1919 јылдарда Туулу Алтайда класс тартыжу эҥ бийик кемине јеткен. Кызылгвардиянынҥ черӱзи колчакчыларга оҥдонорго бербей, согулта ӱзеери согулта јетирген. 1919 јылдынҥ учкары Чуйдынҥ тракты өштӱниҥ арткан-калган черӱзининҥ абра-чанактарына толуп калган. Колчактынҥ черӱзи гран ары јаар, Монголияга, качып браткан. Олорло кожо којойымдар, байлар, кулактар, кам-абыстар, јӱзӱн-јӱӱр чиновниктер баргылаган. Актардынҥ офицерлери јурттарга ла ӧзӧктӧргӧ кирип, эр улусты албанла бойынынҥ черӱзине кожуп, Кош-Агаш јаар көндӱкти. П. В. Кучияк актардынҥ черӱзине база мобилиза-

ция аайынча кирген. Ак карательдердиң сөзинең мойножып көр, ол тужында кату кыйынду өлүмнең бойың да,- биленг де, керек дезе бала-барканг да айрылып болбос эди. Ырыс болуп, актарды баштаган Сатунин Јодродо шыркаладала, өлө берерде, јанг блаашкан кайгородовтор кырыжыпкерижип турганча бир канча алтайлар, олордың тоозында Кучияк, качкылап барала, ойто айлына келгилеген. Је Чопошко јанып келзе, мында тал-табыш база күүлеп турган. Чопоштың кооперативин башкарып турган колчакчы Тундуков улусты мынайда сайгактап турды: «Советтер учун тартыжалыктар, је коммунисттер јогынанг...» Тундуковтың айтканыла болзо, коммунисттер алтай эр улусты јалчы эдип аларга турган, олордың уй-малын, бор-ботко јөөжөзин блаарга шыйдынып јаткан. Кийнинде бу өйлөр керегинде П. В. Кучияк мынайда айткан: «Айдарда, мен неменинг аайын онгдобой салала, ичимде мынайда санандым: большевиктер бистинг ас-мас уй-малыбысты, эскисаскы јөөжөбисти блаап алатан эмтир, а бисти бойыбысты кулданып иштендиретен эмтир. Бис јарым јылдың туркунына ас-мас уй-малыбысты айдаганча, агаш-таштың ортозында јаттыбыс. Эмегендерибис, бала-баркабыс төмөн өзөктө артып калган. Баштапкы неделеде кызылдарла тармар тартыжып та ийгенис; олор до адып турган, бис база удура адыжып турдыбыс. Шыркалаткан улус табылды. Төрт пө, беш пе кижи өлди. Кыш башталды — эки ай тайгада јажыңып јүрдис. Оноң јас келди, кызылдардың ийдези там тыңгып, јеңү үзеери јеңү алып тургулады. Курсак-тамактанг бис чучурап јүрдибис. Төмөн јаткан кыраларыбыс сүрүлбей јатканын бис күүн-күч јогынанг көрүп турар болдыбыс. Бистинг биригүбис табынча јайрадыла берди. Качан јаскыда партизандардың кызыл командири Јаламаннының арысканду тайгаларын ажып, Кайгородовтың бандазының бажын баскан деп табыш угуларда, бис, јети кижи, ол тоодо мен, турган јерибисти таштап атандыбыс. Бис аттарыбысты минеле, Чамалга келип, мылтыктарыбысты комендатурага табыштырып бердис. Кызыл командир бисти шылап угала, мынайда айтты: «Айлыгарга јаныгар, иштегер! Слерге эмеш те болзо, үредү керек. Бис ненинг учун тартыжып турганыбысты билип аларга албаданыгар. Советтер слер учун тартыжып јат. Советтерле кожо болзогор, коркыйтан немегер јок, ак бандаларга база катап качып барзагар, ол тужында келемји сакыбагар!»

П. В. Кучияктың бу әрмегине кирижип, бойымнаң бир јартамал айдайын.

Бандиттердиң биригүлери 1921 јылда төзөлгөн. Чамал ичиле Семенектиң бандазы башбилинип турган. Чуйдың трагы ичиле Төжлөй казырланып турган. Кайгородовтың бандазы Монголиядаң Туулу Алтайга сентябрь айда 1921 јылда табарып, Совет јаңды јоголтор деп пландап алды. Олордоң до өскө көп бандиттердиң биригүлери Алтайды коскорып, улуска амыр јадын бербей, олорды шыраладып, кыйнап, өлтүрип јүргендер. Бу бандаларды башкарып турган улус байлар, кулактар, Колчактың ак офицерлери. Революциянын учурын оңдобой јүрген кезик јокту-јойулар байлардың төгүнине кирип, олордың каршулу керектеринде арга јокто турушкан.

Туулу Алтайдың большевиктери бу айалганы чотко алып, мындый јөп чыгарган: бандитизмде турушкандар бойының акту күүниле мылтыктарын таштаза, олордың кызыл тынын кыйбас деп ижемјилү сөс берилип јат. А бандиттерге албанла баргандарды, неменинг аайын оңдобой, бандаларга киришкен тегин улусты, олор бойының акту күүниле кызылдарга бактыртса, айылдарына јандырар.

Мындый политикадаң улам, төгүндеттирген јокту-јойулар бандиттердиң уйаларын таштап, айылдарына јаңып, табынча революциянын, Совет јаңнын учурын билип, јаңы јүрүм учун эрчимдү тартыжа бергилеген.

Тегин алтай улус јаан түреңгиде јаткан. Кучияктың айлында бир де чарак арба артпаган. Бир-эки уйа адарулардың каладалары сайалып, јайрадылып калган, јер башка јатты. Ончо немелерди, арткан-калган ак малды, куштардаң да өрө Тундуковтың бандазынын отрядтары тоноп апарган болуптыр. Јурт советтиң членине бай тудулганын Кучияк ичинде јаратпады.

Је бир катап Чопошко партиянын чыгартылу кижизи келип, јоктулардың комитедин төзөөргө бижу улус талдап алды. Јоктулардың комитеди јурт советтеги мекебиле эптежип отурган байларды чыгара сүретен учурлу болды. П. В. Кучияк бу комитеттиң качызына тудулды. Большевиктер јоктулардың комитеди нени эдетенин, ишти неден баштайтанын ончозын јартап айдып бердилер. П. В. Кучияк мынайда көдүрингилү айдат: «Чамалдаң биске газеттер, бичиктер ийгиледи, агитаторлор база келип јүрген. Бистиң јуртка үредүчи келди. Ол јаңыс та кичинек балдарды эмес,

је јаан да улусты бичиирге ле кычырарга, тоолоп билерге ле политграмотага ӱредип баштады. Мен избирательдердиҥ списогын тургузып, јуун өткӱрдим. Чамалдыҥ Соведининг чыгартылу кижизи бу јуунда куучын айтты. Мен база бир-эки сӧс айдып турала, туктурула бердим, ончозы каткырыжа берди. Јурт советтеҥ байларды јайлатты. Бастыра јаҥ јоктулардыҥ колына кирди. Мени эмди јурт советтиҥ качызы эдип туткулады «јаҥы иш, јаҥы јаҥ Кучияктыҥ кӱӱнин там өрӧ кӧдӱрди. Азыйгы кӱжӱрӱҥкейи, уйалчаҥ ла чочыҥкай јаҥы јоголды. Ол кӱнӱҥ сайын улуска туштажып, олорго газет кычырып, јаҥы солун-табыштарды айдып берип турды. Ӱредӱчиле кожо ол кычыратан тура тӧзӧп ачты. Бойыныҥ ӱредӱзин, билерин бийиктердерге кичеенип, ол Совет јаҥ ла совет государство керегинде брошюралар кычырарга тартынды. Јоктулардыҥ ортозында П. В. Кучияк эмди элбек политика иштер өткӱрип турган. Бойыныҥ кӧрӱми ле билери бийиктегени керегинде П. В. Кучияк мындый учурал айдат: «1923 јылдыҥ јай тужында бистиҥ јерге кинопередвижка келди. Мениҥ ӱйим» бу «эрликтиҥ јеткери» деп, киного бararга болбой салды. Ол мени де киного барба деп јайнады, ненинг учун дезе Адай Макарийдиҥ айтканыла болзо, бастыра машина-моторлорды антихристтер тапкан. Је мен киного бардым, кӧрдим, билдим: машинаны антихристтер эмес, а не-немени билер ле ус улус эткен. Керек дезе машина канайда јазалып турганы керегинде айдып бердилер. Энгирде мен айлыма јанып, турага кирип келеле, баштапкы ла катап крестенбей салдым. Ӱйим кӧзин тозырайтып, кайкап, чочыганду ӱниле не крестенбединг деп сурады. Мен айда салдым: «Чымыл ӱркидер кӱӱним келбей јат! » Ӱйим аайы-бажы јок калактап чыкты: «Сени эмди ле бу ла турган јеринге јалкын јалбара согор». Бойым да јаман серене бердим: «Чын, бу кижи канайа-канайа бербезин». Је не де болбоды. Бу кӱннеҥ ала серкпе, кудай, агарулар керегинде сананбас болдым. Бастыра јӱрӱмим јаҥыдаҥ башталды».

П. В. Кучияктыҥ бу куучынын кычырып, азыйда карангуйда јаткан алтайлар эмди јаҥы өйдӧ революциядаҥ тазыл ла ийде алынып, јаҥы јӱрӱмге удура кандый јаан алтам эткен деп, кижи канайып оморкобос! «Эмди мен јуундарда улай ла куучын айдар болдым — јаҥыс та Чопошто эмес, је Чопоштыҥ јанында турган јурттарда база — деп, Кучияк Вайскопфко айдып, куучынын оморко-

дулу көндүктирген,— эмди мен коллективти канайда төзөйтөнин, байларла канайда тартыжатанын, кычырар туранын ижин канайда төзөйтөнин билер болдым. Мени өскө дө јурттардын улузы билер боло берди. Олор меге эмезе јөп сурагылап, эмезе јарт эмес сурактын аайына чыгарга келгилеп тургулады.»

П. В. Кучияктын улус ортозында тоомјызы јаанап, онын ады-јолы Кадын ичинде текши јарлу боло берген. Чамалдагы партия райкомы Кучияктын кичеемкей ле турумкай политический ижин темдектеп, онын үредүзин бийиктедерге ајару салып турдылар. 1923—1925 јылдарда ол Чамалда ла Улалуда билерин бийиктедер партия ла совет ишчилердин курстарында үренген. Онын көрүмјилү ле мактулу ижи керегинде областтын төс јеринде, Улалуда, улус база јакшы билер болгон. 1925 јылда, өлөң ижининг кидим өйинде, Кучиякты Улалуга алдыртып, Москвага КУТВ-ка (коммунистический университет трудящихся Востока) барып үрензин деп јөпти облисполкомнын председатели И. С. Алагызов берди. Је П. В. Кучияк баштап мойноп ийди, ненинг учун дезе айылда үч јаш баланы үйи, Анна Максимовна, јангыскан алатаны кандый күч болотонын ол јакшы билип турган. И. С. Алагызов Кучиякты токынадып, онын билезине, балдарына облисполком ајару салар, болужар деп бүдүмјиледи. И. С. Алагызовтын алтай албатынын јүрүмин өрө көдүрер деген күүнин темдектеп, мен П. В. Кучияктын мындый сөстөрин алайын: «Энгирде (КУТВ-ка барып үренер деген куучынның кийнинде — С. К.) ол (С. И. Алагызов — С. К.) айлына кычырып апарды. Бис уйуктаарга јатпадыс, түниле талканду чай ичкенис. Үзүги јок куучын-куучын. Алагызов алтай улустын эмдиге јетире бичикке јединбей турганы керегинде айткан куучыны ла онын санааркажы менинг јүрегиме јуук болгон. Мен эмди јарт онгдодым, билдим, јангыс ла бистер, јартап айтса, эмеш-умаш та болзо, бичип ле кычырып үренип алган улус, онон ары үредүзин көндүктирип, өскө улусты үреткейдис эмтир. Менинг база бир билип алганым: бистерге кандый јаан ырыс келишкен — албатыјонды јаан јолго баштаарга ла үредерге бистерге келишти. Бис бу јенгил эмес ишти бүдүрерис».

П. В. Кучияктын бу көдүрингилү сөстөрининг учурын билерге амадап, Туулу Алтайдын историязынын страницаларын ачып көрөликтер. 1922—1923 јылдарда бистинг областьта он алты ла (онызы да баштамы үредүлү) алтай

школ болгон. Анда јӱк ле 713 бала ӱренген. Керек дезе 1928—1929 јылдарда балдардың кабортозы школдо ӱренер аргазы јок болгон. Јаан улусты ӱредерге 200 ликпункт тӧзӧлгон. Олордың ижин тутатпаска 20 000 букварь керек болгон. Кажы ла јурт јерде бичикке ӱредетен обществолор тӧзӧлгӧн. 1925 јылда Улалуда ликбезте иштейтен улустың курстарында 29 кижи ӱренген. Ӱредӱни божодоло, 21 кижи алтай јурттарга иштеерге ийилген. Бу јаан ла карууллу ишти кезик улус јал-акча јогынаң ӧткӱргендер. Је андый да болзо, областьта бичик билер улустың тоозы 1926—1927 јылдарда 23 проценттең ашпай турган. Јӱрӱм канча кирези кату болгоны бойыгар да кӧрзӧгӧр, кӱндӱлӱ кычыраачылар: јӱс кижиденг јӱк ле јирме ӱч кижи кычырып ла бичип билер болгон.

Мен историядаң мындый кайкамчылу учурал кычырдым. Кан-Оозы аймакта чаазын ла карандаш јок болгонынаң улам, А. Модоров деп кижи агаштарды јондойло, доско эдип, ол доскодо улусты бичикке кӧмӱрле бичип ӱреткен. Кажы ла ӱредӱниң кийнинде ол досконы катап јондоп, ӧскӧ урокко белетенип турган. Кандый шыраңкай ла уур иштер ӧткӱрилген! П. В. Кучияктың бу ӧрӧ айдылган кӧдӱриңгилӱ кӱӱн-санаазы чылап, ӧскӧ дӧ улус сананып јӱткиген. Ӧйдиң некелтелерин бу улус комыдал јогынаң акту јӱрегинең бӱдӱрген.

П. В. Кучияк Москвада баштап белетӱлӱ курстарды божодып, университеттиң баштапкы курсына кӧчти. КУТВ-та ол тӧрт јыл ӱренер учурлу болгон. Москвада ол кӧпти кӧргӧн, кӧпти билген: театрларга јӱрген, Пушкиннинг, Толстойдың, Чеховтың, Горькийдиң јарлу бичимелдерин кычырган, кӧп солун улусла тушташкан, политика кӧрӱми бийиктеген. Је ӱч јылдың бажында область оны ойто алдыртып алды, ненинг учун дезе революцияның кубулталарын ӧткӱретен партия ла совет иштердиң јаан некелтелерин бӱдӱрер бичикчи улус једишпей турган. Бийик ӱредӱлӱ улус керек дезе 1930 јылда јокко јуук, а орто ӱредӱлӱ качылардың тоозы јӱк ле 38,3 процент болгон.

1927 јылда П. В. Кучияк Улалуга једип келерде, оны партия обкомы область ичиле јӱретен кызыл јуртпередвижканың башкараачызы эдип тудуп салды.

Кызыл јуртпередвижканың тӧс учуры мындый болгон: ыраак аймактарда јаткан алтай улустың ортозында партийный пропаганда ла агитация ӧткӱрери, улусты текши культурага ӱредери. Јуртпередвижкада беш кижи иштеген:

Кучияк бойы, киномеханик, медик ӱй кижи, агроном ӱй кижи ле ӱредӱчи ӱй кижи. Јуртпередвижкада радиоприемник, көктӧнӧр машина, чурана бар болгон. Јурттарга келип, олор улуска кино көргӱзип, радиодо айдылган эрмектинг учурын јартап, көктӧнӧргӧ, оору-тыму јукпазын деп, айыл-јуртты чек тӱдарга, јунунарга, уй-малды кичеерге ӱредип тургулады. Анчада ла ӱй улустың ортозында иштеерге кӱч болгон, нениң учун дезе ӱй кижи медиктинг ле агрономныңг јанына озогы јаңын јангдап, јууктабас болгон. Канайда иштегени керегинде П. В. Кучияк мынайда бичиген: «Бис прививкалар эткенис, улусты бичикке ӱреткенис, колхозтор тӧзӧӧргӧ болушканыс. Докладтар кычырганыс: гигиена ла кыра ижи керегинде, иштинг социальный учуры ла эл-јоннынг праволоры керегинде. Бис кинофильмдер көргӱскенибис, ликбезтинг кружокторын тӧзӧгӧнибис, кудайга бӱтпезин, ого мӱргибезин деп агитация өткӱргенибис. Кулактарла тартыжар, балдарды ооруларданг чеберлеер деп иш өткӱргенибис. Мындый көп ишке јуртпередвижканынг ишчилеринин чыдалы та канайып једип туратан!»

Чын, П. В. Кучияктың мынайда кайкаар учуры бар. Онила кожо 1929 јылда Улаганда иштеген Анастасия Семеновна Табакова эске алынып айткан: «Бис Улаганда азыйда алмар болгон турада јатканыс. Бистинг бастыра ижибис Улаганның кобы-јиктериле ат ӱстинең тӱшпес јолјорыктарда ӧдӧтӧн. Улаганга бир ле конокко кирленген кийим селип аларга ла мылчага јунунып аларга келетенис. Ононг катап ла орык јолдор, тайга-ташту јерлерди керип, таң атту јӱретен кӱндер. Каскак кырды төмӧн ат торт ло отурала, јылгажактап тӱжетен. Бистер, ӱй улустар, бу јорыктарга та канайып чыдашканыс. Суулардың коркыштузын не деп айдар. Анчада ла Чолушманды кечкенде, кижи сагыжын ычкынып ийгендий болгон. Је бу ӧйдӧ Кучияк кӧкидӱлӱ ле кокыр сӧс айдып ийгенде, кижинин сагыжы јарый беретен. Јаантайын ла кижиге болужайын деп јӱрер. Чолушманның сельсоведине конуп јӱретенис. Кажыбыстың ла ижибис ангылу. Мен ӱй улусты јууп алып, олорды не-немеге ӱредер учурлу болгом. Олорды кижи бир чук эдип јууп болбос. Онынг учун кажызынынг ла айлына кирип, айыл-јуртты канайда тудатаны, курсак белетейтени, баланы кичееп алатаны керегинде айдып, эдетен немени көргӱзип беретенис. Павел Васильевичтинг куучынына улус чӱрче ле јуулып келер. Көп сабазы эр улус. Куучынды сонырқап угуп отургылаар. Кокыр, јир-јир эткен катқы».

1930 јылда партия обкомы П. В. Кучиякты Улаганнаң алдыртып алала, оны Улалудагы совпартшколдың директорыныңг заместители ле историяның ӱредӱчизи эдип туткан. Ол тужында совпартшколдыңг ӱчинчи курсында ӱренген Мария Андреевна Аргокова П. В. Кучияктыңг урокторы керегинде мынайда эске алынып айткан: «Биске ол «Јаңгы история» аайынча лекциялар кычырган. Эрмеги јарт, јаркынду. Улу француз революция керегинде айдарда, биске ол бойы бу тартыжуда турушкан деп билдирген. Анчада ла, Марат керегинде айдарда, олор экӱ јуук таныш улус деп билдирген. Оныңг урокторын бис энчикпей сакыйтаныс».

Вайскопфко ол бойыныңг ижи керегинде мынайда айткан: «Уур иш, је јилбилӱ: мен бу ишти сӱӱп јадым». Бойыныңг ижемјилери ле пландары керегинде Кучияк Германиядаң келген коммунист-айылчыларга өкпөөрип айдып берген: «Москвадагы КУТВ-та бойымныңг ӱредӱӱмди учына јетире чыгарайын деп... Озогы јоктулардыңг јӱрӱми ле олордыңг эмдиги ырысту јӱрӱми керегинде бичип көрдим. Эки јаан тетрадька бичидим. Олорды Новосибирскке ийдим... Эмди сценага јарагадый неме бичийин деп. Театр бисте бар. Јаңыс бисте пьесалар ла актерлор јок. Је удабас бисте ол ончозы болор: алтай пьесалар, актерлор. Бисте алтай газеттер, ученыйлар, врачтар, алтай келин-судьялар бар ине. Актерлор до болор...»

Вайскопф П. В. Кучияктыңг бу бастыра айткан эрмегин 1932 јылда кожо јорыктап, бичип алала, кийнинде оныңг јӱрӱми керегинде јаан очерк белетеп, немец тилле бичиген бичиктерининг бирӱзине салган. Кучияктыңг бастыра куучынын кайкап угуп, ол мынайда айткан: «Бу айландыра болуп јаткан солынтыларды көрӱп, мен оны чөрчөккө тӱңгейледим, телекей там телкем боло берди. Јӱрӱм кандыктыңг јаранган! Је бу чөрчөк эмес — бу јӱрӱм!»

Очерк мындый романтикалык кӧдӱрингилӱ ле оморкодулу сӧстӧрлӧ божоп јат: «Мӧңкӱ туулардыңг бажында толу ай турган, ол бойыныңг мӧңгӱн чогын јайып ла јат. Мӧштӧрдиңг јес тобоголоры кандый да саңг башка јиилектерге тӱңгей болуп көрӱнип турган. Тӱннинг билдирер-билдирбес эзинине кижининг сыныла тӱңгей ӧлӧң араай јайканып турган. А бистиңг јаныста јӱрӱмин ле историязын айдып берген кижи јаткан—нӧкӧр Адыјок. Кӱнчыгыштагы јаңы историяны баштаган адыјоктордыңг бирӱзи...»

1932 јылдаң ала П. В. Кучияктыңг салымы оныңг јайаандык ижиле тудуш.

«Эл-Алтай», 1987, 2-чи чыгарганы.

Н. Киндикова

П. В. КУЧИЯКТЫҢ ПОЭЗИЯДАГЫ АЧЫЛТАЛАРЫ

Бичиичи П. В. Кучиякты бис алтай совет литератураның, онойдо ок алтай поэзияның төзөөчилериниң бирӱзи деп айдып јадыбыс. Нениң учун? Бодозо до, онон озо эмезе оныла кожо бир өйдө өскө дө поэттер қоомой эмес ӱлгерлер чӱмдеген. Је нениң учун бис олорды адабай, М. В. Мундус-Эдоковло, П. А. Чагат-Строевле коштой П. В. Кучиякты анғылап јадыс? Төзөөчи болзо, онын поэзиязында кандый јаңғыртулар, табынтылар бар? Алтай лирикага ол кандый јӧмӧлтӧ эткен? Бу сурактарды оңдоп аларга, П. В. Кучияктың ӱлгерлерине чике ајару эдели.

1939 јылда «Кызыл Ойрот» газет ажыра бойының чӱмделге ижи керегинде куучындап тура, П. В. Кучияк мынайда айткан: «Бичип мен 1932 јылда баштагам. Мениң баштапкы ижим — пьеса...»

1934 јылда Е. И. Дружининага чийген письмозында айдылат: «Лирикалу ӱлгерлерле уружып турум. Ойрот (алтай — Н. К.) тилле чӱмдеери сӱрекей ле кӱч эмес, билбей тӱрум — орустап кандый болор».

Јартап айтса, бу темдектелген өйлөр сырангай орой деп билдирет. Нениң учун дезе, П. Кучияк, өрө адалган поэттер чылап ок, 20 јылдарда кожоң кептӱ, лозунг аайлу, агитация учурлу ӱлгерлер чӱмдеп, јербойының газеттерине јарлап туратан. Ол керегинде профессор С. С. Суразаковтың «Алтай литература» (1962 ј.), филология наукалардың кандидады З. С. Казагачеваның («Алтай литератураның төзөлгөни», 1972) бичиктеринде јарт айдылган. Је нениң учун П. В. Кучияк 30 јылдарды анғылап темдектеген болотон? Бичиичи көпти көргөн ӧ оңдогон. Оның бу өйдөң ала чӱмдеген ӱлгерлерин шиңдеп көрөр болзо, поэтический узыла, кееркемји кемиле олор сырангай башка болуптыр. Темдек эдип, «Ойроттың он јылдыгына» (1932) деп ӱлгердиң јолдыктарын алалы. Анда тӱңдештирӱлер уурланып, учурыла теренжип калганы билдирет. Автор баштамы уйгаштырулардаң башка, ӱлгердиң учы јолдыктарына ајару эдет:

Айас тенгериденг кӱн тийгендий,
Алтайга большевиктер јеттилер.
Акту кӱчиле јаткандарды,
Актардаң айрыды, большевиктер.

Оноң башка бу өйдө чўмделген ўлгерлерде поэтический сўр-кеберлер бар. Ол јогынаң поэзия да јок болор эди. П. Кучияктың лириказында анчада ла чокым ўч сўр-кебер сомдолот; кыстың кебери, аргымак аттың маңы, лирикалык геройдың санаа-кўўни. Олор поэттиң көрўмиле, санааларыла терең колбулу. Темдектезе, «Алтай», «Алтын көл», «Кадын» деп ўлгерлерде кыс кижиниң сўр-кебери эбелет. Айла, бу кайдаң да туурартынаң келген сўр-кебер эмес, албатының көрўмиле, ал-санааларыла тудуш. Оос чўмдемелде «от-эне», «јер-эне» «кин-эне» деп оңдомолдор бар. Јон ортодо Алтайдың ээзи — ак чырайлу кыс деп айткандар. П. Кучияктың талдаган сўр-кебери Алтайдың јаражын, арузын керелейт, «Алтын көл» деп ўлгерде мындый јолдыктар бар: «Бийдиң суузын сен бойың (Кыстың чачындый јайылтың». Је бу јўк ле тўңдештирў болзо, «Алтай» деген ўлгерде поэт бўткўл кебер јурааарга умзанат: «Сен јараш болгоң, (је унчукпайтаң), Көксингде не барын көргўспейтең, (Албатыга јарт билдирбей де), Тўлтўйип калган туратаң». Чокымдап көргөжин, П. Кучияк Алтайдың јаражын кыс кижиниң кылык-јаңы ажыра јетирет. Айтканысты быжулап, «Кадын» деп ўлгердиң јолдыктарын алалы: «Јаңыс ла бу өйдө јобожодың), Бистерле тил билиштиң, (Белингди кечире кўр саларда), Кўлўмзиренип каткырдың» Мында «јобожыдың», «кулўмзиренип каткырдың» деп сöстöр тыны јок Алтайды тындандырат.

Ўстине јайалталу поэт јўк ле тўңдештирип турган эмес, ол сўр-кеберге социальный ууламјы берип, ўлгерлердиң идейный учурын тыңыдат. Темдектезе, өрöги адалган ўлгерлерде мындый удурлаш јолдыктар бар: «Сен көп ый көргöң, (Сен көп комыдал укканг...) Сенинг көксингде онтулар торгылган. (Талдаң öскöн чырбаалдарың кижи каныла будулатан...» Öскö јерде: «Бўгўн бойыңды таныбазың, (Бўгўн онту укпазың!) Көстиң јажын көрöйин де дезең — Көдрö дö Алтайдаң таппазың!» Бир мадак ажыра јолдыкка ајару эдели:

Кижиге баргалак кыстый,
Чўми јаранды Алтайдың,
Кыйналып öскöн јоктуларга
Јööжözи јайылды туулардың!

— ла оноң до ары.

20—30 јылдарда чўмделген ўлгерлерди шингдегендер көп лö сабазы анда озогы ла эмдиги öй удурлаш көргўзилген деп темдектейдилер. Мынайда айтканы толо эмес.

Удурлаштың болужыла поэт бӱткӱл сӱр-кебер јурааарга амадайт. Кыстың салымын көргӱзип тура, бичиичи оның болужыла бастыра алтай калыктың өткөн јолын, шыралу јӱрӱмин чике јурайт. Бу јанынаң П. Кучияктың поэзиязы јакшы шиңделген. Бир сӱр-кебер ажыра текши јурамалга јединген — поэттиң бичижининг аңылу темдеги. Је бу сӱр-кебер сӱрекей ле чокым јуралбаган. Ӱлгерлерде ол ӱзӱктелип, бир јоголып, бир көрӱнип келет. Оның да учун бичиичи С. Кожевников ол тушта айткан эмей: «Материал сӱр-кеберденг јенгдеп јат». Ченемели ас, поэтический узыла өзӱп келеткен поэтте андый једикпестер болор аргалу. Поэттиң сӱр-кеберлери бортык, эм тура кажылгакту болгон.

Кыстың сӱр-кеберинең башка П. Кучияктың поэзиязында аргымак аттың бӱткӱл кебери јуралат. Бу сӱр-кебер база бойы алдынаң табылбаган. Ол албатының оос чӱмделгезинде, кожонгдордо ло кай чӧрчӧктӧрдӧ көп тушта йт. П. Кучияк дезе оның болужыла ар-бӱткенди кыймыктада јурайт. «Чамал», «Кадын» деп ӱлгерлерди бӱткӱлинче кычыралы. Баштапкы адалганында мындый јолдыктар бар: «Ак көбӱги аңданган», «Корым ташты аралап», «Ак көбӱги кайнаган», «Ӱйгендеерин кем де билбеген», «Эмдик бойың јобожыйла», «Казыр бойың колго туштинг» ле оско дӧ.

Бу солун сӱр-кебер керегинде С. Суразаков бичийт: «Кучияктың ӱлгерлеринде көргӱзилген ар-бӱткенди чӧрчӧктӧги баатыр бӱдӱмдӱ аргымак атла тӱңдеерге јараар». Мындый сӱр-кебер јаңыс ла төрӧл поэзияның шылтуунда табылган эмес, ого орус поэзияның камааны база јеткен болор. Нениң учун дезе, анчада ла 30-чы јылдарда орус поэзияны алтай тилге көчӱрери көндӱге берген. Ол тоодо Пушкиннинг, Некрасовтың, Маяковскийдинг ӱлгерлери көчӱрилген. Пушкиннең алтай поэттер ар-бӱткенди тындандыра көргӱзерге, кижининг кӱӱн-санааларын ар-бӱткен ажыра јетиреринe, оны драматизировать эдерине ӱренет. Пушкиннинг «Кышкы јол» деген ӱлгериле Кучиякның «Чамалын» тӱңдештирели. Баштапкызында, јоткон «казыр аңдый огырып, јаш баладый ыйлап» турган болзо, Кучиякта Чамал суу — эмдик аттый (Н. К.) јобожыйла, «казыр бойы колго тӱшти».

Маяковскийдинг табышту поэзиязын кожоң кӱӱлӱ алтай лирика баштап тарый чат ла јууктатпайтан. Је андый да болзо, оның шӱӱлтелери, граждан ла публицистика уулам-јылары баштапкы алтай поэттерге сӧс јогынаң јаан камаа-

нын јетирген. Анчада ла эскини јаратпай, онын ордына јањыны төзөөри алтай поэзияда Маяковскийден јайалган дезебис, јастыра болбос. П. В. Кучияктын поэзиязында өрө айдылган шүүлте сүрекей јарт көрүнет. Темдектезе, «Чопош» деген үлгерде поэт бүгүнги Чопошты алдындагызыла түңдештирип, мындый түп-шүүлте эдет: «јашөскүримнин јуулганы јаскыда чечектий јараш. Чөрчөктөги баатырдый — чыдым бүдүмдү, чечектеги чалындый — ару сагышту». П. В. Кучияктын бу једимин бүгүнги поэттер А. Адаров, П. Самык, Б. Укачин ле өскөлөри де улалтат.

П. Кучияктын поэзиязында өрө адалган поэтический сүр-кеберлерден башка лирикалык геройдын сүр-кебери чокым јуралат. Ол керегинде мынайда айдар керек. Баштап тарыйын алтай литературада сатирический (М. Чевалков) ле јурамал (М. Мундус-Эдоков) поэзия болордо, поэт лирикалык геройды јаан керексибеген. Кажы бир туштa үлгердин учурын автор бойынын шүүлтезиле кумып, курчыдып ийетен. Соондо поэт көргөн-укканыла болорзынбай, оныла оморкоп, бойы алдынан текши сөс айдар күүндү боло беретен. Је оны автор бойы айтканда эби јок. Бодозо до, автор јањыс бойы керегинде канайда айтсын. Онын айдынганында андый ок улустын күүнсанаазы бириктире айдылган болор. Айдарда, лирикалык герой — текши сүр-кебер болуп чыгат.

Поэттин сөстөри өскө улуска айдылгандый, ончолорына учурлалгандый болор. Је андый да болзо, лирикалык геройдын сөстөринин көп сабазы автордын бойына келижет деп, литературовед А. Михайлов «Поэт ле лирикалык герой» (1966) деген бичигинде јолду темдектейт. Сонында П. Кучияктын баштангкайын эмдиги поэттерден (П. Самык, Ш. Шатинов, С. Сартакова, К. Тепуков ле онон до өскөлөри) улалтар ла байыдар. Темдек эдип, П. Кучияктын «Алтай» деп үлгеринин учкаары јолдыктарын алалы: «Бастыра бар үнимле јайымду Алтайды мактайдым; Э-э, төрөл Алтайым, кандый сен ырысту». Бу јангы јүрүмнин кубулталарыла оморкогон лирикалык геройдын ачык-јарык күүн-санаалары. Ол, лирикалык герой, бүгүн бойын јердин ээзи ле јангы јүрүмнин тартыжаачызы деп јүрегиле онгдоп јат. Јайымды сүүген ле келер өйгө үстүккен герой оморкоп јат: «Кайкамчыкту јенгү иштеристи мактап, Ильичтин јаркынду лампазын чүмдеп, эдискелү јангы кожонгдор Алтай үстине јайыла берди!»

Кеен ле өктөм лирика туулган үлгерлердин тоозында

«Баштапкы тушташ», «Кару нәҗыма», «Јажына сүүген искусство», «Үзенгиге суу сузала», «Улу писательдиң јогына», «Радионың кожогы» ла өскө дө үлгерлер кирет.

Бу сүрекей јакшынак, сырай ла изү јүректең чыккан үлгерлерди бир өйдө, чокымдап айтса, «јажына сүүген искусство», «Баштапкы тушташ» уйан чүмделген деп темдектегендер. (Кызыл Ойрот» газетте П. Хизевтиң статьязында айдылат, 1940, 3 ноябрь). Керек дезе поэттиң талдап алган түңгдештирүлерин де онгдобой, авторды бойын кату каруузына тургускандар.

Айдарда, 30-чы јылдарда П. Кучияктың көрүми өскөн лө теренгжиген эмтир. Поэт болгон адында ол көргөнүкканын јаңыс ла бичип баштаган эмес, оны түп шүүлтеле быжулап, терең сагышты аңылу сүр-кебер ажыра көргүзерге чырмайтыр. Үстине Кучияк јаңыс ла албатының оос чүмделгезине тайанган эмес, орус поэзияның ченемелин једимдү тузаланыптыр.

М. В. Мундус-Эдоков јурамал поэзия чүмдеген болзо, П. А. Чагат-Строев кижининг ич-санааларын күйбүреде јураар марын тапкан болзо, П. В. Кучияк дезе көрүмин сүр-кеберлер ажыра көргүскен болор. Онын да учун бу поэттерди бис алтай поэзияның төзөөчилери деп јолду айдадыс.

Сүр-кебер лирикада не керектү дезе, онын болужыла бис поэттиң узын, поэзиядагы кееркемји кемин темдектеп јадыс. Экинчизинде, андый сүр-кебердиң болужыла бир поэтти экинчизинең, үчинчизинең... аңылап, поэзияның јаңыртуларын ла энчизин аңылап турус. Үчинчизинде, ол ок сүр-кеберле бис национальный поэзияны (темдектезе, казах, якут ла оноң до өскөлөрин), өскөзинең башкалап јадыс. Анчада ла өскө тилге көчүрер туштa поэттин көрүмине, талдап алган сүр-кеберлерине ајару эдип, чике ол сүр-кеберлерди эмезе ого јуукташ сүр-кеберле көчүрерге албаданадыс. Эрмекке шылтай, Е. Стюарттың көчүриштерин (Кучияктың үлгерлерин Н. Мухачев, В. Непомнящих база көчүргендер) талдама деп темдектеер керек. Көчүрееч и П. Кучияктың бичижин, көрүмин, талдап алган өңдөрин терең онгдоп, јазымы јоктоң јетирет. Темдектезе, поэттиң үлгери көп лө сабада эзендешкенинең баштапалат (јакшы ба, таныш Чопош!), үлгерде экинчи кижиге эмезе тыны јок немелерге ууланганы бар: агаш-ташка, сууларга, көлдөргө; үлгер куучын кептү јайым чүмделет, ортозында удурлаш сөстөрлү (је, јок, ондый эмес ле оноң до өскө). Бу

анъылуларды билип тура, Е. Стюарт онойдо ло көчӱрет. Керек дезе, каа-јаада көпчитпей ле кезик јолдыктарды өнгжидип, байыдып јолдыктарды толтырат.

Айдарда, кандый ла поэзияда сӱр-кебер анъылу темдек болуп, оныҥ кееркемји кемин байыдат. П. В. Кучияктыҥ поэзиязында ол јаҥы-јаҥы ла сомдолып, алтай литературада агару тын алат.

1987 јыл

С. Каташев

НАУКАГА БЕРИЛГЕН ЈЎРЎМ

Сазон Саймович Суразаков керегинде бу статьяны өнӧтийин амадап, оныҥ алтан јажына учурлап бичигеним не дезе, ол бистиҥ коркышту јаан национальный оморкодубыс — ол филология наукалардыҥ *баштапкы* алтай кандидады, *баштапкы* докторы, профессоры. Ол пединститутуттыҥ алтай тил ле литература кафедразыныҥ *баштапкы* директоры, пединститутуттыҥ студенттерине учурлалган учебниктердиҥ *баштапкы* авторы. Сазон Саймович Суразаков кай чӧрчӧктиҥ атту-чуулу шиҥжӱчизи, тюркологтордыҥ совет комитединиҥ члени.

Онып кийнинде, база бир амадаганым: бойымныҥ ӱредӱчим керегинде акту сӧзимди айдайын деп, онып јӱрӱм-салымын, научный ла литературный ижин текши кычыраачыга көргӱзейин деп. Ого ӱзеери, С. С. Суразаковтыҥ калганчы өйдӧ Москвада «Наука» издательстводо чыккан иштери, анчада ла «Маадай-Кара» ла «Алтай баатырлык эпос» деп бичиктери, оныҥ тегин де јарлу адыјолын бистиҥ ороондо ло телекейлик фольклористикада јайылткан кийнинде, ненип учун эрмек айтпас болотоныс? Ундыганыстаҥ улам ба, керексинбезистеҥ бе, айла, көгӱскӧрӱмибис јетпезинеҥ улам Сазон Саймовичтиҥ биске арттыргыскан кереестерин онгдобой турганыстаҥ ба?

Бу сурактар мееге токынал бербей јат, ненип учун дезе онып научный творчествозы ла јӱрӱми керегинде ороон ичинде ле гран ары јанында текши айдылып турган болзо, је ненип де учун алтай тилле мендештӱ, маҥ бажында бир-эки ле сӧс айдылган.

Сазон Саймович Суразаков ло Лазарь Васильевич Кокышев керегинде јаҥыс та кыска статьялар эмес, је јаан бичиктер бичилер учурлу. Оныҥ учун айдатанысты айдалы, оморкойтондорло оморкойлы, олордыҥ мӧҥкӱлигин там бийиктедели... Бу јаҥыс ла бичиичилердиҥ каруулу кереги эмес, је бастыра эл-јоннын агару кӱӱни ле амадузы болор учурлу.

Сазон Саймович Суразаков 1925 јылда Майма аймакта Сайдыс јурттаҥ ыраак јок Ак-Кобы деп ӧзӧктӧ чыккан. Биледе ол он бежинчи бала болгон. Тӧрт јыл ӧткӧн соҥында Сазонды ээчий база бир уул чыгарда, ада-энези, тӧрӧгӧн-тугандары јуулыжып, чала кайкап па, јалтанып па, је «бу калганчы бала болзын, токтозын» — дежип, оны Токтой деп адагандар.

Балдар јаанай берген. Ада-энези Ак-Кобыдаҥ ӱч бериcте јаткан јараш ӧзӧккӧ, ондый ок эптӱ ле јараш атту Кайыҥзур деп јерге кӧчӱп келген, ненинҥ учун дезе мында одын-ӧлӧҥи јанында, маала аш та саларга, уй-мал да тударга эптӱ јер болгон. Зоя Саймовна, Сазон Саймовичтеҥ ӱч јаш јаан эјези, Кайыҥзур керегинде мынайда айдат: «Кайыҥзур, Ак-Кобыга кӧрӧ, сӱреен јараш јер: кӱнчыгышта сындап барган Кайыҥзур деп кайыр кыр. Кобыларында маҥыр, сӱттӱ балтырган. Кӱнбадышта јайгыда јӱзӱн ӧҥдӱ чечектерле бӱркелген јадыҥы јалаҥ. Јоон-јоон кандыктар, чӧмӱрлер. Суузы кичинек, је балыгы кӧп: јылмай, чараган, сӧлӧм...»

Кайыҥзурда эки-ӱч ле ӧрӧкӧ улус јаткан. Кожо ойнойтон балдар јок. Оныҥ учун кичинек Сазон Зоя эјезиле ойноп јӱретен: кышкыда адазы јазап берген колчанакка учкажа отурып алала, тӱжине ле кичинек Сазон адазы теермен тудуп турган сууга кӧгӧрӧ тоҥгончо чабыныҥ, оноҥ ат эдинип алган кайыҥажын айра минип алып, ӧрӧ-тӧмӧн кутустанып јӱгӱретен: тӱӱнти суунын ӱстине мергедеген тажы кайдыгып, ол јаратка чачылганда, тыҥ сӱӱнип, кӧӧрӧп туратан...

Сазон Саймовичтиҥ адазы 93 јаш јажаган. Оныҥ јадынјӱрӱми уур ла кӱч болгон. Саймуга јӱк ле тогус јаш бӱдерде, ада-энези ого јаҥ аайынча јокту биледеҥ 18 јашту «кижи алып» бергендер. Ненинҥ учун мындый «кижи алыш» болуп турган дезе, ол тужында кичинек уулчактыҥ ада-энезине иш-тош бӱдӱргедий, уй-мал тудуп кичеегедий кижи керек. Бала јаанап келгенде, јурт бузулып калатан. Мындый учуралдар озогы ӧйлӧрдӧ кӧп болгон. Сайму

јаантайын оорып туратан. Зоя Саймовна бойынын эске алыныжында мынайда бичийт: «Адам кичинекте бажынаң золотуха чыгып (адамныңг сӧзиле айдадым), тӧбӧзи канча-канча јерденг јарылып, балутыган. Кезикте сагыжы да энделип турар. Тӧбӧзинде ӧлӱ кире коктыйлу сорбылар ӧлӧрдиңг ӧлгӧнчӧ јӱрген. Анайып санаазы энделип, оорып турарда, бу бала кам болорго бӱткен эмтир дейле, адазы ого тӱңгӱр јазап берген. Ол тӱңгӱр айылда тӧрдӧ илип салган туратан. Совет јаң боло бererде, адам кула адына минеле, тӱңгӱрин јуртсоветке апарып берген».

Тӱңгӱрди табыштырганы не дезе, Сайдыста кезик улус Саймуны кам болуп јӱрген кижи деп, коп чыгаргандар. Сазон Саймович меге кокырлап,— «мен камныңг уулы, камныңг каны меге де таркаган» — деп, јаркырада катқырып туратан. Је онынг кийнинде соок кебин тартынып, айдатан: «Адам кам болордоң болгой, камныңг бир де меке-тӧгӱнине бӱтпеген кижи. Камныңг бир де кылык-јаңгын јаратпаган, модор сӧзин билбеген. Онынг учун адазы јазап берген тӱңгӱрди табыштырганы ол». Сазон Саймовичтиңг адазы јаңы совет јӱрӱмди јарадып, коммуна, (кийнинде) колхоз тӧзӧӧринде эрчимдӱ турушкан. Колхозко кирген улустыңг тоозында эң баштапкыларыныңг бирӱзи Сайму болгон. Бойы, ус кижи, улуска јаңы туралар, уймалга чеден-кажаан тудуп јӱрген, айрууш-тырмууш эткен, кузницада узанып јӱретен. Балдарын школго ӱредер деп амадап, ол Сайдыска кӧчкӧн. Балдарына сӱрекей кару кижи болгон. Не-неменинг аайын олорго јартап беретен, чӧрчӧк тӧ айдатан, ӧткӱн ӱниле кожоң до кожоңдойтон, топшуур да согуп билер, комыс та ойнойтон.

Кичинек Сазоннынг баштагы чала бажынаң ажып турарда, оны, јети јашка јетпеген уулчакты, Зоя эјези кӧрӱп, тудуп јӱрзин деп, ада-энези школго ийген. «Ол сӱрекей јакшы ӱренген — деп, Зоя Саймовна эске алынатан.— Је баштагы ол ло бойы артып турган. Энем меге јакып турар: «Школго кожо бараар, школдоң чыкса, кайда да божотпой экел». Јаңыс ла «бештерге» ӱренген. Балдарга болужатан. Кем-кем нени-нени айбылаза, бир де кыйышпайтан. Онынг учун оны ӱренчиктер де, ӱредӱчилер де тынг сӱӱйтен».

1938 јылда Сазон беш классты божодоло, эјезин ээчий Ойрот-Турага педучилищеге ӱренерге келген. Ол ӧй керегинде Зоя Саймовна мынайда бичиген: «Педучилищеде ол бойын чек ле јаан кижидий туткан. Айылдынг ижин тӱрген бӱдӱреле, кееркемел бичиктер алып, кӧп кычыратан. Бичик

оныҥ ӱредӱчизи, најызы боло берген». Педучилищени Сазон Саймонович јаҥыс «беш» темдектерле божоткон.

Облоно педучилищеде јакшы ӱренген балдардаҥ фронтко атанган ӱредӱчилердиҥ ордына јаҥы ӱредӱчилер белетеп аларга талдап, Бийсктеги институтка ийген. Олордыҥ тоозында: Зоя Саймовна, Сазон Саймович ле Павел Егорович Тадыев. Олор узак јылдардыҥ туркунына эҥ јӱӱк нөкӧрлӧр болгон.

Ӱренерге сӱрекей кӱч болгон: кийинетен кийим де, курсактанатан курсак та јок дегенге јуук тужы. Мындый бир учурал: јиир курсак аларга акча чек тӱгене берерде, Сазон Саймович эјезиненҥ туйкайын бойыныҥ тонын курсак алгадый акчага садала, кышкыда институтка тон јок келип турар болгон. Тонын сатканы керегинде эјезине айтпай салган. Кышкы экзамендердиҥ кийнинде, чаган айдыҥ корон соокторы тужында, айылдарына јанар деп шыйдынып алгандар, Сазон Саймовичте тон јок. Зоя Саймовна ол учурал керегинде мынайда бичийт: «Тадыев Паша ла Бабаев Алёша — најылары, бар-јок чамчаларын катайтетей кийдиргендер. Алёша пиджагын чечип берген...» Анайып, јӱк арайдаҥ јангылап келген. Ойто Бийскке баргылабаган, ненииҥ учун дезе, јаан ырыс болуп, 1941 јылда кӱскери кыш Москвадаҥ Карл Либкнехттиҥ адыла адалган пединститут Ойрот-Турага эвакуацияга кӧчкӧн. Мында ады јарлу ӱредӱчилер, олордыҥ тоозында профессор Николай Александрович Баскаков, Сазон Саймовичтиҥ јайалтазын сезип, оныҥ ӱредӱзин фольклорды шиҥдеп кӧрӧтӧн јолло улалткан. Павел Васильевич Кучияк јайалталу студентке ајару салып, оны атту-чуулу кайчы Николай Улагашевич Улагашевле таныштырала, оныҥ чӧрчӧктӧрин бичип алатан секретари эткен.

Кандый сакыбаган ырыс! Торт ло тӱш јериндеги немедий. Анайда орден тагынган эҥ јарлу кайчыныҥ чӧрчӧктӧрин угуп, олорды бичип алатан ишти ол, Сазон, ӧткӱрер! Кайчыныҥ орчыланҥ тӱбинеҥ јайылган ӱнин эмди ол лекциялардыҥ кийнинде кӱнӱҥ сайын угуп отурар, баатырлардыҥ јӱрӱмиле, эткен керектериле таныжар!

Је Николай Улагашевич эмеш кату кижи эмтир. Сӧгӧјыга да айдып ийзе кӱӱни. Анчада ла, чӧрчӧк бичип отургандар кайчыны токтодып, катап айтсын деп сурагандарды јаратпайтан. Павел Кучияктый кӧгӱс-јӱрӱмдӱ кижини јакшызынатан.

Јиит Сазонго јаан кайчы кезем ле кату сӧс айтпаган. Јаш секретарь ого јараган. Бичип алганын Сазон Саймович

Улагашевке кычырып бергенде, ол «төкпөйтириң, чачпайтырың» — деп, күүнин соотпоско јылу ла кару үниле бир-эки сөс айдатан. Је бу «төкпөйтириң, чачпайтырың» деген эки сөс Сазонго алтыннаң баалу деп билдиретен. 16 јашту секретарин атту-чуулу кайчы тооп, амыраар-тыштанар кыска өйлөрдө Алтайдың улу кайчылары ла бойының јүрүми керегинде, кайдың учуры ла кееркемели керегинде табылу куучындап турганда, оны ончозын Сазон Саймович бичип алатан. Кезикте јиит секретарь карандаш-чаазынын столдоң туура салала, јаңыс ла кайчының јебрендик күүзин, тегин ле кижи чилеп, угар күүни келетен. Је ан-дый кылык јарабас. Кайчының баатырлык чөрчөктөри эл-јонго керек. Н. У. Улагашевтиң чөрчөктөриниң текши учурынаң болгой, керек дезе бир де сөзи јылыйбай, калыктың јүрегине томылып, кереестелип, ле шингип калар учурлу. Оның учун секретарьдиң ижинең каруулу иш јок деп, Сазон Саймович јакшы билип, кайчының айлына күнүң сайын келип турар болды. Ол ок өйдө институтта бир де лекцияны божотпой турган, ненің учун дезе төс амадузы: тоомјылу ла јакшы үредүчи болорго турган болзоң, јакшы үрен. Үредү — ол эмди экинчи фронт.

Је бу амадуның учына једерге келишпеген. 1942 јылдың учы. От-калапту јуунын эң калапту өйлөри. Сазон Саймович мен фронтто болор учурлу деп, бек шүүнип алды. Ого он јети јаш бүдерде ле, бойының акту күүниле нөкөрлөриле кожо 1943 јылда корон соокту кочкор айдың учында јууга атанган. Јок, атанган эмес, машина ас болгонынаң улам, фронтко барып јаткан өскө улус ок чылап, Бийскке јетире јойу баскан. Је јолой сокко өткөнинең улам ого оору-тыму табарган. Нөкөрлөриле тең-тай базарга күч болгон. Ырыс болуп, Монголиядаң кош тартып бараткан улус оны төөгө учкаштырып алала, једер јерине јетирген.

Оның кийнинде эрчимдү јуучыл үредү, јуу-чактың јалангдарына атаныш, Ельна городың алтыгы јанында баштапкы атака, адышту-тартышту күндер. Оның кийнинде Смоленск, эң эрчимдү ле изү тартыжу.

1978 јылда «Алтайдың чолмонында» С. С. Суразаков «Јуу болбозын» деп статьязында бу өйлөр керегинде мынайда бичиген: «Туулу Алтайда бичиичилер организацияның каруулу качызы Э. М. Палкин мен канайда јуулашканымды бичип берзин деп некеди. Је нени айдарым? Ончо ло улус чылап јуулашкам». Је мында Сазон Саймович база ла кемзинип (ол ачык-јарык јүректү,

коркышту кемзинчек кижи болгон), көп немелерди јетире айтпай јат. Јўк ле кем болуп, нени эдип јўргенин тоолоп берген: миномётчик, агитатор, комсорг. Је мен билерим (ол меге бойы айткан): комсорг болуп турарда, он јети-он сегис јашту уулдарды корголјын окко, от-јалбышка удура јангыс катап атакага кödўрип јўрген эмес. А атакалар керегинде ол јўк ле мынайда бичийт: «Комсомолдор атакага качан да ончозынаң озо кödўрилетендер, от-калапту согушта тынын кысканбай тартыжатандар. Оныңг учун мен јуу öйиндеги комсомол биледимди тыңг чеберлеп, кереестеп јадым. Мениңг кözимче канча улус канын төккön!»

17 јашту ченелтелери от-јалбышту јууныңг јалангдарында, јўрўм учун аткаларда öткön. Фронттогы најылык болоттый бек болгон. Оныңг да учун Сазон Саймович öскö дö фронтовиктердий кижизек, јалакай, кўўнзек, ачык-јарык јўректў болгоны ол.

Бу ла јыл С. С. Суразаков коркышту тыңг шыркалаткан. Ол учурал керегинде Сазон Саймович мынайда бичийт: «Је бир катап эмеш јастыргам: Смоленскке алты беристе јетпей туруп, немецке болгобос јанынаң аттыргам. Ийтти бистиңг уулдар тудуп алгылаган, адарга санангылаган, мен кörзöм, јап-јаш уул! Адарга бербедим, «Ары айдагар» — деп айттым».

База ла байагы кемзинчек бойы, Сазон Саймович öштўзин öлтўрзин деп јакарар ордына, нökörлörине «ары айдагар» — деген, а бойы, байла, шырказыныңг сызына чыдабай, уур онтоп, какшаган кара јерди кызыл каныла сугарып, курулып јаткан.

Сазон Саймович шыркаладала, бир јылдыңг туркунына башка-башка госпитальдарда эмденген. Москванын хирургтары учук-балтырларын онгдоорго көп кўчин салган. Онг кол эмеш кödўрилер боло берген, је сабарлары тындан-бай кадып калган. Канайдар? Нени эдер? Јуулажып болор аргазы јок, кызыл колдыңг кўчиле иш иштеп болбос. Је бу öйдö госпитальдыңг јаанына Н. А. Баскаковтоңг самара-бичик келген болтыр — госпитальданг чыкса ла, köндўре ўредўге аткарзын деп.

Бир айдыңг бажында ол институтта болгон. Ўредўчилери Сазон Саймовичке ол ло азыйдагы кожо ўренген группаныңг студенттериле кожо ўрензин, олорго једишсин деп јöп бергилеген. Онг колло эмди карандаш тудуп болбос болордо, Сазон Саймович сол колло бичиирге тўрген ўренип алды. Удабай ол нökörлörине једижип, тең-тай

ўрене берген. Профессорлор оныҥ кичееҥкейин ле јайалталу болгонын кӧрӱп, оны наукага јууктадып алар деп амадап, ўредӱге ўзеери јӱзӱн-јӱӱр научный јакылталар берип турган.

Пединститутты јаҥыс ла «беш» темдектерле божодоло, аҥылу диплом алды. Кожо ўренген улус Сазон Саймович керегинде кӧп јылу сӧс айдатан. «Экзамен табыштырарга кирер алдында бастыра ла јарт эмес сурактардыҥ аайына чыгарга Сазон Саймовичти, кӧӧркийди, кинчектейтенис. Оныҥ учун экзаменниҥ учына јетире сурактарыбыска каруу берип, эжиктиҥ јанында отурар. Торт ло энциклопедия ошкош. А бойы аламыр кижи: курсак алар карточкаларын јылыйтып салар, оныҥ учун карточкага алган курсакты ўлежип, бис азырайтаныс» — деп, Елена Сергеевна Тюхтенева каткырып, айдып туратан.

Нина Николаевна Суразакова кокырлап, мынайда эске алынат: «Эр улустаҥ группада ол јаҥыскан болгон. Кезикте болгобой калала, бис бойыстыҥ, кыстардыҥ, јажытту куучынысты куучындажа беретенис. Оноҥ кенете «калак, Сазон мында болбозын» — деп, атпас эдип токтой берерис. А ол мында, бистиҥ јаныста. Је бичикке ле кадалып калган бойы отурар, бир де немени укпаган да, кӧрбӧгӧн дӧ». Оныҥ кийнинде кокыр јогынаҥ Нина Николаевна куучынын мынайда божодот: «Сазон студент те тужында сӱрекей јайалталу болгон. Ончо немени маҥ бажында билип алар кижи, анчада ла фольклорго кӧп ајару салган».

С. С. Суразаковтыҥ јайалтазын оноҥ ары таскадар, кеҥидер деп, профессор Н. А. Баскаков оны Москваныҥ В. И. Лениннин адыла адалган пединститудыныҥ аспирантуразында артызып алган. База ла ўредӱ, ўредӱ, ўредӱ. Бойыныҥ шыркадаҥ улам уйадаган су-кадыгына бир де килебей, ума јок бичиктерди кычырып, телекейлик фольклорло тереҥ танышкан.

Москвада ўренип тура, ол бойына јажыт Алексей Калкинле тушташкан. Ол тужында јиит кайчы Москвага Туулу Алтайдагы эл-калыктыҥ искусствозын кӧргӱзер деп, 1947 јылда ӧскӧ нӧкӧрлӧриле кожо келген. Эки јаш јӱрек кӧпти куучындашкан, бой-бойына јарашкан. С. С. Суразаков, А. Г. Калкинди бойыныҥ ўредӱчилериле, академик В. А. Гордиевскийле, Н. А. Баскаковло таныштырган. Эки атту-чуулу ученый јиит кайчыныҥ ўнине, кайдыҥ учурына ла кӱӱзине кайкап, 22 јашту кайчы одуска јуук кай чӧрчӧк билерин угала, В. А. Гордиевский оны «Јирме-

зинчи чактың алтай Гомери» деп адаган. Сазон Саймович ол тужында Алексей Григорьевичтең оның атту-чуулу «Маадай-Кара» деп чөрчөгин бичип алган. (Соңында баштапкы вариантты деп адалган.)

Кийнинде Сазон Саймович ӱредӱзин божодоло, төрөл јерине келип, Алексей Григорьевичле көп катап туштажар, кайчының чөрчөктөрин бичип, бичиктер чыгарар, учы-учында, Алтайдың атту-чуулу уулдары, нак нөкөрлөрдий јӱргӱлеер.

Ӱредӱдең каникулга келгенде, бир амырын билбей, Алтайды керип, албатызыла јолыгыжып, ойгорлык чөрчөктөрин, куучындарын, алкыштарын, кеп сөстөрин ле табышкактарын јууп јӱретен.

С. С. Суразаков Калкинле 1949 јылда катап туштажала, «Темене-Коо», «Кан-Капчыкай», «Көгӱтей-Кокшин» ле «Боодой-Коо» деп чөрчөктөрин бичип алган.

1950 јылда 25 јажы јаңы-јаңы ла толуп турарда, Сазон Саймович Суразаков филология наукалардың кандидады боло берди. Алтайына келеле, баштап ӱредӱчилердинг институдында иштеген, ононг 1952 јылда Туулу Алтайда история, тил ле литература шиңдеер институт ачыларда, партия обкомы ла облисполком 27 јашту С. С. Суразаковты бу институттың директорына туткан.

Сазон Саймович ол өй керегинде меге (бис Москвада болорыста: ол — докторантурада, мен — аспирантурада) мынайда айдып туратан: «Институт төзөлөрдө, јаңыс төрт толык кып берилген. Иштейтен улус јок, научный библиотека база јок. Табынча научный ишчилер табылган, бир сары атту болгоныс. Је биске библиотека керек болгон. Айлымнаң бойымның бичиктеримди экелеле, библиотека төзөгөм. Оның кийнинде Москвага барарымда, төс библиотекалар бойының артык бичиктерин акту кӱӱнинең бергилеген. Анайып бистинг институт чын ла шингжӱ өткӱрер институттың бойына тӱңей боло берген».

Шак бу өйдөң ала јӱрӱминиң калганчы кӱндерине јетире С. С. Суразаков алтай фольклорды јуурына ла теренгжиде шиңдеерине, алтай литература керегинде науканы төзөөрине, Туулу Алтайдың кееркемел литературазын көңгжидерине ле тӱрген өзөрине бастыра бойының эрчимин, кӱчин ле талантын бир де кысканбай берген...

Фольклорды јуур иште ученый бир канча јаңы төзөмөл сурактар некеген. Олордың тоозында:

Албатының ойгорлык кереезин јуурга атанардаң озо,

кандый аймакка, јуртка, өзөккө баратанын ажындыра талдап алары, барып јаткан јерлерде ады јарлу кайчы, кожоңчы, модорчы барын-јогын билип алары, фольклордың эң јебрентик јаңжыккан јўзўндерине (кай чөрчөккө, мифке, алкышка ла каргышка, кеп сөстөргө лө табышкактарга) јаан ајару салары, атту-чуулу кайчылардың ла кожоңчылардың биографияларын бичиири.

Је ол ок өйдө фольклор јууп бararга шыйдынып алган кижиге Сазон Саймович мындый эп-сўме айдып беретени сагыжыма кирет: «Кай чөрчөк лө меге керек деп сананала, улустаң јаңыс кай чөрчөк некезең, амадуўң бутпес. Кожондозо, кожоңын бичип ал, тегин прозалык чөрчөк эмезе кеп, историяга келишкен куучындар айдар кўўндў болзо, ол кижини токтотпо, оноң башка кўўнин јандыртып ийериң, ол сеге нени де айтпас».

С. С. Суразаков бойы улуска тўрген јууктажар кижи болгон. Эрмекти кокыр-каткыла баштаар, оноң ары эптў-јöптў куучындажа берер. Је эң артык кылык-јаңы — онын јалакайы, кўўнзеги, киленгкейи, ачык-јарык кўўни. Кижиле кол тудужып јакшылашпаганча, кижининг ижи-тожын, бала-барказынын су-кадыгын сурулабаганча, өтпöс. Јаан јамылу да болзын, ого ончозы тўнгей улус, ончозына кўўнзеер, ачык-јарык болор. Туку јол кечире барып јаткан кижи болзын, анчада ла јажы јаан кижи болзо, ол эзенамыр сураар, оноң мендей-шиндей базып келеле, кол тудужып эзендежер. Онын учун оны албаты-јон сўўген, бары-јогын ончозын айдып беретен, кожондорын кожондоп туратан, кай чөрчөгин кайлап беретен. Бир де кемзингилебейтен. Мынызы, мен бодозом, С. С. Суразаковтың база јаан јайалтазы, албатынын оос ўлгерлигин јууйтан јакшынак јайалтазы.

Фольклор јууган улуска ол база мынайда јакыйтан: «Кижиле учту-башту куучындажыгар, төп-јалакай болыгар, эптў-јöптў болуп јўригер. Бойыгар да мендебегер, кижини де мендетпегер. Иштеп турган улуска бош јок. Болужып ийзегер, ол сўрекей јакшы болор эди. Ого кижи сўўнер, слерге быйанын јетирер.

Албатынын ойгорлык сöзин ненинг учун јууп, бичип турганыгарды јартын айдып беригер. Фольклор — ол јаңыс научный ишчилерге керектў неме эмес, је эмдиги текши јонго, келер ўйелерге керектў ойгорлык сöзи деп јартап беригер. Эл-калыктың ойгорлык сöзин айдып бергендерди јаантайын тоop јўригер».

1. С. С. Суразаковтың экинчи некелтези: албатының оос чӱмдемелин бичиир тушта тексттең бир де чыкырым кыйа баспазы, текстти кубултатан умзаныштаң тудунары, кошмок сӧс јок болоры. Оны кыскартар эмезе узадар, јарандырар деген санааны туура таштаар учурлу. Јартап айткажын, текстте бир де кубулта болбос учурлу, кайчының, кожончының, модорчының айтканын чеберлеп, чике ле чын бичип алатаны кӱч те, уур да иш болзо, оны јазымы јогынаң учына јетире кичеенип бӱдӱрер керек. Оноң башка ойгор чӱмдемелдиң учуры да, бӱдӱми де бузулып, ӧчӧмиктелип калар. Баатырлык чӧрчӧкти јаңыс ла кайчы кайлап турар тужында бичиир керек. Кайчы кайлап турар тужында оның сӱӱнгени, оморкогоны эмезе ачынганы, кородогоны ӱнинең, чырайынаң билдирип, кӧрӱнип турган ба, јок по? Чӧрчӧк угуп отурган улус баатырлардың јӱрӱмине «кирижип» турган ба? Чӧрчӧкти олор канайда угуп јат? Бу да, оноң до ӧскӧ сурактарга каруу берип, ончозын бичип алар керек деп, ученый бойының ӱренеечилеринең некеп туратан. Оос чӱмдемел айдып берген кижиниң адыјолын, чыккан-ӧскӧн јерин, сӧӧгин, бу чӱмдемелдерди кемнең укканын бичип алар керек деп, ол айдатан.

2. Ӱчинчи некелте: бар-јок чӱмдемелдерди ылгаштырбай, олордың аайын-тӧӧйин билбей бичигени наукага да, элјонго до јаан тузазын јетирбес. Кандый да болзо, оос чӱмдемелдиң учурын билип турар керек. База бир некелте: кандый бир кай чӧрчӧктиң алтай калыктың ортозында таркаган айрыларын бастыразын бичип алары. Бу — наукада сӱрекей јаан учурлу некелте. Оның учуры ла тузазы незинде дезе, кай чӧрчӧктӧрдиң јӱзӱн-башка варианттарын тӱңдештирип шиңдегенде, кажы ла баатырлык чӧрчӧктиң јаңыс та текши закондорын таап алары эмес, је кажы ла айрызының аңылу учурын аңылу темдектерин билип алары, историянының кажы тепкезинде табылганын ла оноң ары кубулганын темдектеери, оның учуры ла бӱдӱми кубулган этаптарын шиңдеп табары. Темдек эдип «Алтай-Буучай» — деп чӧрчӧктиң бичип алган историязын кӧрӧли. Революциядаң озо «Алтай-Буучай» деп кай чӧрчӧктиң 5 айрызы бичилген. Бир айрызы Н. У. Улагашевтиң јуудаң озо, арткан 10 айрызы 50—60 јылдарда бичилген. Бастыра бичилгенин тӱңдештирип, С. С. Суразаков олордың сюжеттери бой-бойына таптажып турганы керегинде айткан, је ол ок ӧйдӧ оның башка-башка мотивтерин темдектеп, бу чӧрчӧк јебрен чактарда чӱмделгенин ле оның

учуры кажы ла историялык этаптарда кубулып турганын бойынынг научный статьяларында ла бичиктеринде көргӱскен.

С. С. Суразаков кайчыдаң кандый бир чӧрчӧкти јылдар өткӧн сайын такып бичип алатан. Экинчи катап «Маадай-Кара» 50-чи јылдарда, а ӱчинчизи А. Г. Калкиннең 1964 јылда СССР-диң. Наукалар академиязындагы А. М. Горькийдиң адыла адалган телекейлик литератураның институдының јакылтазыла бир айдың туркунына бичилген. Бу ижи керегинде С. С. Суразаков мынайда айдат: «Магнитофонның пленказына бичип алган кийнинде, мен 20 кӱннинг туркунына кай чӧрчӧктинг сӧстӧрин чаазынга көчӱргем. Бу ишти ӧткӱрип турар тужында кайчы јаантайын јанында отурган: магнитофондогы онгдоп болбой турган сӧстӧрди ол меге айдып, јартап берип турган. Кезикте тӱзедер јерин тӱзедип, узадар јерин узадып туратан». Ӱчинчи катап бичилерде, кай чӧрчӧктинг кеми эки мунг јолӱлгерге јаанай берген. Мынаң көргӧнисте, С. С. Суразаков чӧрчӧк бичип алатан ишти сӱрекей турумкай ӧткӱрген — чӧрчӧктинг учурынаң болгой, кайчынынг сӧзин де бир кубултпай, јектебей, айтканы ла аайынча бичип алатан. Мындый иштинг эң јуук ла эң јаан болушчызы кайчы болгон. Байла, мынаң да улам кайчылар учы-учында ученыйдынг јуук нӧкӧрлӧри боло беретен. С. С. Суразаков кайчынынг кӱӱн-санаааларын, психологиязын, јайалтазын, кылык-јаңгын јакшы билип алатан. Керек дезе мындый да суракгардаң аайына чыгарга албаданатан: айдып берген чӧрчӧкти эң ле баштап кемнең уккан, бу чӧрчӧктӧң башка кандый чӧрчӧктӧрди билер, кай чӧрчӧктӧрдӧң башка кандый јӱзӱн-жанрларлу оос поэзияны билер? Јартап айтса, ученый көп-көп суракгардынг јартына чыгып аларга амадап туратан. Мындый иштең улам С. С. Суразаков кайчылардынг (Н. У. Улагашевтинг, А. Г. Калкиннинг, Н. К. Ялатовтынг) научный биографияларын толо ло терең бичиген. Бу биографияларды кычырганыста, кайчы ала-көндӧлӧң табылган эмес, ол көп ӱренген, көпти көргӧн, көпти уккан јайалталу кижи. Темдектезе, А. Г. Калкин јаан кайчы болгоны керегинде айдып тура, онынг јӱрӱмин бала тужынаң ала эр кемине јеткенине јетире бичийт: А. Г. Калкин ады јарлу кайчыларыла анғыланган Улаган аймагындагы Паспарты јуртта чыккан. Адазы база кайчы кижи болгон. Кайга Алексей адазынаң да өскӧ кайчылардаң ӱренген, анчада ла јаан салтарын адазы јетирген.

А. Г. Калкиннинг биографиязында керек дезе онынг анғылу кылык-јанғы да керегинде бичийт, ол ок өйдө кайчы неден улам атту-чуулу болгон шылтактарын көргүзет.

Кай чөрчөктөрди бир де кубулта јогынанг кайчынынг кайлаганы аайынча бичигени наукага сүрекей керектү иш болгонын ученый јакшы билген. Мынайда текстгер анчада ла эпостынг бүдүмин, тилин ле үлгерлигин шинғдеп турган ученыйларга јаан арга болорын С. С. Суразаков ажындыра сезип, јиит ученыйларданг бу ишти бир де туура баспай бүдүретенин кезем некеп туратан.

«Кай чөрчөктинг тилин ле үлгерлигин шинғдеп турган улус кайдынг күүзин чотко алар учурлу» — деп, ученый айдатан. Кайдынг күүзине ајару салбазабыс, онынг ритми бузулып турар, онынг учун баатырлык эпостынг үлгерлигин шинғдеерге амадап турган болзобыс, јанғыс ла кайлаган тужында бичилген текстле тузаланар керек, ононг башка јастыра шүүлтелер айдыларданг айабас.

С. С. Суразаков ајарынгкай, чеберленгкей болорына үредип туратан. Мынызы јолду шүүлте, ненинг учун дезе, кезик шингжүчилердинг айдыжыла, кай чөрчөктө үлгерлик јолдор јок, мынанг улам онынг ритмиказын сеспей јат. Кай чөрчөк — ол јилбилү ле эптү айдылган проза деп айдыжатан. Мындый јастыра шүүлтелерди керек дезе ады јарлу шингжүчилер А. Анохин, Т. Ковальский, Н. К. Дмитриев те баштагандар айтканы не дезе, олордынг шинғдеген текстгери кайчынынг кайлаганы аайынча эмес, а чөрчөктинг учурын прозалап айдар тужында бичилген, онынг учун кай чөрчөктинг ритмиказы јылыйып турганы ол. С. С. Суразаков бу өрөги адалган ученыйлардынг айтканына јөпсинбей, чөрчөкти кайлап турар тужында бичиген текстгерди шинғдейле, кай чөрчөк качан да болзо үлгерлеп айдылар, онынг ритмиказы чокым, ээлгир, быжу деп айткан.

1952 јылда, наукада шингжү өткүрер институттынг директоры болуп тудулган кийнинде, ол эл-калыктынг ойгорлыгын јууйтан бир канча анғылу экспедициялар төзөп, областтынг эң ыраак райондорына атанып туратан. А. М. Горькийдинг адыла адалган телекейлик литература институдынынг јакылтазыла јанғы оос чүмдемелдер јууган. С. С. Суразаков кайлап айдар 19 јаан чөрчөк бичип алган, онынг башкарганыла кай чөрчөктөрдинг 153 јанғы текстгери бичилген. Ононг башка өскө јүзүндерлү сүрекей көп оос чүмдемелдер јууп алала, бир кезигин алдынанг башка бичиктерде кепке базып чыгарган. Анайдарда, институттынг

архивин тöзöгöн баштапкы кижи база С. С. Суразаков деп айтсам, јастыра болбос деп турум.

Сазон Саймович фольклорды јууп алала, оны кепке базып чыгарар иште сүрекей көпти эткен, көпти бүдүрген кижи. Ученыйдың баштаңкайы ла башкарганы аайынча бисте «Алтай баатырлар» деп кайлап айдар чöрчöктöрдиң 10 томду јуунтызы чыккан, алтай фольклор аайынча ол орус та, алтай да тилле көп јуунтылар тургускан, олордың редакциязын эткен. Оның јаңғыс ла редакциялап јазаган бичиктериниң кеми 300 печат листтең ыраак ажыра, ас ла болзо, бир 30 кире бичикти кепке согорго белетеп, ак-јарыкка чыгарган. Јартын айтса, С. С. Суразаковтың јаңғыс ла фольклорды јууп ла кепке базып чыгарган ижи оның ады-јолын алтай фольклористикада баштапкы јерге чыгарып јат...

Је С. С. Суразаковтың ижи јаңғыс ла фольклор јууганыла аңғыланып турган эмес — ол алтай калыктың адын чыгарган фольклорды, анчада ла, алтай кай чöрчöкти терең шингдеген атту-чуулу ученый.

С. С. Суразаковтың алтай кай чöрчöкти шингдеген ижин эки јаан этапка бöлигедий деп, мен сананып турум. Баштапкы этапка ученый бастыра бойының күчин, эрчимин фольклорды јууп ла оны кепке базып чыгарарына, баатырлык эпостың төс учурын, марын, тилин ле үлгерлигин шингдеерге салган. Экинчи этапка кай чöрчöктиң учурын историяла колбоп, оның качан табылганын ла тöзöлгöнин, оноң ары тазылданып, тамырланып öскöнин билерге амадап, узак јылдардың туркунына иштеген.

С. С. Суразаков наукада ижин јаңғы ла баштап турарда, алтай фольклордың азыйдаң бери јуулган ле кепке базылган историязының аайына чыккан. Революциядаң озо фольклор јуур ла оны шингдееп иште В. В. Радлов, В. И. Вербицкий, Г. И. Потанин ле öскöлöри де эрчимдү турушканын шингжүчи бийик баалайт, је ол ок öйдö олордың јастыралу бодолдорын јажырбай, чынынча айдып берген.

Революцияның кийнинде алтай фольклор јуур иш там элбеген. 30 јылдарда бу ишти öткүреринде јаан камаанын јетирген кижи П. В. Кучияк. Баатырлык эпос шингдеер иште А. Л. Коптелов, Н. А. Баскаков, Л. П. Потапов баштагандар турушкан.

Баштапкы иштеринде С. С. Суразаков баатырлык эпостың текши учурын, кеберлерин, темаларын шингдеген. Автор кай чöрчöк тегин чöрчöктöң кандый аңғылу темдектериле башкаланып турганын чокым көргүскен. Кай чöрчöк тегин чöрчöктöң бойының бүдүмиле башкаланып јат: кай чöрчöк

ўлгерленип айдылар, а тегин чөрчөк прозаланып турар. Је олор анчада ла учурыла башкаланып јат: баатырлык эпос качан да болзо историяла колбулу. Эл-јоннын историялык салымы јаңыс эпосто билдирлў тангмаланган. Эпос јаантайын баатырлык учурлу болуп јат.

С. С. Суразаков тўрк тилдў калыктардын эпозын тўнгдештирип, мындый тўп шўўлтелер эткен: алтай албатынын баатырлык эпозы öскö калыктардын эпозыла тўнгейлежип јат, нениң учун дезе бу бир укту, тўрк тилдў элдер бойбойына тўнгейлежип турар исторический јолдор öткöн. Темдектезе, «Алып-Манаш» деп кай чöрчöк узбектерде, башкирлерде, онон до öскö тўрк калыктарда бар, је олорды ончозын тўнгдештирип көргöндö, бу эпостын эң јебрен тазылдары алтай «Алып-Манашта» таркаган.

Је ол ок öйдö тўрк калыктардын эпозын тўнгдештирер эпсўмелер С. С. Суразаковко алтай кай чöрчöктöрдинг анғылу учурын ла бўдўмин темдектеп табарга јаан болужын јетирген.

С. С. Суразаков 50 јылдарда бичиген иштеринде алтай эпостын темаларын, идеяларын ла олордын кеберлерин бастыра јанғынанг теренгжиде шингдеерине албаданган. Бу сурактарга учурлап бир канча статьялар бичиген.

Јанғыс ла тўрк тилдў калыктардын эпозын тўнгдештирип шингдеген эмес, је алтай кай чöрчöкти С. С. Суразаков коштой јаткан башка да тилдў калыктардын эпосторыла тўнгдештирип көргöн. Шингжўчи керек дезе кандый бир эпостын, темдектезе, «Алтай-Буучайдын» башка-башка айрыларын тўнгдештирип, анғылу ла терең шўўлтелерге јединген.

60 јылдарда ол алтай кай чöрчöктöрди историяла терең колбоп, бу суракты бижу шингдеерге белен болгон. 1971—1972 јылдарда А. М. Горькийдинг адыла адалган СССР-дин Академия Наукалары телекейлик литература институдында ол «Алтай баатырлык эпостын özўминин этаптары» деп ижин белетеп алала, 1973 јылда оны јенгўлў корып, филология наукалардын докторынын адын аданган. Бу јаан ишти бўдўрерге С. С. Суразаков 500 мунг ўлгерлик јолдорлу 212 кай чöрчöкти диссертациянын темазына кийдирип тузаланган. Бу иштинг кеми канча кире јаан болгонын качыраачы билзин деп болужарга мен оны 7738 ўлгерлик јолду алтай калыктын эң јаан «Маадай-Кара» деп кай чöрчögиле тўнгдештирейин. Кепке базылып чыккан «Маадай-Каранынг» кеми кичинек эмезин слер, кўндўлў кычыраачылар, јакшы билеригер. Айдарда, С. С. Суразаков јанғы ижинде «Маадай-Карадый» 63 бичик тузаланган.

1985 јылда Москвада «Наука» издательстводо ученый-дың доктор диссертациязы аайынча сӱрекей јарамыкту, наукада учуры јаан «Алтай баатырлык эпос» деп бичик чыкты. Бу бичиктиң кире сӧзинде фольклордың Бастырасоюз Соведининг председатели В. М. Гацак С. С. Суразаковтың ижин бийик баалап, наукада јаан једим болгонын темдектейт.

Баатырлык эпос качан туулган? Ол историяла канайда колбулу болуп турган, кандый исторический јолдор өткӧн? Оның историяла колбулу этаптарын темдектеп алгайыс па айла јебрен алтай историяның учуры таңмаланбаганынанг ӱлам эпостың канайда туулганын бис билип алар аргабыс јок по? Ӧйлӧр өткӧн сайын эпостың учуры ла бӱдӱми кубулып турган ба, јок по?

Бу суракгардың аайына чыгарга сӱрекей кӱч, ненинг учун дезе кай чӧрчӧк јаңыс ла 19-чы чактың экинчи јарымында кепке базылып чыгарын баштаган. Оноң озо эпос бичилбеген де, кайа-таштарга таңмаланбаган да.

С. С. Суразаков бу иш канча кире уур болгоны керегиндө мынайда бичиген: «Эпос керегинде научный иш бӱдӱретени там ла там кӱч боло берди, анчада эмди, бӱгӱнги кӱнде, ненинг учун дезе эпос шингдеер иште көп блааш-тартышту суракгар бар. Анчада ла эпостың өткӧн исторический јолдоры эмдиге јетире шингделбеген». Чындап та, кезик шингжӱчилердинг (В. Я. Владимирцовтың, Н. К. Дмитриевтинг, керек дезе Л. П. Потаповтың ла Н. А. Баскаковтың) айтканыла болзо, алтай баатырлык эпос XV — XVII чактарда чӱмделген, өскӧлӧри кай чӧрчӧк јебрен чактарда табылган деп айдыжат.

С. С. Суразаков «Алтай-Буучайдың» 16 айрызын тӱңдештирип шингдейле, мындый шӱӱлте эткен: бу эпос эрте чактарда чӱмделип табылган. Оның кийниндеги исторический ӧйлӧрдӧ ол бир кезек кубула берген. Эң баштап «Алтай-Буучай» деп кай чӧрчӧктӧ эки карындаш Аранай ла Шаранайдың (Алтай-Буучайдың ӧштӱлеринин) ордына мифологический јеек-јелбистер јер-ӱстиндеги амыр јаткан эл-јонды кыраргa умзанып јат. Ӧйлӧр өткӧн сайын куулгазын тындулар улустың кеберин алып, учы-учында класс аайынча ӧштӱлер боло берген. Је андый да болзо, бу эпостың јебрен элементтери кезик айрыларында артып калган. Темдектезе, Алтай-Буучай эң јебрен айрызында Јер-Энеденг чыккан деп айдылып јат. Ол куулгазынду баатыр болгон. Соңында Алтай-Буучай бойының албатызының адаанын алган

јуучыл боло берген. Учы-учында калыктың адаанын алып, öштүлерле тартыжат.

Бу мындый шыранкай түндештирү иштең улам ученый «Алтай-Буучай» деген кай чörчök эң јебрен öйлöрдö табылала, табынча исторический öйлöр öткön сайын там кубулып, учы-учында класс учурлу боло берген деп шүүлтеге јединген.

Је ол ок öйдö кажы ла исторический öй алдынаң башка аңылу кай чörчöктörди база тапкан.

Мынаң улам С. С. Суразаковтың јартаганыла болзо, алтай баатырлык эпос üч јаан исторический этаптарга бöлинет: 1) ук-эленчик строй тужындагы эпос, 2) эртеги феодал öйдöги эпос, 3) феодализм тужындагы эпос. Кажы ла этаптагы эпос бойының учуры ла кебери аайынча аңыланып, башкаланып јат.

Ук-эленчик строй тужындагы эпосты шингдеп тура, С. С. Суразаков баатырлардың ат-нерелү керектери неден улам табылганы керегинде сүрекей јилбилү, наукада чек јаңы шүүлте айткан: баатырлардың ат-нерелү керектери јаңыс ла јерлик атты кижи üредип алган кийнинде табылган...

Баштап бодозоң, кижини тың ла кайкаткадый шүүлте эмес ошкош. Је чынын көрзö, оның учуры сүрекей јаан. Эң јебрендик эпосто јойу анчы ангдап-куштап јүргенде, шыралай-боролой бир-эки алу адар, бир-эки ле кыр ажып јүрер аргалу болгон. Је јерлик атты üредип алган кижи канча-канча тайга ажып, ангды-кушты јеткилинче адып, аштаң-тустаң эмди астыкпай јүрер болгон. Атка минип јүрген кижи озогы јойу анчыга көрö (эпосто ол Мерген деп адалат) чын ла кайкамчылу баатырга түнгей боло берген. Баатырдың ады эмди тегин ат эмес, ол — аргымак, ай канатту аргымак, эп-сүме берер эң јуук нököри. Мынаң улам кай чörчöктö ат баатырдың бойына да болужар töс геройы боло берген. Темдектезе, кезикте баатыр узак јылдардың туркунына öштүлериле тартыжып, күчи чыгып, «алып тудары астаганда», «јер тайанары коптогондо», оның јеңү алатан эң јуук болушчызы ла нököри — эрјине ат. Керек дезе баатырдың ла оның минип јүрген аргымагының ады-јолы да түнгейлеже берет: «Очы-Јеерен атка минген Очы-Бала», «Кан-Јеерен атка минген Кан-Алтын. Балтыр-кежик бала баатыр күчине јеткенде ле, оның минип јүретен ады оны ат-нерелү баатырлык керектерге üредип ле ченеп јат. Мынызы эпосто.

Эмди археологиялык казынтыларды алалы. Корымдарда табылган јепселдер јўзўн-јўўр аң-куштардың сўрлериле кееркедилген. Олордың көп сабазы — атты јураган јуруктар. Јебрен өйлөрдө јаткан калыктар аргымак атка јединген соңында тайга-ташту јерлерди, ээн чөлдөрди саат болбой өткўлей беретендер. Јўгўрўк аргымакка минген көчкўндер јуук Азияга, Иранга, Индияга деп једип баратандар. Оның учун көчкўн улуска олордың аттары бойының тынындый болотон.

Бала јаңгы ла баштапкы алтамдарын алтаганда, оны атка отургызатандар. Ат үстинде оның бастыра јўрўми өдөтөн. Кижи божогондо, оның сөөгин јууп, адын койлого эдип, «ол јерге» кожо «аткаратан». Аттың јараш сўрине јебрен кижи кайкап, качан да чөкөбөйтөн. Атка минген кижи телекейдиң аайы-төөйин оңдогон. Оның учун јебрен кижиниң санаазыла болзо, телекейде атка једер, аттаң јакшы, аттаң баалу неме јок. Ат алтыннаң баалу болгон. Атты эмес, алтынды атла түңдейтен. Оның учун атты кижиниң сөөгиле кожо јууйтан. Аттың сўрин агашты кезип, јондоп чиңмерилейтен. Аттың сўри темирде, ташта таңмаланатан. Аттың сўрин тереде, мөңўн-кайыш јазалдарда јурагылайтан. Атты көп саба учуралдарда маң бажында јурагылайтан; а оос поэзияда аттың маңы аткан октоң түрген деп айдылган.

Оның учун С. С. Суразаковтың аттың кай чөрчөктөги учуры керегинде кыска сөзин мен тың баалап, јарадып јадым.

Экинчи этапта табылган эпосты учёный эртеги феодал өйлөрлө колбойт. Бу өйдө чўмделген эпостың төс геройлоры каандар, јартап айтса, бир ук-сөөк, бир эл-аймак улусты баштаган башчылар. Олор эл-јонды кулга апарар деп умзанып келген олјочыларла тартыжып јат. Кеми аайынча көргөндө бу чўмдемелдер јебрен чөрчөктөргө көрө, јаан. Олордың учуры исторический јўрўмле колбулу.

Эпосты экинчи этапка бөлип, оның аңылу темдектерин јартаганы — фольклор керегинде наукада чек јангы сөс.

XIII—XVIII чактарда табылган эпосты С. С. Суразаков үчинчи этаптың эпозы деп адап јат. Бу өйдөги эпосты учёный алдынаң башка этапка бөлип турганы не дезе, XIII чактаң ала XVIII чакка јетире, јартап айтса, 500 јылдың туркунына алтай эл-јон моңолдордың ла ойроттордың олјозына кирип, албанга јўрген «албатызына» чотолып, аайы-бажы јок тоноттырган. Алтай јайзангдар бой-бойына удурлажып, тоножып туратан. Кызыл колдың күчиле јаткан јоктулар

моңолдорго до, байларга да кул деп бодогылап, коркышту јаан түренгиде јаткан. Оның учун јокту-јойулар кезикте биригижип, јаңыс ла олјочыларла эмес, Алтайдагы байларла јалтаныш јоктоң тартыжа берген. Бу исторический айалга эпосто чын көргүзилген. Баатырлардың тартыжулары эмди класс учурлу боло берген. Темдектезе, Н. У. Улагашев кайлап туратан «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөктө Малчы кул кижиниң јүрүмин јүрет. Ол Айбычы деп байдың күдүчизи. Айбычыда Малчыдый јалы јок, күчин јидирген јалчылар көп. Айбычы бойының табыла јалчыларын чыбыктаттырып турар. Олорды өлтүрип те салза, Айбычыны кем де бурулабас.

Јокту Малчы «Алты кулакту кара айгырды» тудуп алган кийнинде бастыра кай чөрчөктөрдө чылап ок, Малчы-Мерген деп баатыр боло берген. Учы-учында ол байларды ла базынчыктарды (Арслан-Кааңды, бай алты бајазын, Айбычыны) өлтүрип јат.

«Көгүтей» деп кай чөрчөк база социальный учурлу.

Бу кай чөрчөктиң төс конфликти социальный учурлу болгоны не дезе, бир јанынаң, јокту Көгүтей ле онын Кумдузак уулы, экинчи јанынаң, бай Караты-Каан ла онын алты күйүзи. Олор (бай феодалдар) јоктулардың күчин ле јип јаткан, бойлоры аңдап та болбос, иш те бүдүрип болбос аргазы јок улус. Је јокту јойуларды кижиге бодобос, кийик аңдый казырланып, олорды базынып, каралап-јамандап јүргүлейт.

Кускун килиң кара атка јединген кийнинде Кумдузак Кускун-Кара деп атту-чуулу баатыр боло берди. Бай Каратыкааннын кара-боро керектери учун Кускун-Кара баатыр оноң өчин алып, ончолорын (алты бајазын база) кырып салган.

«Көгүтейде«, «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөккө көрө, куулгазынду учуралдар көп. Је андый да болзо, «Көгүтейдиң» төс учуры социальный тартыжу — јоктулар байларла тартыжып, олорды јенгени. Је төс геройлор тегин улус эмес, олор — ат-нерелү керектер бүдүрип турган баатырлар. Бу баатырлар мынаң озо чүмделген кай чөрчөктөргө көрө, баштап теп ле тегин кижиниң ижи-тожын бүдүрип јүргүлейт, је табынча баатырлык атка једингели, јаан керектердиң јолына кирип, каандарла, байларла чындык учун тартыжа берет...

С. С. Суразаков бойының бастыра түп шүүлтелерин көп айрыларлу эпикалык тексттерге тайанып айткан. Ученыйдың текши шүүлтелери мынадый: «Алтайда јаткан јебрен

калыктарда баатырлык эпос ада-эленчик јаҥ — патриархат јаҥы — јаҥы ла төзөлип турар тужында табылган. Эл-калыктыҥ эпикалык чүмдемели XVIII—XIX чактарга јетире тазылданып таркаган. Кажы ла историялык өй аҥылу кеберлү, учурлу, темаларлу ла бүдүмдерлү баатырлык эпос чүмдеген. Је ол ок өйдө јаҥжыккан эпикалык бүдүмдер үйеҥ үйеге, чактаҥ чакка бузулбай көчүп турган». Ученыйдыҥ база бир шүүлтези: «Эпос мифологиядаҥ ла фантастикадаҥ баштала, табынча исторический чындык айалгаларды көргүзе берген, баатырлардыҥ јүрүми класс јанынаҥ көргүзилген».

Мындый јаан шүүлтелерге учёный мендебей, табынча, је быжу ичкерлеп јеткен.

Өрөги айдылган шүүлтелер 1985 јылда «Наука» издательстводо чыккан «Алтайский героический эпос» деп учуры сүрекей јаан бичикте айдылган. Мен бодозом, бу бичиктиҥ салымы јарамыкту болор, јылдар өткөн сайын оныҥ өҥи оҥбой, там јаркындалар, бу бичиктеҥ улам алтай улустыҥ ады јаҥыс та бистиҥ ороондо эмес, је гран да ары јанында јарлалар.

Алтай литература керегинде науканыҥ төзөөчизи база С. С. Суразаков. Алтай литературоведениеде анчада ла оныҥ «Алтай литература» деп бичиги эмдиге јетире аҥылу јерде туруп јат.

С. С. Суразаковтоҥ озо революцияныҥ алдындагы болгон литература керегинде бистер билбегенис. Ого үзеери школдордо до, институтта да алтай литератураны үренерин П. В. Кучияктыҥ чүмдемелинеҥ (30-чы јылдардаҥ бери) баштагылайтан. Баштапкы алтай бичиичи М. В. Чевалковтыҥ (1817—1901) ады ундылып калганынаҥ улам адалбайтан.

С. С. Суразаков узак јылдардыҥ туркунына казынып, М. В. Чевалковтыҥ бичигенин Томсктыҥ ла Казаньныҥ архивтеринеҥ бедреп табала, оныҥ поэзиязын алдынаҥ башка јуунты эдип чыгарган.

Оноҥ башка, учёный оныҥ биографиязын ла јайаан ижин бастыра јанынаҥ шиҥдеп, бир канча јарамыкту шүүлтелер айткан. С. С. Суразаковтыҥ чын айтканыла болзо, М. В. Чевалковтыҥ творчествозына јаан салтарын алтай оос үлгерлик ле орус поэзия јетирген. Басня чүмдеерге М. В. Чевалков И. А. Крыловтоҥ үренген. Је баштапкы алтай улустыҥ јадынына, кылык-јаҥына келиштирген бичимелдердиҥ бүдүмин оос поэзияныҥ кеп-бүдүмине түҥдештирген. Керек дезе атту-чуулу орус басня бичиичининҥ чүмдегенин алтай

тилге көчүргенде, олордың темаларын ла сюжеттерин кубултып, эл-калыктың јадын-јүрүмине јууктадатан. Мынаң улам М. В. Чевалковтың чүмдеп айткан сөзин алтайлар тың јараткан. Баштапкы алтай бичиичининг чүмдемелдери учуры да, кееркемели де јанынаң әмдиге јетире бийик јерде турганын С. С. Суразаков чын темдектеген.

Алтай литература Октябрьдың кийнинде төстөлип өскөнин С. С. Суразаков база тереҥ шиҥдеген.

Јууның кийниндеги кееркемел литератураның өҥжип өзөринде ол база турушкан.

Бежен јылдарда С. С. Суразаков Туулу Алтайдың наукада шиҥжү өткүрер институдын ачарында ла бичиичилердиҥ организациязын төзөөр иште бастыра күчин берип турушкан.

Туку качан, XIX чакта, ады јарлу философ Людвиг Фейербах чындык учёныйдың кылык-јаҥы ла оныҥ күүн-тап көрүми керегинде мынайда бичиген эди: 1) учёный качан да болзо чын учун турумкай, јалтанбас ла эрчимдү тартыжаачы, је оныҥ бойыныҥ кылык-јаҥы ачык-јарык, ак сагышту; 2) анайда ок учёный јөпсинчек кижи, ол јаантайын јастырбай јүрген кижи деп бойын качан да бодобос — ол јаантайын үренип јүрер кижи; 3) учёный качан да болзо бойыныҥ јолыла барар кижи, өскө учёныйга јайылбай, ары-бери ајыктанарынаҥ јалтанбас кижи; 4) иштеп-бичинип отуратаны — оныҥ эҥ јилбилү өйи; 5) кара санаа сананарга оныҥ өйи јок; 6) макка кирер эмезе акча-јөөжөгө болуп иштенер деп, ол сананбай јат. Оныҥ эҥ јаан ырызы — наукада иштеери; 7) ак-чек ле ак санааалу болгоны — оныҥ ижининҥ чыҥдыйын бийиктедер ийде; 8) учёный — бойыныҥ шүүлтезин чип-чике айдар кижи; 9) учёный — бойынаҥ јайым кижи.

Л. Фейербахтың бу сөстөрин кычырып, мен мынайда санандым: чындык учёныйдың күүн-табының кеберин аттучуулу философ С. С. Суразаковтоҥ көрүп, бичип алгандый. Кандый јүзүндеш түҥей кеберлер!

С. С. Суразаковтың бичиктериндеги айдылган шүүлтелер тереҥ, бүдүмјилү. Олор эмди кереестелип калган. Көбүк сөстөрди сүүбейтен. Керек дезе тегин куучында «наука», «проблема» да деген сөстөрди чек јаратпайтан, ол ок өйдө наука јогынаҥ ол бир де күнди калас өткүрбеген. Наука — оныҥ јүрүми, сүүнчизи ле ырызы болгон.

«Эл-Алтай», 1986

АВТОРДОҢ

. Јылан јылда Кан-Чарас деген алтайга эки катап јорыктадым. Баштапкы барганымныҥ шылтагы — ГАНИИИЯЛ-дыҥ архивине керектӱ материалдар јууп алары. Бу алтай бичиичилерле бай: јажы јаан кайчы А. Г. Калкин ле И. В. Шодоев, прозаик Ј. Каинчин ле поэт Ш. Шатинов... Јуулган материалдарды, качан бирде Туулу Алтайда литературалык музей тӧзӧлзӧ, ого табыштырар. Эмдиги ӧйдӧ оны школдыҥ ӱренер бичиктеринде тузаланҥадый.

Экинчи јеткенимниҥ шылтагы — И. В. Шодоевтиҥ чыккан кӱниле колбой. 75 јажы толгон ӧрӧкӧн ажуны ажу дебей, кечӱлерди кечӱге бодобой, автобусла, аргымак адына мингендий, тӧрӧлин кӧстӧп шуҥуп бартыр. Анда оны эје-сыйындары, тӧрӧӧндӧри, јерлештери сакып алган. Јуулган улус Кан-Оозы аймактаҥ болтыр. Јерлеш-бичиичизин албаты бойы кӧдӱрип уткып турганда, ононҥ јаан сый јок эмей. Ол кӱн Мӧндӱр-Соккон јуртта И. В. Шодоевтиҥ адыла адалган ором ачылган. «Алтайдыҥ чолмоны» газетте дезе, бичиичининҥ эске алыныжы кепке базылып јарлалган. Соҥында автор оны такып тӱзеткен ле јазаган. Сурак берип, И. В. Шодоевти куучындаттырып, мындый шӱӱлте эткедий. Баштапкызында, ол, байла, баштапкы катап толо ло ак-чек айдынган болор. Экинчизинде, Иван Васильевич кӧп тоолу романдар, повестьтер ле куучындар бичибеген де болзо, онын јӱрӱми таҥынаҥ история болгодый. Ӱчинчизинде, алтайлардыҥ историязы эм тура шинделгелек. И. В. Шодоевтиҥ «Кызаланҥду јылдар» деп романы алтай эл-јоннын эҥ керектӱ, эҥ учурлу ла тузалу бичиги болуп адалат.

Киндикова Н. М.

ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ ШОДОЕВТИҤ ЭСКЕ АЛЫНГАНЫНАҤ.

Мен Кан-Оозында кресте тӱшкен алтайлардыҥ билезинде 1914 јылда чыккам. Биледе II бала болгон: ӱчӱзи јашта божогон, арткан 8 баланыҥ тӧртӱзи уул, тӧртӱзи кыс. Энемниҥ ады Темеш. Орустап Пелагея Егоровна дежетен. Адам иркит сӧӧктӱ Меҥдеш деп кижи болор. Темешти эш эдип аларда, Шодой одузын крестке тӱжӱрткен. Озогы јуртыс Алмысту туу деп јер. Революцияныҥ кийнинде кӱнчыгыш Кан-Оозына, ӧскӧртӧ айтса, алтай Кан-Оозына кӧчӱп келгенис. Эне-адам кӱндӱчи улус болгон. Койу сӱттӱ чайыныҥ амтаны эмди де санаама кирет. Бистиҥ айылда јаантайын ла толтыра улус болотон. Ӧрӧ-тӧмӧн ӧткӧн айылчылар киретен.

Энем колхозтың мал-ажын кичееп, торбоктор азырап jӱретен. Ликпунктка барбаган. Турлузынаң Кан-Оозындагы сыйнына айылдап jӱреле, кайпак радио куучындаганынаң чочыган дежет. Адам — ус кижи. Кайын адазына эки кат эки тура туткан. Эмди ол туралардың бирӱзи төңгниң ӱстинде, экинчизи эмдиги милицияның туразының ӱстиги jанында. Азыйда, 1925—1926 jылдарда, ол туранық алдындагы кыбында бистиң биле jаткан. Ӱстинде серкпе болгон. Анда шаң, кудайдың сӱрлери, jаан кайырчакта кудайга учурлаган алтай бичиктер бар. Jаан байрамдарда орустар ла крестӱ алтайлар ол серкпеге jуулып, кудайга мургуп туратандар. Серкпени адам каруулдап туратан. Каа-jаада адам аракыдап jӱре бергежин, мен Игнаш ийнимди каруулдап тур дейле, бойым сомокты ачала, турага кирип, кудайдың сӱрлеринең корко-корко, сундуктагы бичиктерденг алып, jилбиркеп кычыратам.

1923 jылда Кан-Оозында бир баштамы орус школго ӱзеери алтай школ-интернат ачылган. Ол интернат алдында Мокин деп jаан бай кojойымның тураларында төзӧлгӧн. Анда улай-телей беш тура болгон. Кажы ла тура тӧрт кыпту. Олордың ичи-тышты кызыл, ногоон, чаңкыр ла кӧк будыктарла чӱмделген. Бу школ-интернатта jоктулардың балдарын ла ада-энези jок öскӱстерди jууп, государстволың счедыла азырап, кийиндирип ӱреткен. Андагы ӱренчиктер ончозы ак кеденнең кӧктӧгӧн чамчалу ла штанду, чачтарын кайчылап койгон. Оноң улам олорды казнанын балдары дежетен. Мен школго ӱренерге тың кӱӱнзейтем. Jе энем мени «сен школго барзаң, казнаның балазы болуп каларың» — деп божотпойтон. Бир кӱн мен орус школдо ӱренип турган нӧкӧримле, Евсеев Геннадийле кожо, ада-энемнең jӧп jогынаң школго баргам. Jе орустап билбес болгонымнаң улам Афанасий Макарович Абышкин деп орус ӱредӱчи мени алтай школ-интернатка ийген. Анайып, мен 1924 jылда баштапкы класска баргам. Школ эмдиги больница турган jерде, кӱнбадыш Кан-Оозында. Анда Василий Андреевич Каспинский деп алтай ӱредӱчи иштеген. Ылгый ла бир тӱнгей кийимдӱ ӱренчиктерди көрӱп отура, «казнаның балазы болуп калдым» — деп бодойло, коркып ыйлагам. Уроктоң амыраар öйдӧ Карастай деп кыс мени электеген: «Менгдештиң уулы ыйлаак». Мен оны тоң картошколо шыбалагам. Оның учун Иван Андреевич менинг кулагымды от алышкандый чӧйгӧн эди. Ӱредӱчи тере акчакапта беш, ӱч, эки, бир акчалар алып jӱретен. Jакшы бодогон кижиге Иван

Андреевич беш акча беретен. Оның беш акчалары кезикте меге де једижип туратан. Мениң айлым школдоң ыраак эмес учун мен уроктың кийнинде јана беретем.

Бисте јаңыс бее бар болгон. Јаскыда, март айда, отоп барган беени көрбөй калганыс. Оның учун сабалган једишкен. Игнаш јўгўре берер, мен өчөш бойым тур каларым. Мени тудала, энем сабаган. Ачынала таскактың ўстинде јаттым. Ол туштa энгирде көчө азатан. Энемниң энези арбанат: «Ботпок кайда?» Ол јаанагым мени Ботпок дейтен. Айылдагы улус мени бедреп таппаган. Тўн ортозы кирерде, мен соокко чыдашпай, турага кирип барзам, энем печкенин оозында тангкылап отурды. Оноң ло бери колы-будым курылар оору табылган. Төрт јыл улай оорыгам. Анайып, школдо ўредўм ўзўлген. Бөдөйкө (Абу) лө Албанчы деп јарлыкчылар мен оорый ла берзем, келип јарлыктаар. Эң учында, 1928 јылда, алдында кам болгон, оноң сўт јаң башталарда, јарлыкчы боло берген Калчаң (Тас) — деп јарлык келген. Оның төжинде јалкынның окторын тис койгон. Шыпшап, шымыранып, ол окты кырып меге јидирген эди. Оның кийнинде мен ол оорумнаң айрылгам.

14 јаштаң ала 16 јашка јетире мен садула колбулу иштерде иштегем. Он алты јаштуда комсомолго киргем. 1931—1932 јылдарда Јабаганда јылкы мал өскўрер совхоздың комсомолдорының өмөлигинде качы ла рабочкомның качызы, соңында ол ок совхоздың «Јылкычы» деп газединиң редакторы болуп иштегем. Редактор болуп тура город келип, валик ле газеттиң будыгын алып, таң атту кайра јанатам. 50—60 экземпляр газетти 10 кўннинг бажында чыгарып турарым.

Облсовпартшколго ўч ай ўренгем. Каникулга јанып келзем, Кан-Оозында аймаккомның рабочкомының председатели эдип койгон. Бир јыл иштегем. Кўскиде ойто ло совпартшколго ийдилер. Јаңы јылга јетире ўренгем. Кросс табыштырар дешти. Педучилищенинг, Аба-јыштың чаначыларыла јарыштыс. Мен маргаанда экинчи кижи болуп келеле, плевриттең оорып, ўч ай јаткам. Суу соордырып эмдегилеген. Јазылала, јанган болзо, мени Отоголдогы колхозто мал өскўрер бригаданың бригадири ле комсомол организацияның качызы эдип койгон. Отоголдо ол туштa ўч ле комсомол болгон. Эки јыл иштедим, комсомолдор 13 кижи боло берди. Улалуда комсомолдың семинарында болорымда мени комсомолдың обкомы Одесса јаар јарым јылдың ўредўзине ийген. Май айда тереденг эткен сопокту

(канежин дейтен) — ичинде укту, галифе штанду, толстовка деп пиджакту Москва атандым. Јаҥыскан. Орус тилди јакшы билбес. Онгдон болбой, темир јолдыҥ начальнигине бардым. Ол кижи айтты: «Комсомолдыҥ Төс Комитединиҥ кижизи апарар». Узун сынду̇ келин мени ӱйдешти. Ол туштa Мускин, Шамрай, Косарев деп улус комсомолды башкарып туратан. Бичиктерим көрөлө, Одесса барар деди. Менде чемодан јок. Вокзалга келеле, сайка ла шилде сӱт садып алала, тепкишке чыгып, отурым. Вокзалда отурар јер јок. Көрзӧм, ӧрӧ-тӧмӧн бир военный кижи базып турар. Удабай ол мени ээчиделе, бир турага бӧктӧп салды. Кайкадым. Оноҥ көрӧр болзо, ол мени китаец деп бодогон.

Эжикти јудрукла токылдадып турарымда, ол менинҥ документтеримди көрөлө, божодып ийген. Арай ла болзо, поездтеҥ артпагам. Онойып, мен Харьковко јеткем. «Кайда бараткан?» деп сураза, «Очесса» деерим. Улус јӱк арайданҥ онгдоор. Једер јерге једип барган болзо, јирме бир национальностьту улус ӱренип јат. Ончозы майкалу, тапочкалу. Мени дезе, «китаец» деп айдыжып каткырыжар. Завуч Яковлевке бардым, мени јандырзын, кийим јок, улус каткырыжат деп. Ол меге 50 салковой акча алып берди. Онула кыска јенгдӱ чамча, туфля, штан садып алдым.

Ол туштa орто кеминде ӱренген кижи 210 салковой, оноҥ ӧрӧзи 240, јакшы ӱренгендери 270 салковой акча алатан. Ол стипендия аайлу акча. Төрт катап азырап турар. Калганчы айларда мен 270-ди алгам. Географияныҥ урогында мени «капитан» дежер. Педагогика ла пионерский иштерге белетенип туратам. Оноҥ јанып келеле, Кан-Оозында комсомолдыҥ райкомында пионерский бӧлӱктиҥ заведующийи болуп иштедим. 1936 јылда черӱге бардым. Кайра 1938 јылда декабрь айда келгем. Ол келзем, 1937 јылда нӧкӧрлӧримди айдай бертир. 1939 јылда райкомныҥ пропаганда ла агитация аайынча бӧлӱгинде иштегем. Партияга кирерге сананарымда, актуга ла «белогвардеецтиҥ уулы» деп јабарлагандар. Иштеҥ чыгарды. Партияныҥ обкомына комыдал бичидим. Партияныҥ райкомыныҥ баштапкы качызы Шарнин отпускадаҥ јанып келеле, мени бойына кычырала, керектиҥ аайына чыкканча, сен јер ижининҥ бригадирлериниҥ курс-ӱредӱзине орус агрономныҥ тилмечизи болуп иште деген. 1939 јылдыҥ май айында ого иштеп јатсам, обком бедреген. «Ойротский комсомолец» деп газетте мени јастыра јабарлаган деп актап, статья бичигендер. Меге ӱч телеграмма келди, Улалу дӧӧн келзин деп. Ол туштa

Лукина комсомолдың обкомында идеологияның качызы. Сорока обкомның инструкторы. Олор экӱ мени јашӧскӱримниң газединиң редакторы бол деп албадады. Эки кӱн мойноштым. Јабаганда газет чыгарып турарымда, меге сӱре ле Булунгдашева Галина Ивановна деп ӱредӱчи болужып туратан ине. Ол грамматический јастыраларды тӱзедетен. Оның учун мени тың газетчик деп бодогондоры јарт. Је мени газетке тургузып салды. Бир катап мындый керек болгон. В. С. Кыпчаков «Фашисттерге ле јууга удура» деп материалды белетейле берерде, мен анайда ла јарлагам. Көрӧр болзо, удура эмес, удурлажа деп кӧчӱрер керек болгон эмтир. Т. М. Тощакова телефон соккон: «Политический јастыра» бар деп. КГБ мени алдырала, эки кӱн шылаган: «Кем сени бичитти?».

1941 јылда Ада-Төрӧл учун Улу јууга барала, 1946 јылда келгем. Шодой одузынаң јууга јети кижи барган, јаңыс мен тирӱ јанып келгем.

Бичиичилердиң јолына канай киргем дезе, кичинектең ала уккан немени ундыбай јӱргем. Балдар ончозы ойной берзе, мен каргандардың ортозында олордың куучынын тынгдалап отурарым. Олор тӱрген айдар эмес, чайлап, амзап куучындажар ине. Такпа отурып, озогы куучындарды эске алынгылаар. Ол куучындар менің сагыжымда артып калган. Је оноң балдардың сурагы јилбиркетти. Партияның крайкомында эки јылдык партийный школдо орус литератураны ӱренгем. Преподавательдери санаалу улус болгон. История керегинде куучындап туратан. Бир ӧйдӧ мен научный иштерле таныштым: Валихановтың јети том бичигин Барнаулдың библиотеказынаң алдыртала кычыргам. ГАНИИИЯЛ-дың библиотеказында Амыр-Санаа керегинде, Джунгариянын историязы керегинде монахтың бичиген бичиги бар. Оны кычырзам, јаандардың айдып турганына ончозы келижип турган. Оны канай бичиирин, эпсӱмезин билип аларга, Л. Толстойдың «Война и мир» деген романын такып кычырдым. «Абайды» (Ауэзовтың эки том) көрдим. Олордың эп-сӱмезин билип алала, сескеним аайынча «Ирбизек» керегинде бичидим. Оноң «Кызалангду јылдарды» бичип баштадым.

Ол туштa кадровый сурак кӱч болгон. Улус јетпей јат. Газетке наборды эделе, тӱн ортозында бичинип туратам. Је мен оны («Кызалангду јылдарды») повесть деп адап туратам. Оноң бу литературный институтта ӱренген уулдар оны кычырып шӱӱшкен. Оның кийнинде учына јетире јазагам, јаандаткам, јаңырткам.

Оогош балдарга бичик, кычырар неме јок болгон. Мен оны онгдоп тургам, не дезе пионерский, комсомольский иштерде иштегем. Балдардын сурагыла «Койонок» (1958), «Кара-Кула» (1959), «Билереер бе?» (1961) деп бичиктер кепке базып чыгаргам. Өткөн өйлөрди эзедип, «Таң алдында» ла «Өлүмди јенип» деп бичиктер бичигем.

«Эрјине» — эмдиги өйгө учурлалган. 1989 јылдын учында «Качук» деп повезим кепке базылып чыгар. Ол Екатерина Григорьевнага учурлалган эзем болор.

Мениң ада-энем узак јүрген: адам 87, энем 82 јашту да јада калган. Андрей агамның уулы Николай Андреевич Шодоев Мөндүр-Соккондо иштейт. Дмитрий агам јууда божогон. Суру јок калган. Онын јаңыс кызы Јабаганда јуртап божоды. Оноң мен. Игнаш ийиним Усть-Мутада сельский советтиң качызы, колхозтын председатели болуп иштеген, 1942 јылда Ленинградта божогон. Төрт сыйыннаң: Ольга, Коркыш, Чалчык, Клара — эмди экүзи бар. Коркыш Јабаганда јадыры. Клара, алтай ады Кара, Мөндүр-Соккондо. Је бот, андый «самоучка» кижи мен, полит-үредүлү. Университет өткөн аайлу.

И. В. Шодоевтиң эске алынганын Н. М. Киндикова 6 апрельде 1989 јылда бичип алган.

Шингжўде бичиичилердинг чўмдемелдери

Н. Киндикова

«ӦЙИМ. АЛБАТЫМ. ТӦРӦЛИМ.»

(А. Адаровтынг ўлгерлери керегинде)

Эмдиги алтай литературада эрчимдў иштеп тургандардынг бирўзи — бичиичи Аржан Ойынчинович Адаров. Ол прозада ла поэзияда, керек дезе, кочўриште ле драматургияда бир де эмеш сонгдобойт. Анчада ла кӧрўмјилў јерде онынг поэзиязы туруп јат.

Литературоведтер С. Суразаков, С. Каташ, С. Каташев ле ононг до ӧскӧлӧри А. Адаровтынг ўлгерлери граждан, публицистика ла философия ууламјылу деп темдектегилейт. Бичиичи бойы поэзия керегинде мындый кӧдўрингилў сӧстӧр айдат: «Поэзия — ол бир улу кожонг: комыдалду, сўўнчилў, каткымчылу ла карыкчалду. Поэзия — ол... терен санаа, јўректинг ўни, јўрўмнинг сызы ла ырызы».

Поэттинг талдап алган темазын: «Ӧй, албаты, тӧрӧлим» дезебис, јастыра болбос. Анайда бичиичи «Улуска айткан сӧзим» деген (1981) ўлгерлик јуунтыда чокымдайт. Бу — јанғыс ла адап салган тема эмес, ўлгерденг ўлгерге, јуунтыданг јуунтыга кочўп, поэттинг ӧзўмиле тудуш шўўлте. Олордынг кажызы ла бой-бойлорыла колболыжып калган. Поэт албатызы керегинде бичип тура, онынг ӧткӧн јолын, салымын терен жиде кӧрўп јат. Анайып: «албаты ла онынг историязы», «албаты ла Улу Октябрьский революция», «Албаты ла бўгўнги кўннинг сурактары» ла о.ӧ. шўўлтелер поэттинг чўмделгезинде јаантайын турат.

Бичиичининг јаш тужы Ада-Тӧрӧл учун Улу јуунынг јылдарында ӧткӧн. Онынг да учун јуунынг шыралу ӧйлӧри А. Адаровтынг ўлгерлеринде анчада ла јаркынду

јуралат. Автор оны эл-јоннын көрүжиле, күр-көгүсле онгдогонына чындык көргүзип јат. Темдек эдип, «Комсомол кыстар кожоны», «Тул келиндер», «Јуунын өйинде» ле о.ө. үлгерлерин кычырып көрөли. Калганчы айдылганы «Күн јаркынду Алтай» деп јуунтыда кепке базылып чыккан. Канча јылдар өткөн соңында катап ол өйлөргө бурылганы тегиндү эмес. Јуунын јылдары автордын эске алынганы ажыра јуралат:

Куу туралар курангы,
Куу салкындар ачымчыл.
Куу чырайлу улустын
Көстөринде кунукчыл.
Аттар јакшызы јууда,
Арткандары арык,
Айылдын јанында јаңыс
Кугарган јадык.

Автордын јуранган өңдөри өчөмик ле куу. Ого удурлаш бир ле өң туштайт: «Кандый кызыл таңдак.» Өскөртө айтса, кижинин канындый кызыл деп, поэт коркымчылу өң кийдирип јат. Озо айдылган беш төртјолдыкта тыны јок јуралган берилген. Куу салкындар, шуургандү энгирлер — күстин ле кыштын темдектери... Јүк ле 6-чы мадактаң тургуза ойдин глаголдоры туштап, ол корумјилу јурук ээрийт. Байагы кыймык јок «кобылар күүк үниле үнденет», «тул келиндер чалгызы шынгыражып баргылайт», «обоо олор салгылайт». Үлгер өткүре көргүскен билдирер-билдирбес өйдин ödүжи: күс кышла, јас јайла солынганы — јүрүминин улалып јатканын керелейт. Јуу өйинде иш те үзүлбеген: «көстөр јажы өткүре айланган агаш ийик» деп, поэт бир јолдыкта айда салган. Калганчы мадак озо айдылган эки бөлүкти (эки башка поэтический кеберди: кыш ла јай) бириктирип, үлгердин поэтический јаражын толтырат. Мында лириканын чындык јажыды:

Айдын түнде јылдыстар
Мызылдажып тыркырайт.
Уйкузы јок көстөргө
Көк чокторы төгүлет.

Мадактын үчинчи јолдыгы јуунын шыралу јылдарын эске алындырып туру. Айдарда, Адаров бу үлгерде калык-јоннын күчти јенгип чыкканыла, чыдамкайыла, турумкайыла оморкоп, бойынын сөзин айткан болор.

Поэттин өйи — ол јаңыс ла бүгүнги күн эмес, ол өткөн

лö келер öйлöр, ол албатыныҥ јўрўми, өткөн јолы, салымы. 1969 јылда чыккан «Төрөл јеримниҥ салымы» деген ўлгерлик јуунтызында бичиичи мынайда јартайт: «Бу јуунтыга... ўлгерлер, поэмалар, балладалар кирип јат. Олордыҥ төс шўўлтези — јеримниҥ, албатымныҥ салымы керегинде санаалар». Чындап та, поэт Алтайы, төрөл албатызы керегинде көпти шўўп сананат. Кезикте ол јўк ле тургускан сурактар, амаду болуп јат. Көп учуралда поэт оны терең шиҥдеерге албаданат. А. Адаровтыҥ ўлгерлеринде Алтайы ла төрөл улузы эҥ кару деп билдирет. Алтайыныҥ кеберин поэт јаркынду өҥдөрлö јурап јат. Ол автордыҥ чике көрўжинеҥ, албатыныҥ сезимјизинеҥ јайаган болор. Алтай оос поэзияда, аңчада ла кожоҥдордо, бис сўрекей чокту өҥдөр табадыс: алтын, мөҥўн, көк, чаҥкыр ла о.ö. Бу өҥдөр А. Адаровтыҥ ўлгерлеринде бир де эмеш кубулбаган. Темдек эдип, «јеримниҥ кебери» деп ўлгерди алалы. Газетте јарлалганында (1973 јылда, 10 январьдыҥ, «Алтайдыҥ Чолмоны») өҥдөр өҥдөрлö солынып, сўрекей јараш кебер јуралат:

Јеримниҥ өҥи чаҥкыр
Оны теҥери будыган.
Чаҥкыр суулар кўркўреп,
Кырларымнаҥ аккан.

Оноҥ ары ўлгерде алтын, мөҥўн өҥдөр суркурап тургандый. Је 1976 јылда чыккан «Алтын јерим — Алтайым» деп јуунтызында автор бу ўлгерди өскөртип салтыр. Эмди мында философия да эмес, кандый да аланзыш, јок јерденҥ кемзиниш бар. Ўлгердиҥ јўк ле төрт јолдыгын тўҥдештирип ийели:

Тууларымды чаҥкырайта
Теҥери будыган болор бо?
Теҥериденҥ чаҥкыр суу
Кўркўреп аккан болор бо?

Айдарда, кубулткан ўлгердиҥ чыҥдыйы јабызап калтыр.

Алтайы керегинде поэт оноҥ до өскö ўлгерлер чўмдейт. Темдектезе, «Алтайым деп мен айтсам...», «Төрөлим», «Россия» ла о.ö. Чыккан-өскөн јерин, совет ороонын сўўп, поэт албатыныҥ ödўп келген јолын терең көргўзет. 1964 јылда чўмделген ўлгеринде («Јардымда туулар») автор бойыныҥ алдына мындый јаан ла учурлу сурактар тургузат:

Jардымда кыймык jок туулар,
Олор албатым керегинде айдатан
сöстöрим,
шÿÿлтелерим.
Олорды кöдÿрип чыгарым ба?
Айса, кумактарга, öйлöргö базыртып,
Ундылып каларым ба?
Кöксимде кÿйген, анданган вулкандар
Үлбöс чындык болуп чыгар ба?
Айса, строкалар лава чылап тонуп,
Кубалга базыртып калар ба?
Мен öлгöндöр алдында каруулу,
Мен тирÿлер алдында каруулу.

Бу ÿлгер тургузылганыла, тузаланган эп-аргаларыла анғылу. Лирикалык герой, баатыр кебин кийип алгандый, терең санаада отурат. Тÿндештирÿнинг болужыла поэт бирлик сÿр-кебер jурап, ÿлгердинг поэтический учурын jеткилдейт:

Менинг jардымда тенгкейишкен
Кайалар jадыры,
Мангдайымда кыпталышкан
Таштардый чырыштар тартылды.
Jарындарым туулар боло бергендий,
Кыймыктанып ийзем, кöчкöлöр
тöгÿле берер.
Кöстöрим кöлдöр боло бергендий
Эмди, эмди ле чайбалып,
Jаактарымды тömön ага берер.

Ол ло «Келер тангдар» (1965) деген jуунтыда «Албатым», «Кöчкÿндер», «Прометей эмезим», «Мен — алтай кижи, калык» ла онон до кöп ÿлгерлер история аайынча тургузылганыла анғыланат. Баштапкы айдылганында автор интернациональный кÿÿн-тапла бойынын алдына мындый амаду тургузат:

Сени öрö кöдÿрип,
Магын jарыдар кÿÿним бар.
Улуркаган калыкка
Удура тудар кÿÿним бар.
Алтай кижи кем эмтир,
Ак jарыкка угулзын.
Ас та болзо, албатым
Калыктарла тең турзын.

Калганчы тöртjолдыкта — ÿлгердинг тöс шÿÿлтези. А. Адаров калыктын öткön jолын терең шингдеп, онын кылык-jанғын чике кöргÿзерге албаданат. Онын да учун jолдыктар кычыру сöстий угулат:

Омок болзон, калыгым,
Ойгор болзон, албатым.

Алдынгда јаткан јолынгла
Алтаарынгнанг јалтанба!
Албатылар ортодо
Бажынг бөкөйтип јажырба!
Агарып јадатан тангдарданг,
Алдыста кайкалду јылдарданг
Артпай алта, албатым,
Сеге чӱми јок кожонгым!

«Мен — алтай кижи, калык», «Прометей эмезим» деген ӱлгерлерде поэт бир кижининг адынанг ончо калык керегинде айдат.

Темдектезе, «Мен — алтай кижи, ӧлӧлӧ, чактарды ӧдӧлӧ, тирилип келген баатырдый» — деп, лирикалык герой оморкодылу сананат.

А. Адаровтынг «Кӧчкӱндер» деген ӱлгери јон ортодо текши јарлу. Анда — албатынынг салымын терең онгдогоны, јанғы јӱрӱмге алтаганы јарт көргӱзилген. Онынг да учун поэт эмди бис «ак јарыкка айылчы эмес, ээлер болуп» келгенис деп шӱӱлте эдет.

Профессор С. Суразаков бичиичининг ӱлгерлерин шингдеп тура, мынайда темдектеген: «Онынг (А. Адаровтынг — Н. К.) поэзиязын «јайым поэзия» деп айдарга јараар. Ол јӱрегинде не барын чике ле јайым айдарга кичеейт. Кезикте келишкедий поэтический кебер де бедреерге ого ӧй јок аайлу. Је ошкош ло онынг сӱр-кеберлери јилбилӱ, онынг айткан санаа-шӱӱлтелери терең ле төп.» Бу сӱрекей чын айдылган деп јӧпсинер керек.

Калганчы чыккан ӱлгерлик јуунтызында («Менинг сӱӱжим ӧлбӧс», 1982) поэт көп ӱлгерлерин јанғыданг јазаптыр. Је ӱлгердинг јанғыс ла тыш кеберин јазап тура, автор бир кезек јастыралар эдип јат: ӱлгердинг јанғыс ла кӱӱзи бузулып турган эмес, баштамы сӱр-кебери де, учуры да. Темдек эдип, «Мен бийикте, јайлуда чыккам» деген ӱлгерин алалы. «Мен» деген сӧсти тӱжӱрип ийгенинең улам ӱлгердинг кожонг кептӱ кӱӱзи јылыйып калган. «Кайрылык» деп ӱлгердинг учында ол ло баштап чӱмделген 1957 јыл туруп јат. Је оны јазаганыла тунгдештиргенде, калганчызы чек оско ӱлгер болтыр. Нениң учун? Ӧскӧрткӧнинде, баштапкызына көрӧ, јажы јаандай берген кижининг көрӱми, сезими, санаашӱӱлтези иле билдирлӱ.

Айдарда, А. Адаровтынг ӱлгерлери баштап тарый ла бойынынг ӧйинде чӱмделген болзо, јараш ла солун билдирер. Поэттинг билгири сезим ле көрӱмди јенгдеп турза, ӱлгерлердинг поэтический кеми јабызай берет. Аржан Адаровтынг

кажы ла ўлгеринде, кочўреечи Илья Фоняковтың темдектегениле, терең санаа бар. Оны кандый бир јаан шўўлтеге јетиргени — поэттиң бичижиниң анғылу темдеги. «Өйим, албатым, төрөлим» деген тема поэтти бўгўнги кўннин карууллу суракторын јартаарга ууландырат.

1985 јыл
С. Каташев

Л. В. КОКЫШЕВТИҢ ЛИРИКАЗЫН КЫЧЫРЫП...

1. «АЛТАЙЫМ, АЛБАТЫМ»

Лазарь Кокышевтиң лириказы, анчада ла калганчы өйлөрдө чўмделгени, алтай поэзияда эң анғылу ла эң бийик јерде туруп јат. Поэттиң лирикалык чўмдемелдери кычыраачыларга тың јараган, өкпө-јўрегин өрўмдеген, олорды буурзаткан, нениң учун дезе мында терең кўўн-санаалар, сўўнчилер, кородоштор, романтикалык јўткўўлдер учуры ла кееркемели бийик сөстөрлө јуралган. Онын лирикалык ўлгерлеринде алтай тилдиң сурламјылары јаркынду чедиргенделген.

Л. В. Кокышев XX чактың атту-чуулу лириктеринин темаларын ла кўўн-санааларын јарадып, олордың поэзиязының бийик эрчимине тайанып, алтай лириканың эленчик јангжыгуларын јанғырткан. Ол поэзияның билдирер-билдирбес «кыптарына кирип», «алтай лириканың јажыттарын ачатан јанғы марлар, эп-аргалар тапкан. Кокышевти анчада ла Блоктың ла Есениннин Россия ла төрөл деген темалары, Заболоцкий ле Мартыновтың кижи ле бастыра кижиликтиң салымы керегинде сананган санаалары, ўредўчизиниң — Луговскойдың — революцияла колболу романтиказының јаркыны, Твардовский ле Прокофьевтиң албатының эос поэзиязына тайанып бичиген лириказының өткўн ўндери кайкаткан, кееркемелдў сөслө колболу јаан ишке кычырган. Ол ок өйдө төрөл албатызының ойгор сөзи, јебрен ле улу јанғарлары поэттиң экинчи канады болгон.

В. Л. Кокышевтиң анғылу төс темдеги не дезе — ол поэттиң көксине батпай турган санааларын чыгара айткан амадулу сөстөри, ол сөстөрдиң терең тапту ла сўрлў учуры, оның ачык-јарык, јымжак, көдўрингилў ле буурзак кўўнсанаалары. Бу кўўн-санаалар бастыра јўрўмиле, јер-телекей-

ле, керек дезе эленчик ак-айасла тудуш. Је поэт бойының төс ајарузын кажы ла алдынаң башка кижиниң јеңил эмес салымына салат. Мынаң улам Кокышев кижинин ич сагыш-санаазын билип аларга албаданып, оны бойының лирика-зында собурып, шингдеп, кижиниң көзине көрүнбес ле сагыжына илинбес оок-тобыр айалгаларды микроскоптың јаанадып турар шили ажыра көрүп, ширтеп тургандый, саң башка солун күүн-санааларднң чийүчектерин иле ле јарт көргүзип берет.

Л. В. Кокышевтиң лирикалык үлгерлеринин темалары јүзүн-башка. Је олордың ортозында анчада ла аңгыланып тургандары мындый: Алтай јер, онын албатызы, ар-бүткени, сүүш ле јүрүм, өлүм ле јүрүм, эне деген улу сөс, революция ла оныҥ учуры, јуу-чак ла амыр-энчү, најылык, телекейдиң салымы, Ада-Төрөл учун Улу јуу ла энелер, балдар, олордың јуу өйиндеги-кату салымы.

Ол көп саба үлгерлерин төрөл Алтайы ла албатызы керегинде бичиген. Бу үлгерлердиң эмоциональный өдүңгизи ле ийдези поэттиң јаан јайалтазын билдирлү керелейт. Темдек эдип, јүк ле «Алтай тилиме» деп үлгерин алаактар.

Бистиң јүрүмисте орус литературанын ла орус тилдиң учуры канча кире јаан болгонын Л. В. Кокышев јакшы билер болгон. Орус тил ого, биске ончобыска ок чылап, экинчи төрөл тили деп бодолгон. Орус литературанын классиктери Кокышевтиң чүмделге ижине јаан камаанын јетирген, орус тил ажыра ол телекейлик литературала танышкан.

Је Л. В. Кокышев орус тилдиң ле литературанын кееркемјик учурын тың баалап тура, ол ок өйдө төрөл тилиниң кеендигин ле јаражын јаштаң ала сескен, арчынга бодоп кереестеген.

Кокышев алтай тили керегинде јылу ла эрке сөстөрди сок јаңыс үлгерде айткан эмес. Олордың тоозында эң артыгы — «Алтай тилиме». Алтай поэзияда төрөл тилибис керегинде мындый јалакай ла јымжак, мындый буурзак, алкышту ла өткүн сөстөр Л. В. Кокышевтең озо до, онын кийнинде де угулбаган да, бичилбеген де.

Поэттиң бек ле чын шүүлтезиле болзо, алтай культураның ла литературанын өзүмин төрөл тилистиң кеңжигенинең камаанду болгонын чотко албазабыс, бисти кем де јаратпас, адааныстыбыс албас. Онын кийнинде бистиң мындый јастыра кылыктарыбыс алтай культураның өзүмине јаан коромјы ла шок јетирери Л. В. Кокышевке јарт болгон. Је поэттиң бойын угалы:

Ак-јарыктың алдына келеле,
Айлу-күндү јеримди көрөлө:
«Адайым» — деген алтай тилим,
«Энейим» — деген эрке тилим.
Алтай тилибис јараш чечектий, тирү кижидий:
Эне Алтайдың эдеги алдынаң
Эрке үнденип сен чыккан эдиң.
Таштаң чыккан тандалай чечектий,
Таң алдында сен өскөн эдиң.

Төрөл тилибис тынду-канду болгоны не дезе, оның өткөн јолы алтай албатының јебрен историязыла колболу болгонында:

Коркышту чактарда тепсеп салганда,
Корболоп ойто сен өзүп келетең.
Ас та болзо, алтай јонымның
Айылдары сайын шулурап јүретең.

Бу мындый кату, уур ла шыраңкай јол өткөн алтай тил өңгжип, там кеңжип јаранган. Эмди алтай тилибис өскө калыктардың тилдериле кожо тең-тай интернациональный учурлу культураны ла литератураны тереңгжидеринде туружып јат:

Өскө албаты тилиле сен
Өөркөшпөй, эптү таныжып јүретең.
Јайымды сүүген јакшынак уулдардың
Јалбышту сөзи сен болотоң.

Је поэттиң көксине јарабай турганы не дезе, бу јаан исторический јол өткөн јебрен алтай тилди кезик јииттер јетире баалабай турганы:

Сени јокту, эби јок дешкилеп,
Седеңдеген немелер ундып салгылайт...
Калыктың алдына каткыга түжеле,
Катап сени эске алгылайт.

Оның учун бис,кычыраачылар,төрөл тилин јектеп јамандагандарды авторло кожо кыйа көрүп, поэттиң эрке, јымжак, јылу, јалакай ла ойгор сөстөринің абына кирип, јүректеривисти соокко алдырбай, олордың јалар одына јылынып јүредибис: «адайым» — деген алтай тилим», «энейим» — деген эрке тилим», «албатым јуунаткан алтай тилим», «аарчызы јытанган алтай тилим», «эјелер мене чүмдеген тилим», «эш-нөкөрим» — деген эрке тилим, јаманың сенің сеспедим мен, јаражың шингдеп көрбөдим мен».

Поэттиң мындый өткүн сөстөрине алдырып, бис Лазарь Кокышевле кожо мынайда айдар учурыбыс бар:

Кайда да jӱрзем, канайып та jӱрзем,
Канымнаҥ сени мен айрып болбозым.
«Энейим» — деген эрке тилимди
Эр-jажына ундып болбозым!..
Ненинҥ учун дезе:
Албатымныҥ айткан санаазы — сен,
Амадап jӱргемде,— кожоҥы сен.
Адамныҥ арткан jӧӧжӧзи — сен,
Энемниҥ берген энчизи — сен.

Лазарь Кокышев төрӧл алтай тили керегинде буурзап айдып тура, ӱлгердиҥ калганчы строфазын маҥзаарганынаҥ улам база айдар сӧс таппай тургандый туктурылып, өксӧп, мындый көп токтодуларлу, ӱзӱлип калган эрмектерлӱ ӱлгерлик jолдыктарла божодып jат:

Ыйлаган тушта эрикчил тилим,
Ырысту тужында чечеркек тилим...
Алтай тилим,
Кару тилим...

Бу ӱлгерде Лазарь Кокышев төрӧл тили ажыра, алтай албатызы, алтай jери керегинде айдып jат. Поэт кичӱ Төрӧли ажыра бастыра Төрӧлисти сӱӱрге кычырат.

Ӱлгер ээлгир, эптӱ ритмле, ӱн алышкан тӱнгей угулар табыштарла чӱмделгенинеҥ улам оныҥ кӱӱзи, jаҥылгазы бистиҥ jӱрегибиске шиҥип калат.

«Кабайы болгон Алтайына» учурлап, поэт көп, кайкамчылу jаҥарларга тӱнгей ӱлгерлер чӱмдеген. Алтай jерин, албатызын, бастыра jӱрӱмди ол айдары jок тыҥ сӱӱген:

Кожоҥчы келиндер, кожоҥчы келиндер,
Кожоҥоорды катап ла угуп отурым.
Jӱстери ышка тартылган тууларды
Jӱрегим сыстап, ажыктап отурым...

(«Алтай келиндердиҥ кожоҥын угала»).

Буланат jытту Алтайыла jорыктап, поэт jайгы jаркынду таҥдактыҥ jаражына, jаҥы ла jажарып келген jаскы көк ӧлӧҥгӧ, көҥкӧрӧ тӱжӱп ичкен тайганыҥ тожоҥ кара сууларына jаҥыс катап кайкап, олорды алкаган эмес. Оныҥ да учун поэттиҥ jашӧскӱримге учурлап,. «өскӧ алтайга jажына барадып, өскӧн jеригер ундыбагар, балдар», «арыпчылап, уйадай берзегер, арчын jытту Алтайга келигер»,— деген поэттиҥ акту jӱрегинеҥ кӱӱнзеген сӧстӧри курч, өткӱн. А бу аткан октый төртjолдыктардыҥ учурына база ajару салактар:

Ары болуп, атанып та јатсагар,
«Алтайым» — дейле, кайа көригер.
Атту-чуулу эрлер де болзогор,
«Албатым» — дежип, айдыжып јӱригер.
Өзөк-буурыгар башка да болзо,
Өмөлӱ-јӧмөлӱ, эптӱ болыгар.
Өрӧ чыгала, төмӧн дӧ тӱшсегер
Өскӧн јеригер ундыбагар, балдар...

(«Алтай уулдарга»).

Лазарь Кокышевтинг Алтай керегинде бичиген ӱлгерлеринг учуры јанғыс ла төрӧл јерин, төрӧл албатызын сӱӱгенинде эмес, Поэт бастыра Төрӧлисти сӱӱрине кычырган.

Алтай керегинде бичиген ӱлгерлердинг кажызы ла кожонгдый. Олор јанғыс нотага салынбаган. Је олордынг кӱӱзи ӱлгерлердинг эптӱ ритмиказында, рифмазында ла аллитерациязында (сӧстӧрдинг ӱн алыжарында, бир кезек табыштардынг ӱлгерде јанғылга чылап, такып-такып угуларында, уйкашталарында). Кажы ла ӱлгерлик јол тоозы тӱнгей ӱйелерге бӧлинип јат. Баштамы ла калганчы рифма тӱнгей ӱнгӱр ле тунгак табыштарданг бӱткен, мынанг улам ӱлгерлердинг кӱӱзи эптӱ, алтай кожонгныг чӱмделге бӱдӱмине јуук.

2. «ЈӰРӰМ ДЕГЕНИ НЕ БОЛОТОН?»

1966 јылда Лазарь Кокышев «Јас», «Јай», «Кӱс», «Кыш» деп бир тизӱ ӱлгерлер бичиген. Бу ӱлгерлердинг терең философиялык учуры ла олордынг өзөк-буур анғдандырар лирикалык ӧдӱнгир сӧстӧри, поэттинг акту јӱрегинең сызылып айдылган өткӱн эрмеги керегиндө критикада эмдиге јетире терең-жиде көргӱзилген шингжилӱ сӧс айдылгалак. Лазарь Кокышевке учурлалган текши статьяларда ла эске алыныштарда авторлор поэттинг бу эң артык лирикалык чӱмдемелдерин јӱк ле адап салгылайт, кезик учуралдарда олордынг анғылу лирикалык темдектери керегинде бир-эки ле сӧс айдылган. Мынанг улам бастыра кычыраачыларды өкпӧӧрткӧн бу төрт ӱлгердинг анғылу учуры јарталбай артып калган.

Бу тизӱ поэттинг алты јашту кызычагы јаан јеткерденг улам јада калган кийнинде бичилген. Ада-энеге бу коркышту јылыйту канча кирези ачу болгоны айтпаза да јарт, је поэт, јада калган Маринанынг адазы, бир канча ӧй өткӧн кийнинде, балазына учурлап, јылдынг алдынанг башка ӧйлӧрин (јас, јай, кӱс, кыш) бажалык эдип алала, төрт ӱлгер чӱмдеген. Мынанг

көргөнисте, бис мындый суракгардаң туура базып болбозыбыс: нениң учун поэт бир, ол эмезе беш-алты ўлгер эмес, а төрт ўлгер бичиген? Нениң учун ол ўлгерлердиң бажалыктары јада калган баланың ады аайынча эмес, а «Јас», «Јай», «Күс», «Кыш» деп адалган? Бу алтай албатының сыгыттары ба, айла Кокышевтиң аңылу сөзи бе? Сыгыт эмес болзо, бу ўлгерлер нениң учун. бастыра кычыраачылардың өкпө-јўрегине торгылган? Бу ўлгерлерге кандый төс шўўлте салынган?..

Бу тизўде поэт *јўрўм ле өлўм* керегинде уур суракгың учурын аайлаарга амадайт. Баштапкы ўлгерде Лазарь Кокышев јас ажыра јўрўм керегинде айдып јат:

Марина, балам,
јас келди.
Туулардың төжинең
чечектер энгилет.
Сениң апагаш
платьенгди кийеле,
Яблоня агаштар
эзинге сўўнет.

Бастыра Алтайды, бастыра телекейди јўрўм ээленип алган. Јаңы ла өзўп чыккан јаскы көк, тыдырап өскөн јаш өлөңниң тазылы, эзинге сўўнген яблонялар, көпөгөш баштарын јайкап өскөн көк чечектер, «телекей ўстин кайкажып» турган өлөң, ыраак таладаң угын улалтарга учуп келген куштардың өткўн ўндери...

Баланың өлгөни керегинде баштапкы ўлгерде бир ле јерде айдылган:

Араайын, араайын
өлөңнинг тазылы
Тыдырап өскөнин
угадың ба, балам?
Эне јеристиң
той балкажы
Кичинек төжинге
уур ба, балам?

Је бу ўлгерлик јолдордо поэт арга-јоксыныштаң улам табылгаң кўўн-санаалар керегинде айткан эмес, Поэттиң суракгары тирў кызычагына бёрилген. Лирикалык геройдың санаазыла болзо, оның кызычагы өлбөгөн. Марина бу ла јаркындалып турган күндий. Оның күўни база јаркынду, ырысту. Ол адазы ачурканып јўрбезин деп, «Алтайдың ўстин чечекле» бўркеген:

Килегкей балам,
бу бастыра чечекти
Кичинек колынгла
сен меге ийген.

Бу ўлгерде көргўзилген јас баланың јўрўмине тўнгей немедий. Мында — ырыс, сўўнчи, јаркынду күн, јараш өңдў чечектер, јайым телкем.

Је поэттиң бу јўрўмниң јаражына сўўнип көкиир аргазы јок, ненинг учун дезе бу јаркынду јўрўмнең оның кару балазы айрылып барган. Оның учун поэт бойын карган талла тўңдейт:

Тыңдазаң, балам,
не де чыкырайт:
Ол карган, карган
тал әңилет.
Ол јаңыскан, балам...

Је керек дезе бу да чыкырап турган карган тал «јаска амадап, бўрлерин шууладып, јўрўмге сўўнет». Јўрўм бу јаскы телекейди бастыразын кучактап алган.

Ўлгердиң бажында айдылган сөстөрди эмеш кубултала, поэт јас ла кызы керегинде ачынчылу да, јаркынду да сөстөрди база катап айдып, ўлгерди мындый томылганду, јўрўмдик сөстөрлө божодып јат:

Марина, балам,
кайда ла јас...
Јердиң ўсти
чечекле бўркелет.
Сенинг апагаш
платьенгди кийеле,
Яблоня агаштар
эзинге сўўнет.

«Јай» деп экинчи ўлгерде јўрўмниң јалбыжы, баштапкы ўлгерге көрө, кичинектеп, өчөмиктеле берген. Јўзўн өңдў јараш јастың ордына тынчу јай келген, оның тыныжы «кызу». «Аркада чалдыккан чечектер ўстиле араайын кынгылап, адару айланат. Коркок талдың буды мылырап, колдорын салып ийгендий турат». Изўге чыдашпай «кылгалар баштарын кыйналып суурат», јайгы чечектер «серўўн сурап, кыйналып тургандый!» Мындый тынчу телекейге чыдашпай, јердеги јаткан бала шыралап тургандый. Анайдарда, «Јас» деп баштапкы ўлгерге көрө, «јайда» јўрўм азыйгы јаркындарын јылыйтып, өчөмиктелип калган. Экинчи ўлгерде јўрўмдик ле көдўринги сөстөр јок. Ол байагы тал

чыкырап турганча, је эмди ол јаскыда чылап «бӱрлерин шууладып, јӱрӱмге» сӱӱнбей јат. Карыган тал энгилип калган јаңыскан туру. Је кандый да болзо, тӱнгей ле:

...Качан да токтобос
јӱрӱмниң ӱндери
Качан да сениң
ӱстинде турар.
Чалынду кобыда
эртен ле, балам,
Чалгынын омок
кожоңы угулар...

Јартап айтса, јӱрӱм токтобогон. Јайдың тынчу изӱзине чыдашкан јӱрӱм ичкерлеп ле јат.

«Кӱс» деген ӱлгер мындый кире сӧскӧ тӱнгей строфадаң башталат:

Ыраак јерлерден
ойто ло келдим.
Јӱрегим сыстайт
неден де улам...
Сергелең јӱрӱп,
келбейин де дезем,
Сени таштап
болбодым, балам.

Јӱрӱмниң чогы, «Јай» деп ӱлгерге көрӧ, там ла ӧчӱп браадыры. Саргарган јер «нени де сакып, эригип јадыры». Алтайды артырып, јерлик куштар ыраак тӱштӱкке учкулай берген, эбиреде ээн кырлар, «карарган обоолор уйкулу көрӱнет».

Ол ло карган тал. Эмди оның бӱрлери тӧгӱлет:

Сары тӱктӱ
кичинек ангдардый,
Саргарган бӱрлерм
јорғолоп келгилейт.
Сенинг кичинек
чеденинге олор
Кемнең де коркып,
мөңдешту киргилейт.

Ӱлгердиң сӧстӧри карыкчалду. Мында, «Јас» деп ӱлгерге көрӧ, јарык өңдӧр јок: сыстаган јӱрек, саргарган јер, тӱштӱкке учуп брааткан куштар, эригип јаткан јер, ээн кырлар, карарган обоолор, карган тал бӱрлерин јерге тӧгӱп салган, коркыган јалбрактар.

Карган талла лирикалык геройдың кебери тӱнгдештирилген:

Байрам келзе,
адаларыла кожо
Бастыра балдар
парадка барар.
Јанғыс ла аданг
улустың учында
Јайканган талдый,
јанғыскан турар!

Је кӱскиде де јӱрӱм ӱзӱлбеген. Аш јакшы бӱткен. Јалангда иштеген кыстардың кожонгы угулат. Баланың ӧлгӧни керегинде «Кӱс» деп ӱлгерде баштапкы катап айдылат. Је ӧлгӧн бала ундылбаган:

Јангы аштаң
энгирлер сайын
Јаанаң амтанду
калаштар быжырар.
Јаан столына
курсагын чоголо
Јангыскан отурып,
ол сени сакыыр...
«Балам менинг
ӧлбӧгӧн болзо,
Баштактанып ажанар эди...» — деп айдар.

Бу ӱлгердиң учы «Јас» деп баштапкы ӱлгердиң тӧзӧлижине тӱнгей. Ӱлгердиң бажында айдылган јолдыктар база катап учындагы строфала айдылат.

«Кыш» деген калганчы ӱлгердиң бажында Лазарь Кокышев койонго учурлаган мындый сӧстӧр бичиген: «Баламның сӧӧгине келип јӱрген койонго».

«Јас», «Јай», «Кӱс» деген ӱлгерлерде поэт бойының балазына баштанып куучындажып турган болзо, калганчы ӱлгерде балазының сӧӧгине келип турган койонло куучындажат:

Ӱркинчек, кортык койонок,
койонок,
Ӱрпендеп бери
Келип ле јӱр.
Јангыскан јаткан јаш балама
Јараш чӧрчӧгиң
Куучындап ла јӱр.

Бала ӧлгӧн. Эмди оны канча ла кире килезең, ӧрӧ тургузып, тиргизип болбозың. Је лирикалык геройдың ӧнзӱркей јӱреги эмди койонго килеп јат:

Туу кериген анчы кижининг
Тузагына тӱшпей,

Jӱр ле, койоным.
Тӱштӱктең ойто jас келгенче,
Тӱбекке тӱшпей,
Jӱр ле, койоным.

Карган талдың тыш бӱдӱми калганчы ӱлгерде лирикалык геройдың ич кебериле тӱнгейлежип калган.

Орой энгирде анда кем онтойт?..
Ол тал комыдайт—
Салкыннаң улам...
Карган тал эмди кар бӧрӱктӱ
Карыкчыл сананып,
Туруп ла jат.

Бала ӧлгӧн. Лирикалык герой jаан кунугышта ла карыгышта. Je jӱрӱм тӱнгей ле ичкери барган jорыгын токтотпогон: тал карган да болзо, турганча. Jасту, jайлу, кӱстӱ, кышту jылдар бой-бойын селижип ӧткӧнчӧ. Jӱрӱмниң учуры, ээжизи андый.

Поэт ӱлгерлик jолдорды тал-кабортодоң бӧлийле, олорды текпиштеп тӧзӧгӧнинең улам, ӱлгердиң токтодулары чик jок көптӧй берген. Мынаң улам эрмек ӱзӱктелип айдылат. Кезик ӱлгерлик jолдыктардың кийнинде поэт көп точкаларды өнӧтийин тургускан. Бу точкалардың учуры — эрмектердиң кийниндеги токтодуларды тыңгыдары. Мындый эп-аргалардаң улам лирикалык геройдың кородошту санаалары там теренгжий берет.

Бу бир тизӱ тӧрт ӱлгердиң кажызынын ла учуры аңылу да болзо, ончозы бой-бойыла колболыжып, jӱрӱм ле ӧлӱм керегинде философиялу шӱӱлте тӧзӧгӧн. Ӧлӱмнең улам алсанаага, карыкчалга канайып та алдырзаң, je jӱзӱн өңдӱ, «jӱс чырайлу» куулгазынду jӱрӱмниң кучагынаң чыгып болбозың.

Бу тӧрт ӱлгер алтай сыгыттардаң кезем башкаланып jат.

Лазарь Кокышевтиң ӱлгерлеринде карыкчалду кӱӱнсанаалар бар да болзо, je андагы jӱрӱмниң тебӱзи, эрчими jарт көргӱзилген. Бу ӧрӧги тӧрт ӱлгерлӱ тизӱде поэт jада калган балазына карыгып тура, арга jоктың абына кирбей, jӱрӱм керегинде эрчимдӱ сӧс айдып салган. Бу ӱлгерлерде айдылган сӧстӧр, сыгытта чылап, кижини jаба баспай, оны ичкери базарга кычырып jат. Мындый шӱӱлтеге кычыраачы бу ӱлгерлерди ончозын кычырып, олорды бой-бойыла колбогон кийнинде jединер аргалу.

3. «ЫРЫСТУ БА СЛЕР, УЛУС?»

Лазарь Кокышевтиҥ кӧп ӱлгерлери ырыска учурлалган. Поэттиҥ ырызы — кичинек баланыҥ сӱӱнчизиндий — сӱрекей чындык, сӱрекей ару.

Ырыс дегени не? Ырысту ба слер, улус? Бу сурактардыҥ учурын ӧскӧ кижининҥ болужы јогынаҥ поэт бойы билип аларга ченежет. Ырысты текши ле кӧпчидилӱ эрмекле јартазаҥ — ол кемге керек? Јок, ырыс дегенин јаҥыс сӧслӧ јартап болбозыҥ.

Ырыс ла сӱӱнчи деген сӧстӧрдиҥ учуры јаҥыс. Је олордыҥ чын учурын канай оҥдоор? Ырыс — ол эҥирде «бийиктеҥ мелтиреп чыккан јылдыс», ырыс — ол јалаҥда «јайканып ӧскӧн чечек», ырыс — ол «айланып брааткан айкӱн», ырыс — ол «эбирилип келген ӧйлӧр», «ырыс дегени — ол сен бойыҥ».

Ырысту болорго акту бойыма
Кӧп лӧ немелер керек јок болор:
Јӱрӱмеер ле јаранып, ырысту болзогор,
Јӱрегим мениҥ ырысла толор.

Поэттиҥ сӱӱнчизи — јаҥы чыккан балазына сӱӱнген адаэнелердиҥ каткызы, поэттиҥ ырызы — «јаскы эҥирде јажарган садта» «бажында платту» кызычактыҥ сӱӱген уулыла баштапкы катап јолыгышкан ырызы, поэттиҥ ырызы — кожо ойногон ӱӱрелердиҥ ырысту кожоҥы, јакшы ӱлгер бичиген нӧкӧрининҥ сӱӱнчизи, јартап айтса, поэттиҥ тапкан сӱӱнчизи — бастыра албатыныҥ сӱӱнчизи, телекейдиҥ ырызы. Акча-јӧӧжӧ јӧӧгӧни — ырыс эмес. Јаҥыс ла јайгы агаштыҥ шуулты угулзын, кӧк айас кӧрӱнзин, «јашта јайылган» чечек јытанзын, кӱӱктиҥ ӱни, «аба-јышты кериген аҥдардыҥ кыйгызы угулзын». Јаҥыс ла ол тужында ырысту болорыс.

Кожо ойногон ӱӱрелер меге
Кожоҥдоп берзе, кожоҥын угарым.
Азыйгы кӧӧркийлер јӱргӱлей де берзе,
Ак-јарыкта ырысту артарым.
Ӧчӧп мени ченеген улусты
Ӧштӧбӧй, олорды ундып саларым.
«Андый-мындый неме...» де дешсе,
Алдырбас, нӧкӧрлӧр,
Мен ырысту болорым.

Бастыра улус ырысту болор учурлу — јааны да, јажы да; таҥ атту да јортконы, јойу да басканы; јуудаҥ ӧбӧгӧндӧрин

сакып болбогон тул арткан келиндер де, «көпөгөш энгирде кофтазы агарган көбөлөк ошкош» кыстар да:

Ырысты беретен јамылу болзом,
Быларды кыйа мен көрбөс эдим.
Калаш ўлеген бригадир чилеп,
Кажызына ла теңнең туттырар эдим.

Је ырыска јаңгыс ла кўўнзеп турзаң, бойың кыймыктанбазаң, јўрўм кубулбас, ырыс ала-көндөлө табылбас. Ырыс дегени јўрўмниң једикпестеринең качып барары, уур јолдордоң туура базары эмес. Ырыс — ол тартыжу, уур јолдордың буудактарынаң коркыбай, ичкери базары. Ырыс — ол једикпестерди јеңгери:

Јўрўмис јаңгыс, албатым, слерге
Јўрегим соккончо кожо артарым.
Јўрўмим мени туйуктап та алза,
«Ырысту мен!» — деп өчөжип айдарым.
Уур јолдорло слерге кожо
Учына јетире кожо барарым.
Карый да берзем, өлўмим де келзе,
Калганчы катап ырысту болорым!

Кандый көдўрингилў ле бўдўмјилў сөстөр! Мындый јолдыктар бисти чөкөништең айрып, јаан керектерге кычырат.

Тартыжуларда табылган ырыс керегинде Лазарь Кокышевтиң «Мениң ўйем» деген кыска туујызында айдылган. Мында поэттиң азыйдаң бери кўйбўреткен кўўн-санаалары бириктирилген. Поэттиң ўйези јуулу-чакту өйлөрдө «энеденг чыккан». Поэттиң ўйези «угузу чаазынды каныла бичип, партияга кирген». Јок, бу ўйени корголјын ок, бомбаның одыктары јоголтып болбос, ненинг учун дезе бу ўйенинг «элбек төжинде өткөн јуунының шырказы арткан». Бу ўйе јуулажарга качан да амадабаган — албатыга ырыс экелерге сананган.

Мениң ўйем
кўйгектў чөлдөрдө
Апагаш чырайлу
городтор тудат.

Бу ўйеле кижи канайда оморкобос! Ненинг учун дезе:

Мениң ўйем
бу јарыкка
Съерра-Маэстра
туулардаң тўшкен.

Телекей jўзине
революция jарлап,
«Мааныбыс бистинг —
Ленин» — дешкен.

Jок, бу ўйе öштўле тынын кысканбай тартыжар, ол качан да jенгдиртпес. Нениң учун дезе:

Менинг ўйем
капитал ороондо
Jайым учун площадька
чыгат;

ненинг учун дезе:

Менинг ўйемнинг
курч көзинде
Классовый тартыштын
jалкыны чагылат.

Бу ўйени «беш талада полиция атса да», «jалбышту сöзинеңг» ле jарт санаазынанг jалтанып, олорды тўрмеде jажырза да, тўнгей ле кынjылар чыдашпай ўзўлер. Ненинг учун дезе:

Менинг ўйемнинг
коммунизмге jолын
Чактарды öткўре
Ленин баштайт.

Поэттинг öкпööрип, буурзап айткан сöстöри, онынг романтикалык кўўн-санааларынанг камаанду болгонын бис «Менинг ўйем» деп туўjыданг иле көрöдибис. Мынайып, Лазарь Кокышев алдынанг башка кажы да кижининг ырызы керегинде айдып баштайла, оны телекейлик амыр-энчў ле ырыс деген шўўлтелерге jетирген.

Бу ок ырыс ла сўўнчи, öй лö jўрўм деген темаларды Лазарь Кокышев «Келер ўйеге письмо» деген ўлгеринде кенгжидип, теренгжиткен. Поэт келер ўйеге баштанып, бойынынг улу ла кату öйи керегинде айдып берген. Поэттин jаткан öйинде «öштўге, нajыга телекей бöлинген», jер ўстиндеги «кижилик класстарга бöлинген, олор ортодо кан да тöгўлген», «ишмекчи улус бир кўўндў» «озогы jўрўмди тўбинеңг кубултып, Октябрь отторын олор кўйдўрген». Бу шакпыртту öйлöрдö келер ўйенинг ырызы учун тартыжып, «коммунист уулдар эрте карыган», «палачтынг огынанг Гевара öлгöн». Онынг учун поэт бойынынг öйининг адынанг келер ўйеге баштанып, мынайда айдат:

Келетен Өйдиң, Слердиң алдаарда
Каруулу улус — бис бойлорыс.
Талантаар Слердиң бийик те болзо,
Тазылаар Слердиң бис болорыс.
Чеберлеп јӱреер айткан сӧзисти,
Чек тудыгар баскан јеристи.
Ырысту текши биледе јуртап,
Ыраак ӱйе, ундыбагар бисти.

Лазарь Васильевич Кокышевтиң акту јӱрегинең бу кӱӱнзеп айткан ойгорлык сӧстӧрин ундыбайлы!

4. «ТЕЛЕКЕЙ МЕНИҢ ТӦЖИМДЕ»

Лазарь Кокышев бойыныҥ лириказында јаҥыс ла тӧрӧл албатызыла, тӧрӧл Алтайыла тудуш эмес, је бастыра телекейдеги эл-јондордыҥ салымы — оныҥ салымы; олордыҥ кӱӱн-санаалары, тартыжулары — поэттиҥ тартыжулары; олордыҥ сӱӱжи, сӱӱмјизи, ачу-короны, амадузы — ончозы оныҥ, бастыра телекей — оныҥ јӱрегинде, бастыра албаты — оныҥ албатызы. Телекейде эмдиге јетире улус «кынјызыла шыҥырап, најыларыла кожо кыйынга бастырган јериле барат», телекейде эмдиге јетире «генерал атту немелер» тӧрӧл јери учун, јайым учун тартышкан улусты «каранҥуй тӱнде катап аткылайт». Телекейдиҥ ачу-короны поэттиҥ јӱрегинде јуулган, ненииҥ учун дезе, поэт «бастыра ишмекчи улустыҥ карындажы». Оныҥ учун:

Өскӧ тилле
Эрмек сураза,
Тилдерин билбезем,
Колымды берерим.

Оныҥ учун Мексиканыҥ ат-нерелӱ јурукчызы, от-јалбышту коммунист

Кара албаты ойгонып келген—
Кара Африка, өрө тур.
Бастыра таладанг кыйгылар угулат:
«Лумумба тирӱ!», Африка тур!

Оныңг да учун Сальвадор Альенденинг ат-нерелӱ ле агару керектери Лазарь Кокышевти өкпөөрткөн:

Баштапкы ла катап
тойо ажанган
Балдар сени
јеңдиртпес деп бодогон...

Је каныккан бандиттер-фашисттер Альенденинг «базынчык көргөн Чили төрөлим бактыртпас!» — деген сөстөринең коркып, өлтӱргилеер. «Нөкөр Альенде, сен өлӱп калзаң, өштӱлер сениң јӱзингнең коркыырлар» — деген поэттиң сөзи тегиндӱ эмес. Сальвадор Альенденинг улу керектери качан да өнгбос, ундылбас, ненинг учун дезе:

Је тартышка турган
патриот уулдарың
Танктарга удура
јалтанбай барар.
Альенде нөкөр,
маанылый бололо,
Албаты-јондорды
јеңӱге апарар.

Бӱгӱнги кӱн, эмдиги өй — кӱч, коркышту өй деп, поэт бойының ӱлгерлеринде айдат. Телекейде эмдиге јетире бомбалар јарылып, городторды јок эдип салат. Је бӱгӱнги эл-јон — поэттиң ӱйези — өштӱнинг алдына тизеге турганча, јайым учун јӱрӱмин берер.

Кубада өткөн революция, Фидель Кастроло кожо тартышкан јалтанбас революционерлердинг ат-нерелӱ керектери Кокышевти тың кайкаткан. 1963 јылда поэт СССР-динг өскө бичиичилериле кожо «јайымның ортолыгына», революционный Кубага, јол-јорыкту јӱрген. Јайым Кубаның улузы, олордың ачык-јарык кӱӱн-санаалары, јалтанарын билбес кылык-јаңы, Төрӧли учун јӱрӱмин де кысканбай тартыжарга белен болгоны Кокышевти тың өкпөөрткөн.

Куба керегинде бичиген тизӱде бис революцияла колбулу јайым ороонның ӱнин угадыс, оның оморкок кеберин көрӧдис. Јаңы Куба — ол тӱште көп солундарлу газет таркаткан, энгирде школдо ӱренген јаңы өйдинг Энрико деп уулчагы. Энрико «карманга салган көмӱрин алала, стенелер сайын буквалар чийет. «Оның бичиген, эң сӱӱген сөстөри —

«Вива Куба!» — «Куба эзендик болзын!» јаңгы јўрўмге оморкоп, оромло барып јаткан ырысту кубин уулчактың салымы поэтти сўўндирет:

Энрико, Энрико, кубинский
уулчак,
Эртен тура
Ол эрте турат.
Колына щетка, крем алала,
Кожонгдоп, јаңгы
Јўрўмле барат!

Куба — ол кубинский эне. Революцияның кеберин Лазарь Кокышев кубинский эне ажыра темдектеп көргўскен:

Бир колыла
Балазын кучактап,
Бир колына
Автомат тудунган,
Кумакты јунган
Талайды ајыктап,
Кубинский эне
Јаратта турган.

Бу ўлгерлик ўзўкте революцияны, јайымды корулаган эненинг символический кебери кереэске-памятникке тўнгейлежип калган. Онын төс учуры мындый:

Бир колыла
Балазын азырап,
Ак-јарыкка
Ол јўрўмди өскўрер.
Эмди-ле талайдан
Өштўлер чыкса,
Экинчи колыла
Өштўни өлтўрер!

«Плайа Хирон» деп ўлгерди Кокышев «Кубада революция учун јыгылган кажы ла јуучылдың сөөгине Республиканың маанызын кадап салганы» керегинде учурлап бичиген. Сегизен мааны — ол революция учун тынын берген сегизен јуучылдың кереэзи:

...Карибский талайдаң
чубаган черўге
Карабин мылтыкту
удура баргандар.
Карањуй јаратта
башталган согушты
Карибский талайдың
толкузы билер.

Канына јунунган
уулдарга болушка
Кастро меҥдеп,
ол эрте келер...
Оноҥ олордыҥ
јыгылган јерине
Оҥбос мааныны
тургузып салгылаар.
Ӧлтӱрткен јуучылдар
ойто тирилип,
Ӧштӱге удура
öскӧзин кычырар.
Сегизен маанынын
кийин јанында
Серп ле маскалу
мааныбыс турар.
Бомбаныҥ, пушканыҥ
кӱзӱрти öткӱре
Болушка телекей
улузы барар.
Тӧжинде шыркалу
Революция туруп,
Ӧштӱге калгаҥчы
Согулта берер.
Республиканыҥ улузы
мааныла болзо,
Революция ӧлбӧс,
Революция јеҥер!

«Јаратта тушташ», «Негрите», «Отельдиҥ кӧзнӧгин кайра ачала», «Варадере», «Јаратта», «Юмари» деп ӱлгерлерде сӱӱш ле јайым керегинде романтика учурлу бийик кӱӱнсанаалар айдылган.

Бириктире айткажын, телекей керегинде јаан бир ӱӱр ӱлгерлерде Лазарь Кокышев јаҥжыгып калган темаларын оноҥ ары улалтып, олорды там тереҥжидип салган.

«Алтайдыҥ чолмоны», 1988, август

Н. Киндикова

Б. УКАЧИННИҤ БИР ӰЛГЕРИ ЛЕ «ӦЛӦРГӦ ЈЕТИРЕ ЭМ ДЕ УЗАК» ДЕГЕН ПОВЕЗИ КЕРЕГИНДЕ

1. БИР ӰЛГЕР КЕРЕГИНДЕ ЭКИ СӦС

Кажы ла ӱлгер таҥынаҥ историялу: ол неге де учурлалган, неденҥ де улам чӱмделген болор. Кыскарта айтса, ӱлгер

бойы алдынаҥ салымду. Борис Укачин «Бичиичининҥ творческий лабораториязы» деген статьязында јӱк ле бир ӱлгер («Кӱски базарда») канайда бичилгени керегинде куучындайт.

Поэттиҥ «Кажайып келген таҥныҥ алдында» деген ӱлгери база историялу ӱлгер. Кычыраачыга јарт болзын деп, ӱлгердиҥ толо текстин берели.

Кажайып келген таҥныҥ
алдында
Кайрылыктыҥ тууларына
көригер.
Олордыҥ чырайы чырыштар
абында
Онтулу билдирет, кунукчыл
алыста,—
Энем ошкош,
Энем ошкош...
Кайрылыктыҥ тууларына
катап ла көригер.
Олордыҥ јӱстеринде
тамчылар, суучактар
Көстӧҥ тамгандый
таштардаҥ сызылар,—
Энемниҥ ыйы,
Энемниҥ ыйы.
Кажайып келген таҥныҥ
алдында
Кайрылыктыҥ тууларына
база ла көригер.
Олордыҥ чырайлары кеен
тымыкта
Ойгорлык јаркынду, бийик
тоомјыда,—
Энем ошкош.
Энем ошкош.

Ӱлгер јик јогынаҥ быжу чӱмделген: артык айтқан сӧс тӧ јок, келишпеген кебер де јок. Поэт ӱч мадакта бойыныҥ тереҥ учурлу ал-санаазын кыскарта айдып салган. Бир јанынаҥ, ӱлгер чын учуралга (энезин јоксынганына) чӱмделген, экинчи јанынаҥ, поэттиҥ чыккан ла өскӧн јери — Кайрылык јурт төрӧли болуп адалат. Је ӱлгердиҥ учуры тереҥ: энениҥ кебери ташта, төрӧл јуртында јажына ундылбас болуп артат. Поэт оны ончозын бир — эки сӧслӧ, јурукчыныҥ кӧзиле јурап јат: туулар чырайы чырыштар абында, олордыҥ јӱстеринде тамчылар, суучактар, көстӧҥ тамгандый таштардаҥ сызылар ла оноҥ до өскӧ.

Кажы ла мадак бир тӱҥей јолдыктаҥ башталат:

«Кажайып келген таңның алдында». Чике ле тапкыр айдылган јолдык.

Бис таң атканына, оның таңдакталып келеткенине темигип калганыс. Темдектезе, сӱрекей јараш јолдыктар: «таңдакталып таң атты, тамырланып кӱн чыкты» эмезе:

Кызыл таңла бутта турар,
Качан да фермада уй сааган,
Кажы ла кӱн эртен тура
Каңыраган, шаңкыраган—

деп, поэт Ш. Шатинов бичийт.

Б. Укачиннинг ӱлгеринде «кажайып келген таң...» Таң јаңы ла јарып, ар-бӱткенди ойгозып келеткени, јаңы кӱн башталып јатканы, чагылгазының суркуны, ар-бӱткеннин арузы — «кажайып» деген бир сӧстӧ. Эненинг кеберіле бу сӧс канайда колбулу? Чачы кажайганча, узак јаш јажаган (чырыштар керелейт), јӱрӱмнинг уур ла кӱч јолдорын ӧткӧн (кӧстӧң јаш та тӧккӧн туштар бар), ойгор ло тӧп санаалу, «кажайган да болзо, карыбаган» эне деп јартайт.

Туулар дезе тынду немедий: «олордың чырайы чырыштар абында, онтулу билдирет, кунукчыл алыста». Поэттинг кажы ла сӧзи учурлу, кажы ла сӧстӧ эненинг чырайы јайылган. Оның сӱри чикезинче јарт көргӱзилбеген (поэт амадабай да јат), је эненинг сомы, кебери кайда да бу таштарда, тууларда јиргилјиндий конуп, кыймык јок тоңуп калган: таң атканда олордың чырайлары кеен тымыкта, ойгорлык јаркынду, бийик тоомјыда. Туулардың «чырайлары» эненинг кеберинде биригип калган. Бу тӧрӧл јер бойының ончо јӱзӱн байлыгыла эненинг эрке ле кару кеберин эске алындырат. Поэттинг једими, кееркедим табынтызы — бу эки кеберди бириктирип, Эне-јер, Эне-тӧрӧлдинг текши кеберин тӧзӧгӧнинде. Ол тегин ле јурук эмес, тынду ла улу кебер. Оныла чике танышсын, оны танызын деп, ајаруны поэт бир немеге ууландырат: Кайрылыктың тууларына көригер, катап ла көригер, ӱчинчизинде — база ла көригер.

Кӱӱзиле ӱлгер кунукчылду, уур санааларга табартат. Нениң учун дезе, ондо јӱректинг сызы, ачузы бар. Оны поэттинг бир уур ӱлгерлерин ончо кычырып онгдойдыс. Айдылган ӱлгер олордың бир ӱзӱги болюр. Је ӱлгер бойы кижини кандый да јеңгил, јаркынду кӱӱн-санаага экелет: эне-јери, тӧрӧли барда, јӱрӱм улалат, кижини сӱӱндирет.

Баштап тарыйын сӧстинг кожулталары (олордың јӱстеринде), ууланты (таңгның алдында), јайылган јартаачы (кажайып келген) јолдыкты уурладып тургандый. Је поэт

өнөтийин толо кожулталар тузаланыптыр. Кайрылыктың туулары — јаңыс ла Кайрылык јурттың туулары деп чокымдалат, ӱстине јаңыс туу эмес, оның кобы-јиктериниң, өзөктөриниң ончо бар туулары толо кебер бӱдӱрет, ӱлгердиң шӱӱлтези ончо јолдыктарда бар, је эң ле чокым ӱчинчи мадакта айдылат. Эне јердиң байлу сӱри, кебери поэттиң бичижиле тоомјылу ла ойгорлык, јаркынду ла улу, эленчикке бир де эмеш артабай бичилип калган. Айдарда, Борис Укачиннинг бу ӱлгери таңынаң јӱрер салымду болуп бӱткен.

Бу — баштапкы сӧс, экинчизи — көчӱриш керегинде. Орус тилге ӱлгерди С. Куняев көчӱрген. Б. Укачиннинг талдама көчӱреечилерине (темдектеп айтса, Б. Слуцкий, И. Фоняков, А. Плитченко) база бир аңылу көчӱриштӱ поэт кожулды деп оморкойдыс. Ӱлгер ле оның көчӱрижин тӱңдештирзе, ӱлгер бойы артыктап јат. Көчӱргенинде калганчы мадак јокко јуук. Оноң улам эки кебер бирлик болуп бирикпеген, оноң улам ӱлгер божобогон кептӱ артат. Мыны поэт бойы ајарбай калды ба, айса көчӱреечи бойының табыла эптеди бе? Мындый учуралдар јаңыс ла Б. Укачиннинг ӱлгеринде эмес, өскө до поэттердиң көчӱриштеринде туштап јат. Темдек эдип, А. Адаровтың «Тӱш» деп ӱлгерин көчӱргениле тӱңдештирип көрӧр. Кыскарта айтса, алтай ӱлгердиң төс шӱӱлтезиң учы јаар туруп, көп-јандай ол автордың тӱп санаазы, текши сӧзи болуп чыгат. Оны ајаруга алгадый. Је көчӱреечи С. Куняев калганчы јолдыкты баштапкы мадакка апарганынаң, ӱлгер учурын јылыйтпаган: јаражыла, јажыдыла поэттиң бу ӱлгери кычыраачыларды соныркадат.

2. САНААДА КИЖИ

Поэт Борис Укачиннинг ӱлгерлери төс газеттерде, журналдарда јаантайын кепке базылып турганы биске оморкодулу. Онын көп саба ӱлгерлери алдынаң сюжеттӱ, «прозага јайылганду» деп, шингжӱчилер темдектегендер. Чындап та, бичиичинин кыска да ӱлгерлерин эмезе поэмаларын алзабыс, ондо куучын кептӱ бӱткӱл јурук јуралат. Онын баштапкы проза бичиги «Ээлу туулар».

«Өлөргө јетире эм де узак» деп бичигине повестьтер ле куучындар, публицистикалу статьялар кирген. Эмди сӧс бу повесть керегинде болор.

Геройдыҥ эрмек-куучыныла адалган «Өлөргө јетире эм де узак» деп повесть кычыраачыны Майнуныҥ эске алынган санааларыла кожо одус јылга кайра апарат. Повестьтиҥ төс геройы 36 јашту Майну јууда өлгөн адазыныҥ нөкөрине јолугарга Москва јаар самолетло учуп браадат. Эдилге бу ла. Је бичиичи-шиҥжүүчи геройдыҥ булгаак алсаналарын көргүзерге амадаган. Ол ортозыда Майнуныҥ бала тужыла таныжып, оныҥ чыдаганыла, көрүм-шүүлтези өскөниле таныжадыс. Керек төрт-беш ле частыҥ туркунына чөйилет.

Је бу өткөн өйлөр таҥынаҥ јурук болуп, бирдеҥ-экиденҥ көстиҥ алдында јуралат. Оҥдо ада бар болгон деп, ол «Алтайдыҥ чолмоны» газеттеҥ кычырып та, энезиниҥ јартаганынаҥ угуп та, көгүске тереҥ албаган. Јүк ле кару эш-нөкөриниҥ «Барып кел» деп айтканыла, ол эмди учуп барадат. Је бу төрт-беш частыҥ туркунына ол аайланбас ла күч сурактыҥ учы-түбине чыгарга, ого, Майнуга, ончо өткөн јолды шүүп, санаада катап ödөргө келишти. Бу јүрүмниҥ јолы ачу ла бурылчыктарлу, је ол «кадрларды» ойто текстери толгобогончо, оныҥ јажыды јастыра ачылгадый.

Майну ла Багырдыҥ адазы јаҥыс деп ол 36 јашка јетире билбес болгон. Эмди оныҥ јартын энезинеҥ угуп, бүдер бе, бүтпес пе, оноҥ не болор деп, ол ал-санаага түшкен отурат. Оныҥ бала тужы Багыр Чочогоевле кожо өткөн. «Олордыҥ ортозынаҥ суу ödö акпас нөкөрлөр болгон» — деп, автор бичийт. Је бат, бир катап, 1943 јылдыҥ јайында, ... олордыҥ јанына бир солдат келет...

Мынаҥ ала эки нөкөрдиҥ јүрүми јарышта немедий. Кем кемди акалар дегенииниҥ бирүзи...

Майнуны ол солдат кучактабаганыла адалу-уулдуҥ ол (Майну) ырайт, «Кылјододо (чоло ат) ада јок» — деген Багырдыҥ тылбыраганынаҥ Майнуныҥ күүни сообит. Оныҥ санаазыла ырыс — ол адалу балдар. Майну кажы ла туштажуда «ийнине кирип, там ла јуурылып тургандый». Багыр дезе эртенгизинде ле «адазыныҥ фуражказын кийген, маҥдайында кып-кызыл чолмонду оморкогон јүрет. Фуражка чындап та јараш! Салкынду күн болзо, оныҥ кандый да салдырга ошкош буузын ээгиниҥ алдын кечире түжүрип ийер, керек дезе, оныҥ бажынаҥ öскö балдар да ушта тартып болбос» — деп, јаш Майну күйүнет. Уулчактыҥ туйуксыныжы — «солун кижи түшкен айылга кирбезе, барбаза торт, јолыккан кижи: «Сениҥ аданҥ кем? — деп

сураар. А мындый туштажулардаҥ, сурактардаҥ эмди ол кыйылып јӱрет.

Је бу алдынаҥ туйуксыныш, адаркаш учында согушка једет. «Ме, сеге Кылјодо, ме, сеге бражка, ме, сеге медаль! — деп, кыйгырып, Майну Багыр нӧкӧрин болор-болбос немедеҥ улам јудруктап, токпоктой берген.— Аа, сен адалу, сен медальду... Керек болзо, ме, ме, ме... База керек пе, ме, ал, ме, ји, ме!»

Ого мындый кӱч кайдаҥ келген? Јок, онызын Майну билбес. Айса болзо, Майнуда ада јок, оныҥ учун ол бӧкӧ болор бо? — деп, автор бойы јартайт. Мында јаҥыс ла кӱч эмес, ачыныш кайдаҥ табылды деп кайкаар керек.

Је бу согуштыҥ кийнинде Багыр да санаа алынып, «бажын каҥкайтпас» болгон, а Майну дезе «ол кӱн кирер барар јерин таппай, санаазыныҥ бажына чыкпай, караҥуй кажаганныҥ толыгына узак јажынган.

Удабай, Сулатай, Багырдыҥ адазы, јууга ойто јӱре берген деп угала, Майну коркышту сӱӱнет: «Кандый јакшы! Эмди бис ойто ло тӱҥей, экилебисте ада јок».Оноҥ ары экӱниҥ јӱрӱми коштой ӧдӧт. «Сыраҥай ла јарышка чыккан аттар: бирӱзи бирӱзин бойынаҥ ыраак божотпоско турган неме ошкош экилези јаҥыс јылда, айдыҥ ичинде чыккандар. Экилези 6 класс божодоло, оноҥ ары ӱренбей, энелериле кожо колхозто артат. Оноҥ экилези ээчий-деечий черӱге атанган — деп, автор кыскарта тоолойт. — Је бу нӧкӧрлӧр эр темине чыдап келерде, эки башка салымду болуп калды». Эмдиги ӧйгӧ јетире «эр-киндиктӱ кижи эр-темине јеткен кийнинде, оныҥ салымы јаҥыс бойынаҥ камаанду» деп, јӱрӱмде чек ле кемјилӱ алтап барат.

Багыр јӱрӱмниҥ јолында сок јаҥыскан артып, салымын бойы тӧзӧп, кузницада иштеп јат. Майну дезе трактордо. Майнуныҥ јӱрӱми «јаранат». Экӱниҥ ортодо блаашта кысты ол эш-нӧкӧри эдип алып, бала-барказыла, «крестовый туразыла», јон ортодо магыла кӧдӱрилет. Багыр дезе кӧскӧ јаан илинбес, тууразында артып јат.

Майну санааларын бурылтып, такып ла Багырды эске алынат.

«Бу кузницада мениҥ адам иштеген. Оноҥ мен сенийин эмес бойымдыйын ичип јадым, билдиҥ бе, бойымдыйын!» — деп, Багыр ӧчӧгӧн ӱниле Майнуга айдат.

«Чын, Багыр, сен бойындыйыҥ бойыҥ кемирип јадыҥ» — деп, Майну ӧчӧгӧндӱ, кандый да кыјыраҥ кӱлӱмзиренеле, јӱре берет.

Багыр јада калган. Майну тирӱ. Эмди ле ол самолетло учуп браадала, бойыныӊ санааларын јаӊыскандыра коскорып ла шӱӱп көрөт. Бу автордыӊ эӊ артык табынтызы. Майну јастыраларды тургуза тӱзетпей јат, је санаада тереӊ, јаӊы санаа алынганы учурлу. Эм тура орой эмес. Ого јӱк ле 36 јаш, јӱрӱмди јӱрер керек. Ого «өлөргө јетире эм де узак».

Бичиичи Б. Укачин бу повестьте кееркем эп-аргаларды јеткилинче тузаланат. Темдектезе: Майну бойыныӊ санаазында. Арткан эпизод-јуруктар оныӊ көзиниӊ алдында јуралат. Сӱреен эптӱ ле кеберкек этире эки нөкөр сӱӱген кыс көргӱзилген. «Кӱски бозомныӊ алдында олор ӱчӱ очоктыӊ ӱч будындый турдылар. Јаӊыс ла ортозында јаркындалып кӱйген от јок. Эки је деген эр бу узун эмес сынду кыстыӊ алдында сыраӊай ла энезиниӊ алдында кандый да буру эткендий эмдиге ле ӱн-табыш јогынаӊ уур тынгылап турдылар».

Эмезе: «Је бат, бир катап, 1943 јылдыӊ јайында Майну ла Багыр тышкары сака ойногылап турарда, олордыӊ јанына бир солдат базып келген. Бу јурук јаш балдардыӊ көзиле ачылат: «Оныӊ кичинек кара бажы кайда да анда, тенгериниӊ тӱбинде немедий».

Оноӊ ары бу таныш эмес кижиниӊ «бир јумук көзи кандый да коркымчылу» деп балдарга билдирген. Бу јаӊыс сӧс канду јууныӊ шылтагы деп сезилет. «Оныӊ сол јанындагы көзиниӊ јыкпыктары чала јумулып, орозы дӧӧн оӊкойо тӱжӱп калганын уулчактар јастыра албады». Мында сол јанындагы деп јартабаза да јарт. Автор јастырбады деп сӧсти та ненииӊ де учун «јастыра албады» деп 2—3 јерде чӧйӧт. Кажы ла санаа јаӊыдаӊ башталганын автор өйлө такып-такып чокымдайт: «Је кӱнди Майну качан да ундыбас. Ол 1943 јылдыӊ јайы, кидим ле өлөӊ чабын өй болгон».

Керектиӊ солынталу эдилгезин өткөн өйдиӊ токтодулу глаголдоры тыӊыдат. «Майнуныӊ адазы кайда, ол кем? — деп, сурак ол өйдө турбаган: көксин өйкөп, көзиниӊ јажын агыспаган. Эмезе: «Оны кучактабас, окшобос ло эркелетпес деп, Майну билбеген».

Бу тоолоп айткан глаголдор кычыраачыны санандырып, Майнуныӊ сурагыныӊ каруузын учына јетире бедредет.

Кезик эрмектер сӧслө божогон до болзо, је эдилге јарт, кыймыкта немедий. Темдектезе, «Майну оны (бозуны — Н. К.) кайыш курла, кайыш курла».

Эмезе: «Багырдың адазына Майну неме айтпай, јаныңаң өдө конорго сананарда, солдат оны кап ла — сырсак колынаң ала койды».

Автор бойының такпа куучыныла көскө көрүнер јаркынду јуруктар јурап, геройлордың ижи-тожын, санаазын иле көргүзет. Је кижиниң кылык-јаңын керкедим көргүспеген. Јүк ле «Багырдың кылык-јаңы адазы ла келгели чек кубулган» деп бичийт. Јартап айтса, «Адазының фуражказын кийип, медальдарын тагынып, јап-јалбак кайыш курын курчанган», а кылык-јаңы өскөргөни билдирбейт. Каа-јаа автор јүк ле јетирү берет эмезе бойының сөстөриле јартап салат. Кезикте артык, кереги јок эрмек-куучын чыга берет. Темдектезе, Медея деп кыстың адынаң улам улустың аттары керегинде эрмек-сөс баштала берген. Эмезе «Ажанып божогон кийнинде Майну диванга јадып, газеттер көрөр эмезе ўйи Торкошло кожо киного барар» — деп, автор тегин ле јетирү эдет. Мындый куру ла бош эрмектер керектиң јилбўзин бузуп ийет.

Бичиичи прозаик болуп өскөнин чокым сўр-јурук јураарынаң, бир-эки тирў сөс тузаланганынаң сезедис. Темдектезе, «Карагыстың көстөри ол ло бойы кос, эки качары јаңы ла кан салып јўрген кызылгат». Артык сөс јогынаң кыска ла јарт айдылган. «Јыламаш өскўс ўниле ачу-ачу этире кожондоп турар». Эмезе: «Багыр јада калган — деп, кандый да соок, коркымчылу ла араай шымырт Кайру јуртка томыла берген» — деп, автор бичийт. Онойдо ок тўңдештирўлер эптў тузаланган, је каа-јаа ол келишпегедий. «Көө-көмўрге уймалып калган колдоры торт ло јаан кара кўректий, кўчўктиң көзиндий топчы, јер кемјийтен айры кулаштый бут ла о. ө.

Повестьте су-алтай бузулбас сөскөлбулар көп туштайт. «Бирўзи јадак дейт, бирўзи барак дейт» деген табышкак Б. Укачиннинг бойына келижет. Автор албатының оос поэзиязын сўрекей јакшы ла көп билер учун, кажы ла геройдың тилинде кеп сөстөр, чечен эрмектер туштайт, бичиичи узун эрмекле јартаганча, эки-ўч экчеликле јарт айдып салат. Темдектезе: «Тон алдында эр јўрер, токым алдында эрјине јўрер», «Санаалу сөс сагышка илинер», «Кармай алзаң — кулагың, кайа көрзөң,— көлөткөң» ле онон до көп. Је ол керегинде өскө сөс.

1979 јыл.

С. Каташев

КИЖИ, ИШ, ЫРЫС

Байла, ырыс кижиге мынайда да билдирер: айландыра телекей, телекейдиҥ ортозында сен. Ырызыҥды бадырып болбой сен телекейди торгылтып јадыҥ: «Э-э-эй!» Телекей сеге: «...Эй. Ай!» Сен ононҥ тыҥ: «Мен је-ди-ип кел-дим! Ха!» Бийик туулар, јылым кайалар сеге өткөнип, байазыҥаҥ тыҥ «...ди-ип кел-дим! ха! » јаҥылга сени буурсыдып сеге катап-катап өткөнөр: «...кел-дим. Ха! ...им. Ха!»

Байла, кижиниҥ сүүнчизи јаш баланыҥ сүүнип, көкип, көөрөгөнине түҥей: айылду-јуртту, бала-баркалу да болуп калган болзоҥ, сен кемзиниш јогынаҥ кутустанадыҥ, болбогозынаҥ бијелеп те ийединҥ, бир де кожоҥдобогон до болзоҥ, јастыра-бустыра јаҥар чөйөдиҥ:

Сүү-ген кыс-ты-ы-ыҥ
Кеен ја-ра-жы-ы-ын
Се-неҥ кө-рө-ди-и-им,
Ак ка-йыҥ-ҥ!

Бу Калаптыҥ, Јыбаш Каинчиниҥ «Койчылар» деп бичигине киргеи јаҥы повезиндеги төс геройдыҥ ырызы, кыйгызы, сүүнчизи, кожоҥы. Бу јурукты, јок, јурук та эмес, а киного согулган кадрларды, бичиичи повестьтиҥ учында көргүзип јат. Торт ло киноныҥ экранында ошкош. Сүүнчиниҥ ле ырыстыҥ олјозына кирген јиит койчы баш ажа конот, бут бажында тура јүгүрет, «бијелеп ле јат, бијелеп ле јат», «тескинет ле тескинет, колы-буды чычаҥдайт, сарбаҥдайт, күр-көксине тажынып ла јат». «Ары айланат — көзинде кызыл өрт чейне, бери айланат — јапјажыл кыра, бу дөөн — көп-көпөгөш, ол јаар — ап-апагаш, туку дөөн — чоп-чоокыр, саҥ өрө — чап-чаҥкыр».

«Је-е, калак, бичиичиниҥ көпчидилү эрмеги баштадлы ла, боожозы бош салынды ла» — деп, бурулаарга мендебегер, күндүлу кычыраачы. Ол эмезе мынайда да шоодып айдатанаар јолду: «Бу мындый ажа коныш эрмек айдаҥ озо, койчыла кожо ого јүк бир ле күн сакмандаган болзоҥ, тилиҥ эмеш тартыла берер эди, экем».

Је Јыбаш Каинчиниҥ јаҥы повезинде койчыныҥ мынайда сүүнетени јолду (ол керегинде мен айдарым). Ого үзеери повестьке сакман өйдө Калапка болужып турган

кижи — Тукпаш. Ол — бичиичи. Јаҥыс јерде јаткан улустың ижи-тожын, кылык-јаҥын, күүн-санаазын ол јакшы билер. Тукпаш — койчылардың, малчылардың, механизаторлордың ижин, сүр-кеберин чындык көргүзерге амадап турган кижи.

А Калаптың мынайда сүүнип турганы не деп?

А план бүткен де! Коркышту уур кыш, катуу јас, шыра јетирген сакман өй эмди кийнинде де! Мындый јаан једимге Калап качан да јединбеген: түктиҥ планы ажыра бүткен, јүс койдоҥ (Калап эмдиге јетире бүтпейт) јүс он кураан алган. Рекорд! «Оның сүүнгенин неле теҥдеер? Јаан орден алганыла? Је Калап оны алып көрбөөн«, алар деп үч те санаада јок болгон. Је андый да болзо, бир санаа, бир ижемји, бир амаду оны эмдиге јетире токынатпай јат. Орден эмес, орденге јетире эмди де көп тер агызар керек, кыштың корон сооктарын јеҥер керек, сакмандарды јакшы өткүрер керек, јартап айтса, эмди де көп эрчимдү иштеер керек. А эмди јүк ле: план јакшы бүтсе, јал-оплат та болор. Ол тужында јетире тудулбаган тура да бүдер, је анчада ла, план бүтсе (мынызы бичиичининг күлүмјизи), «Урал» мотоциклди очереди јогынаҥ белен садып алар.

Калаптың бу јүрүминде сүүнчилер болбогон деп айдарга болбос. Бүгүнги сүүнчиле «түҥдейтен сүүнчилер база көп лө эмей а. Баштапкы катап деремне көргөни, школдо пионерге, комсомолго киргени, бир катап энези јаан оорыйла, ойто јазылганы, черүдеҥ јанар деп приказ алганы...» Бүгүн база јаан сүүнчи: кой кыркылган, түк арбын табыштырылган, эмди удабас турлузына, айлына, јанып барар. Уур ла шыралу күндер бүгүн ундылган. Оның учун «керек беди бир качан бијелебегени... Керек беди, бу өткөн түнде јүк ле таҥкы тартымга көс јумганы. Керек беди — ол ло таҥ бүрүҥкийде сок јаҥыс айак чай шүлүредип алганы. Бијелеп ле јат, бијелеп ле јат».

Мындый ырыс күнүҥ сайын бүдүрген шыраҥкай, эрчимдү, кичеенкей ле быжу иштиҥ шылтузы. Оның учун Тукпаш койчының мындый уур, је турумкай ижин ле оның јаан баспас кылык-јаҥын, күннеҥ күнге, јылдаҥ јылга удалган тартыжуларын бичикте көргүзер деп амадап јат. Койчылардың јүрүми керегинде бичиир керек, ненинҥ учун дезе «бу алтайды азыраган, көдүрген улус олор», «бастыра алтайымныҥ азыраган малы — кой, азыранган малы — кой. Алтайымда чабаннаҥ көп улус јок болор...

Олорды бичибезе, кемди бичиир? Не деп бичиир? — деп, автор Тукпаштың санаалары ажыра јўрексиреп айдат.

Литературада койчының ижи-тожы, јўрўми керегинде көп бичилген. Је анда көп көпчилдў сөстөр, ажа коныш кööрөнгкөй шўўлтелер айдылган. Мындый бичишти Тукпаш јаратпай јат: «Бичигилеер ле болзо, чабан кандый бир јеткертўбекке учураган... Шуурган-јоткон болгон ло, айла бу туштa бөрўлерди база чыгарар керек, олорды койлордың ўсти дööн тукурып ийер керек. Чабан койлорын таштабас — эки-ўч кўн олорло кожо болор, учы-учында арай өлбөй јаткан чабанды бедрўге чыккан комсомолдор таап, аргадап алгылаар...»

Мынызы чын. Калганчы өйдө бистинг алтай литературада, анчада ла поэзияда, көргўзилген койчы ўй улус шуурганла тартыжар, бөрўлерденг коруланып, чат ла аргазын таппай салала, меелей өртөөр, бөрўлердинг ўсти дööн чачар, је олор бир ле алтам кире кайра ташталар, ононг катап ла јууктап турар. Ол тужында чабан келин экинчи меелейин кўйдўрер, мергедеер, је бөрўлер оны керекке албас. Ол тужында чач өртөөргө келижип јат... Учы-учында койчы келин мааныдый элбиреп турар. Тўнгей ле эзен артар, јаан орден алар.

Ол эмезе, алтан јылдарда бичилген ўлгерлерде, чабаннынг јўрген, иштеген јери сўмерлер бажында; ак булуттар оны эркеледип, сыймап турар, эмезе «чалындый ару суузыла» јунуп турар.

Калак-кокый, кўндўлў кычыраачы, мен мындый романтикалык поэзияны јектеер, туура таштаар керек деп айдып турганым јок. Андый бийик ле көдўрингилў поэзия керектў. Бистинг јўрўмисте романтикалык поэзияның учуры јаан. Је бу ок өйдө «кату» реализм, «кату» чындык, јартап айтса, кееркедилў произведениенинг чыннынг ла чыны бистинг литературада кезикте јетпей јат. Көп саба произведениелерде бу ла Алтайыста јаткан улустың чўми јок јўрўми коомой көргўзилген. Анғылу айалга, анғылу кебер, санг башка јўрўмдў улус бир произведениеденг экинчизине көчкўндеп јўргўлейт. Је бистинг кўнўнг сайын јўрген тегин јўрўмис литературага кирбей öскўзиреп калган тенип јўри.

Онынг учун Јыбаш Каинчиннинг повезиндеги айдылган шўўлтезиле, литературно-критический ајаруларыла (мынызы бичиичининг анғылу эп-аргазы), реализмнинг ару-чегин кичееп турганыла мен јöп, автордың бу бастыра шўўлтелерин мен јарадып турум.

Чабаннынг јўрўмин канайда бичиир? Не деп бичиир? Сöс авторго: «мал-аштагы улустың ижи уур, айдарда олор

керегинде бичиирге канча да кире кўч болзо, оны кўчсинбес керек». Көпчидилў сöс мында керек јок. Койчыныӈ тегин јўрўмин литературада көргўзери кажы ла бичиичининӈ агару кереги. Јыбаш Каинчин бойыныӈ шўўлтезин мынайда теренгжидет: «койчыныӈ» кўнўӈ эткен ижи, санаазы, чаксыражы», ониӈ «чын јўрўми карын ононг көрўнер эмес пе? Койчыныӈ јўрўми андый учуралдар јогынаӈ да (шуурганду, бöрўлерлў, кўйдўрген меелейлерлў — С. К.) — баатыр кижининӈ јўрўми. Ол кире чыдаш, ол чылап јўрўмди чене, тартыш көр».

...А Калап ла Тукпаш мынайда чаксырагылаган. Экинчи май. Байрам кўн. Калаптыӈ тал-тўшке јетире эткен ижи бу: тўниле торолоп калган кой чеденнеӈ чыккан бойынча «ийт јелижин јелип ийди». Койлор бу јаткан јикти ашкан кийнинде «саӈ төмөн јаӈыс сыр маӈла барар», а анда öскö койчыныӈ ўўрине кожулардаӈ маат јок. Ониӈ учун Калап будактарга шыбаладып, тазылдарга илинип, бўдўрилип, койлорыныӈ бажына капшай ла једерге саӈ öрö сыр јўгўрўкле браат. Је бир кезек койлор артты тўнгей ле качан орто ажа берген, бир кезиги јиктиӈ бу јанында, база бир бöлўги оӈ јанындагы сынга једип калган, бир кезиги... јартап айтса, јер башка чачылган төрööргö баштап салган кой. Сакмандар эмдиге јетире келгелек. Калап ырай берген койлорго једижерге, «саӈ төмөн чек ле ийттерге тыдарлаткан айудый браат». Төрттамандап та тўжерге келижет, кезикте тескерлеп те браадат. Анда кой, мында кой, кезик јерлерде туура барган койлордыӈ јўк ле изи арткан. Бир бöлўк койлорды айдап, саӈ öрö чыгат, ононг экинчизине тўжет, ўчинчизине... База ла көрзö, бир кой мында төрöп салган, экинчизи — анда... Ал-чагы чыккан Калаптыӈ тыркырап турган тиштери öткўре мындый ачу-корон сöстöр сызылып чыгары јолду: «Бу көрмöстиӈ катыныӈ бого келип, јарылып јаткан немези не?! Төрöйтönин-эштейтенин билип, маӈтабай-тан болзо кайдар? » Шыралай-боролой кураандардыӈ аргазын алат. Је анчада ла чылазынду неме — кураанду кой ээчидери. Кураанды колтыгына сугуп алган Калапты кой ээчип јадала, байагы төрögön јери јаар катап маӈтайт. Ол тужында Калапка кырды төмön тўжерге келижет, эмди Калап эне койды ээчип базат. Качажып курааны маарабас, Калап бойы маарап браадат...

Је Калап арга јокко алдырткан санаалардыӈ олјозына кирбеген. «Ачынып, эмди незин ачынар» — деп, сананып браадат. Койчыныӈ ижи «јаантайын мындый. Мынайып

јаңгыс күннің ичинде он катап арыыр, он катап терлеер, он катап аштаар. Койчы кижининг јүрүми, ижи мындый». Је андый да болзо «чыдажар ла, тартыжар ла... Баштапкы катап эмес... Мотоциклды бойсын... Кижининг ады керек. Албаты алдына түшпеген эр деген ат керек». Оның учун тартыжар ла...

Бу ла байрам күнде Тукпаштың иштегенин көрөктөр. Турлууга Тукпаш түштиң кийнинде келген. Калап чайлап јүргенче, Тукпаш бу бу ла койлордың кийнинең јүгүрип, нени көрбөгөн деер.

Тукпаш бир ле эмеш тыныш алар деп отура түшкенче, койлор Үстүги-Артты өрө чыккан јолло брааткылады. Мында ла, јанында ла, өскө чабаннын койлоры туруп јат. Эмди ле койлор кожулыжардаң маат јок. Койлордың бажын бурыырга ол кырды өрө кермеделип браадыры. Је «чыт ла эткен јырааларды ödүп келзе, јыгыннын күнет јанында бир кой толгодып јатты. Оноң эмеш бийигинде бир кой төрөп койтыр. Тукпаш јылбыркай ўлўш курааңды кучактанып алды». Јанында база эки кой төрөп койгон. Оң јанында «бир кой јалбагынаң јадала, бажын тенгери өрө узада-а чөйип, уур онтоп, толгодып јатты». Је öй јок. Андый да болзо, «курааннын көрүнип калган алын колынаң тарта берди...» Јаңгыс ла кураандар јаткан јерлерди ундыбас керек: «туку анда бирў төрөгөн, мында ўчў...» Койлордың бажына ла капшай једер керек, а олор качан орто артты ажала, «саң төмөн сугатка көчкөлөнип браадыры». Тукпаш талбак кулакту бөрүгин ээчий тоголонып јат. Сууны кечип јатканча, кончынаң суу öткўрип алган. Сопогынын ичиндеги сууны төгүп, оромыжын сыгып турганча, койлор база ла бөлинип калган, өскө чабаннын койлорыла кожулыжарга једип калган. Олорды чуктап турганча, мындазы база анда-мында чачылып, бөлине берген. Быларына чыгып, айдап турганча, төмөнгизи саң тескери јелгилей берген. Койлор анда-мында төрөп салган. Олордың јанында каргаалар чөп јиирге учуп келгилеген, јаш курааңга да јууктаганы бар, косторин чокып ийерденг маат јок. Ол ортозына эмдик мал та кайдаң чыга конгон, оок тайлар баштактангылап, јаш кураандарды чапчып ийер күүндў. Арткан койлорды Тукпаш јўк арайдаң јууп алды. Је анда база койлор агарып келди...

Кой... кой... кой... јўс чукка бөлинип калган кой. Бу алтай бастыразы кой.

Экинчи май мынайда öткөн. А оноң арыгы күндер? Ол ло экинчи майдагыдый иш. Је эмди койлор бирденг-экиденг эмес,

текши төрөй берген; кечеги айас күн эмес, суулыгып калган јашкан кар јалбактап јат: не де көрүнбейт, озолой барган койлордың табыжы да угулбайт, бу алтайдың үсти үлүш кар, суу, чылчыркай. Бастыра бойы үлүш койлор «кичинерип, шүүлип калгандый көрүнет, јаңыс ла ичтери јаан, тастак, уур. Арык кой јазап силкинип болбос, јут эдине өдө берер. Ол тужында өлүм деп неме ол».

Эмди Калап ла Тукпашка јаңы чыккан кураандарды салкынга белиле бурылып, тескерлеп тажыырга келижет. Јол чылчырык. Јыгылыш үзери јыгылыш. Үлүш плащ ла сопок карбайа тонуп калган...

...Айдарда, јеңүге не сүүнбес, не көкибес? Мындый уурларды, буудактарды јеңип чыгала, сүүнбес те кижи сүүнер, көкибес те кижи көкиир. Оның учун Калаптың, јаш бала чылап кööрөгөнине кайкабаактар, карын көкизин, кожоңдозын, баш ажыра конзын, бу алтайды сүүнчининг кыйгызыла торгултсын...

Койчының чын јүрүми мындый. Күннең күнге улалып барган тартыжулар. «Јүгүрүш ле јүгүрүш. Меңдеш. Бир отура түжер бош јок. Оның учун Тукпаш бичиичилерди ле јурукчыларды мынайда шоодып айдат: койчы төңнинг үстинде отурала шоорлоп отурар, оның кабырган койлоры айландыра амыр отоп јүрер. «Эйе, мынайып отурып көр, кожоңдо. Койлор та кайда барбагай, та канча бөлинбегей, та кемнинг койлорына кожулбагай. Бу бүгүн мен чилеп канай јүгүрер эмежинг».

... «Бу мындый уур, шыралу ишти ташта, Калап. Ол город јерге барала, јеңил иштең таап албас па. Ол ло рестораннын эжигинде турган је ле деген швейцарды бойынг көрдинг не. «К-700» трактордо иштегедий кижи. Сен чилеп агаш јастанып ол уйуктабай јат, эки частың бажында кажаанга төрөгөн койды көрөргө түнде чыкпай јат. Ижингди ташта, Калап»,— деп, кем-кем ого айтса, Калап аайы-бажы јок чуулданар, чурап та барар. Калап бозокой јөптөнбөс. Нениң учун дезе чыккан-өскөн Алтайы бар, ага-карындаштары мында, бу алтайында. Ырыска јединген јери база бу. Кажы ла агаш, кажы ла таш ого таныш. Бу ла төрөл јуртымда, бу ла кичимек, је јүрекке јуук Төрөлинде ол тангдарды адырган, јаскы баштапкы чечектердинг јыды оның көксине өдүп калган. Удура чурап ийген јап-јажыл туулары көзине эрјажына илинип калган...

«Је андый да болзо, ол ло чыккан-өскөн јуртында тракторист те эмезе шофер болуп иштебес кайткан. Сеге јүк ле

јирме төрт јаш, бастыра бойыҥ јаҥыс балтыр, учук — ӱренип алар арга бар» — дешсе, Калап база јӧбин бербес. Ненинҥ учун дезе онынҥ адазынынҥ адазы, энезининҥ энези койчылар болгон. Калаптыҥ эҥ баштапкы айткан сӧзи «кой» болгон, тили «кой» деп чыккан. Көргӧни, сонырказаны јаҥыс кой. Кичинекте өскӱс кара кураандарла ээчижип, нӧкӧрлӧжип өскӧн. Турлуудаҥ артык јер јок. Кезикте өзӧккӧ, деремнеге тӱшкенде, капшай ла турлууга јанарга меҥдейтен.

«Је чат болбосто, койдо мынайда чаксырабай, олорды кезикте бу ӧйдӧ чедендеп те салгадый» — дешсе, Калап «јок» деп айдар. Калап койлоры отозын деп, турлууга божотпой јат, ненинҥ учун дезе анда азырал ас. Тӱҥей ле иштенер керек, кичеенер керек.

Ӧскӧ лӧ кижиге койлор бир тӱҥей болуп көрӱнер. Калапка дезе кажы ла кой таныш. Кажы ла койдыҥ кылык-јаҥын Калап јакшы билер. Ол ло кара кой. Оноҥ јошкын, оноҥ јелгир кой јок. «Ай-уй» — деген кыйгыны керекке де албас: «Мени канайдарыҥ» — деп тургандый. «Акыр ла, эм бажыҥды челдебезем болзын» — деп, Калап кекенер. Је ӧй ӧдӧр, јелбер кара кой макта јӱрер. Автор мынайда кӱлӱмзиренип айдат: «Јок, јок, кара кой ӧлӧрдиҥ ӧлгӧнчӧ јӱретен эмтир — кара мыйма керек туру не!»

Јок, Калап бу ла өзӧктӧҥ, бу ла койлордоҥ ырап кайда да барбас: «Тартыжар ла тартыжар. Көҥкӧрӧ бар тӱшкенче. Оноҥ өскӧ бу ла јут јаба тепсеп койор. Бу мындый јутты көрбӧӧн эмес». Јок, бу јутка Калап јаба бастырбас. Бир де неме болбогондый амыр ӱниле ижемјилӱ айдар: «Јуттагай ла. Јаскы јут. Онынҥ кийнинде јылып, кӧк чыгар».

Јок, Калап кайда да барбас, ненинҥ учун дезе онынҥ улу ижемјизи бар — «ончозы јакшы болор» деген ижемји. «Бу ла бу јӱрӱм туруп јат. Чындап та, мынаҥ ла барзаҥ, сен кем? Кем де эмес. А мында сен Калап. Алымов Калап. Ээлеген-јуртаган Чаҥкыр дейтен кобыҥ, алтайыҥ бар, кабырган табыныҥ бар. Бойыҥныҥ чырай-јӱзиҥ, кылыгыҥ бар. Бого јетире јӱрген јӱрӱминҥ бар, ада-энеҥниҥ ады бар — айрылар арга јок. Алтай тилиҥ, јыдыҥ бар. Мында сен кемге де тӧлӱлӱ, сеге кем де тӧлӱлӱ».

Повестьтиҥ учында Калап койлорын айдап алган, јалкындалып јаҥмырга бӧктӧлгӧн кырларды көстӧп, јаҥы тартыжуларга удура барып јат. Бу символический кебер Калаптыҥ кылык-јаҥын там тереҥжидет.

Калап — бистиҥ ӧйдиҥ эҥ тӧп, эҥ чыдаҥкыр, эҥ чындык кижизи. Эмдиги ӧйдӧ јашӧскӱримге тем алгадый кижи —

Калап. Калаптый улус көп болзо, 1977 јылда 20 сентябрьда чыккан «Алтайдың чолмонында» «Койчылар јеткил болзын» деп бажалыкту статья чыкпас эди, областьта төрт јүстең ажыра койчы јетпей јат деп айдылбас эди. Койчылардың иштейтен, амырайтан ла јадатан јакшы айалгаларын төзөөри керегинде ол статьяда база айдылган.

Калапла кожо јүрүмниң уур јолдорыла повестьтиң авторы өткөн. Онын сүр-кебери Тукпаш ажыра көргүзилген. Јүрүмди автор јолдың куйуузында турала, тууразынаң шиңдегенинең улам билер эмес. Автор — јүрүмниң эрчимдү туружаачызы. Бойынын геройлорыла кожо ол јаан ченелтеге ченеткен, оны јеңип чыккан. Уур буудактар кийнинде арткан. Алдында јаңы тартыжулар сакып јат. Олорды јеңерге бичиичи белен. Автор јаантайын јүрүмниң эң кызу јерлеринде туружып јат: сеелкага отурып, аш та чачкан, канча јылдың туркунына улай ла сакмандаган да болгон, кедери иштеген улуска јайы-кыжыла передвижкалу да јүрген, јуундарда кожо турушкан, олорло кожо кородогон, сүүнген, ырыстың чын учурын билген. Онын учун бу ла кожо јүрген улустың јүрүми керегинде бичиирге ол белен. Кандый да городторло ол јорыктап јүргенде, төрөл јери јаантайын алсагыштa, ненин учун дезе бу ла аалга туулардаң јакшы јер јок; бу ла койдың мааражы, өтөктиң јыды, койчы улус ого таныш, јүрекке јуук; бу ла ар-бүткен бичиичиниң ичине кирип, шиңгип калган. Бу туулардың эдегинде јаткан улус — чабандар. «Түндерде койчылардаң көп ойгонотон кижи, байла, база јок. Анчада ла јут, анчада ла салкынду түндерде».

Тукпаш койчынын јүрүми керегинде бичиир деп, аланзыш јоктоң шүүнип алган. Бичилетен баштапкы санаалар мындый: «Слер Чуйдың јолыла барып јаткан болзоор, самолетто Алтайдың үстиле шуңдуртып та браатсаар, туулардың ортозында анда-мында турлулар бороры жар, јанында эки-јаңыс улус јүргүлеер. Ол улус јаар јалакай көригер, јүрегеерденг олорго јылу ийигер», ненин учун дезе олор јаңыскан, куучындажар кижи јок, бастыра санаазы, күүни ичинде түүлип калган. «Кой ло чабан үзүлбес јоон армакчыла үргүлјиге колболып калган», «койчынын түштери де кой керегинде». Койчыга ончозын јеңдеп чыгар керек: корон соокты, калап шуурганды, ургун јаашты, «баш јарылар изүни, тырс кара каранғуйды, койго табаратан јүзүнбазын ооруларды, казыр ангдарды. «Коомой башкарган специалисттерле де тартыжар керек, ненин учун дезе олор

чабанды тообозо, мал-аш учун олордың јўреги оорыбаза, чабанга уйкузы јок тўндер өткўрер керек.

Бичиичини бастыра суракгар «кыйнап» јат. Темдектезе, јурт јаанаган, эки этажту туралар да бар. Улус бойлоры машиналарлу, мотоциклдерди тоолоп то болбос. Је уй-мал одорлогодый јер бу јуукта јок. А деремнеде јаткан кижи уй-мал тутпай канай јўрер?

Ол эмезе: кой айу-бөрўге кырдырып јат, кырдырган малдың тал-орто баазын тўнгей ле чабанга төлөөргө келижип јат, а казыр анды аттырбай јат. Бу суракгын аайына кем чыгар?

Ол эмезе: кезик чабандардың турлулары азыйгы ла бойы — јаңгыс кыпту болчок тура, саламла јабылган «узун, кертек кажаан». Онын учун «чөкөмдикке јеткен кўраандар турада». Мыны аңылу ајаруга албас па?

Колхоз ичинде башкараачылардың јарабас кылыктарынаң улам болгон једикпестер бичиичининг көзинең база тайкылбаган. Темдектезе, «кезик чабандарды албадап, «передобой» до эдип албай турбай база. Кажы ла колзозко, совхозко мактанарга бийик көргўзўлў озочыл керек. Мынын учун озочылдарды «эдип» те алып турбай. Канайып эдер? Эдер аргалар көп. Билдирбес јанынаң өлөңди, комбикормды көптөдө таштап ий. Ижин чотоор тушта «јастырала», тоолордың кийни јаар бир нульды бичип ий. Эмезе, эң ле быжузы бу: «төрөп турган ириктер» бер. А бу не дегени? Чабаннын колында беш јўс эне кой, тогузон ирик деп бичи. А бу тогузон ирик эмес, эне койлор болзын. кураанның планын дезе ол беш јўс эне койго сал. Бот сеге — белен «передобой» чыгып келер». Мындый кылык неге јараар? Нениң учун мындый башкараачылар эмдиге јетире иштеп јат? Бурузына бларды не тургуспас? Бу бастыра общественный учурлу јаан суракгар бичиичининг көксин өөрўп јат. Мыны ончозын канайда көргўзер, кандый эп-аргалар ажыра бичиир? Бичик бичийтени белен неме эмес. Бичиичининг ижи аңылу. Тогус час эртен турадаң ала алты час энгирге јетире чаазын чоокырлайтан неме эмес. Бичиир тушта сол колдо семис кабырга, оң колдо јараш авторучка тудуп отуратаны эмес. Бичиичининг ижи кўч. Ого көрө сакмандагы иш јеңил деп билдирер.

Тукпашка бичиирге јаан ырыс. Је бичийтен өй — јаңгыс орой кўс, кыш. Оноң озо колхозтың иштеринде туружар керек, бойының ижи база бар. А айылдагы иш? Эки уйга өлөң белетеп, оны тартып алар керек. Одын белетейтен иш

база јеңгил эмес. «А оок-тобыр иштерди тоолоп то болбос. Мыныңг ўстине тогус кижи биледе ончозы јакшы болор керек». «Бичиирге ап-ару чаазын керек, ап-ару санаа, ап-ару кол, ап-ару стол керек». Је андый неме јуртта јаткан кижиде кайдаңг келзин. Бичинип баштаза ла јакылта: «Бу не тегин отурыш, иш јок по? Ол тышкары бастыра бийтеп калган торбок туру. Оны јыгала, бийдин корондоор керек». Столдыңг ўстинде балдарыныңг чоокырлай јурап койгон чаазындары чогулып калган. Јурап јаткан уулдарыныңг танктары, самолетторы, керептери таркырагылап, бомбалары јарылгылап барып јат: «Тр-тр-р. Тах! Кыу-кыч! Шыйу-шыйт! У-у-у, јырс! Тыч! Ура-а!

Је јўректи ойкögön санаалар чаазынга тўңгей ле урулар. Бичиирге јаңғыс јайалта эмес, је јўрўмди јакшы билери ле ченемел керек. Јўрўмди бойыңғныңг кözинғле körbözöң, анда турушпазаң, јакшы бичик бичилбес. Тукпаш чабанныңг јўрўмин јакшы билеринең улам, койчыныңг јўрўмин чындык körгўзерге белен. Керек дезе бийик теңгеридеги каа-јаада бодыр-бодыр јукачак ак булуттар да койдыңг карын-јуузындый билдирет. Ар-бўткен сўрекей јакшы körгўзилген. Ажып брааткан кўн керегинде автор мынайда айдып јат: «Кўн бойыныңг ажузына, Кök-Кайа боочыныңг ўстине, чылбыр бажы јабызай берди». Ол эмезе: «Кўн-Ўстўги-Арттыңг ажузына тал-ортолой кömўлип браатты». Кандый аңылу körўмдер, кеберлер!

«Туулар бажынаң кыйгы» деген Јыбаш Каинчиннинг повези, мен бодозом, алтай литературада эң јакшы чўмдемелдиңг бирўзи.

Автор база бир ажу ашкан, база бир јеңў алган.

Алтын-Кöл, 1978

Н. Киндикова

ЈУРТ ЈЕРДИҢ ИЖИ ЛЕ КИЖИЗИ.

1. ЈУРТ ЈЕРДИҢ ИЖИ Ј. КАИНЧИННИҢ ЧӮМДЕМЕЛДЕРИНДЕ

Совет литературада јурт јердиҥ сурактары орус бичиичи Валентин Овечкинниҥ адыла колбулу. Ол бу суракты алдындагы байлык литературага тайаныҥ кеҥиткен. Оныҥ чӱмдемелдеринде «айткан сӧс — аткан ок» деген бирӱзи, кажы ла јолдыкта тереҥ шӱӱлте туулган. 50-60 јылдарда тургускан ол сурактар бистиҥ јерге кӧчӱп, бистиҥ айалгага јарамыкту болуп, бӱгӱнге јетире тереҥ учурлу артат. В. Овечкиннеҥ баштап, деремне керегинде литературала В. Тендряков, Ф. Абрамов, С. Воронин, В. Белов, Е. Носов ло оноҥ до кӧп бичиичилер јилбиркей бергендер. Бӱгӱн бис бу литературала байлык.

Партия ла башкару јурт јердиҥ улузына, оныҥ ижитожына јаантайын јаан ајару эдип турулар.

Иш-литературада качан да тӱгенбес, учы-куйузына јетпес тема. Иш јӱрӱмниҥ башталганын керелеп, оныҥ амадузыла, учурыла тереҥ колбулу. Эл-јонныҥ ижи — ол литератураныҥ јаҥыс ла аҥылу темазы эмес, је онойдо ок оныҥ тӧзӧлгӧзиниҥ ӧзӱми ле ӧзӧриниҥ салтары. Кажы ла јаан чӱмдемел бичилгенде, албатыныҥ ижи јогынаҥ чӱмдемелдиҥ чыҥдыйы уйан эмезе сӱр-кебер тереҥжиде кӧргӱзилбеген, учуры быжу эмес деп билдирер. Иш кижиниҥ кылыкјаҥыныҥ ла јадын-јӱрӱмниҥ кемјӱзи. Ол кижини јӱрӱм јӱрерге таскадат. Кандый ла иште кижи бойыныҥ тузазын иле сезип ийер.

Бистиҥ алтай литературада Туулу Алтайда јуртаган ла кобы-јикте јаткан улустыҥ ижин элбеде кӧргӱзерге бичиичилер алдынаҥ бери амадап келген. Олордыҥ геройлоры кӧп лӧ сабазы — малчылар, койчылар, уй саачылар ла НТР јаранып, хозяйство орныкканына коштой трактористтер, агрономдор, инженерлер ле оноҥ до ӧскӧ јиит специалисттер. Бу улус кандый иш бӱдӱрип турган, кажы ла кӱн нени эдип, канайда иштенгилеп амадуларына јединет? Мындый сурактар јаҥыс ла алтай кычыраачыларга јилбилӱ эмес, ӧскӧ дӧ укту калыктарга солун ла јарамыкту.

Бӱткӱл ишти јаҥыс бичикке бир уула кӧргӱзерге кӱч те, кӧргӱзип билер де керек. Јурукчы кижи 3-4 ле полотного тӧс

ишти јурап салар эди. Је јурукка иштиҥ оок-тобыр кӱчтери, јаантайын кыймыкта ишчи ончо јанынаҥ кирбей јат. Оны јаҥыс ла ус бичиичилер јартап кӧргӱзер аргалу. Је кажы ла бичиичиде ишти кажы јанынаҥ, канайда јураарында бойыныҥ алдынаҥ башка эп-сӱмези бар. Бис Л. В. Кокышевтиҥ историяла колбой бичиген атту-чуулу «Арина» деп романын јакшы билерис. Анда алтай јонныҥ кыска, је јаан јӱрӱмге јӱткип ӧткӧн јолы кӧргӱзилген. Коллективизация, баштапкы бешјылдыктыҥ планы, јууныҥ шыралу јылдары, Улу јууныҥ кийнинде јылдардагы јурт јердиҥ ижи А. Адаровтыҥ, Э. Палкинниҥ чӱмдемелдеринде ээчиде кӧргӱзилген. Бӱгӱнги кӱнниҥ ишчилерин А. Демченко бойыныҥ очерктеринде ле куучындарында чындык јурайт. П. Самык дезе бу иштеҥкей улус керегинде мынайда ӱлгерлейт.

Анда ыраак
сӱмерлер алдында
Перезент плащту
чыйрак улус
Јутты јут дебей,
сууны суу дебей,
Малдагылап ла јат,
јорткылап ла јат.
Сары таҥда турган дояркалар
Кӧнӧктӧри калырап,
уйларын саагылайт.
Амыр отурбас
чабан келиндер
Айылдарын арттырып
тайгалаган койчылар
Ат ӱстинеҥ койлорын јандырат,
Арка тууга ӱндери јайылат.

Јурт јердиҥ ижи анчада ла толо Ј. Каинчинниҥ чӱмдемелдеринде кӧргӱзилген. Бир јанынаҥ бичиичи бойы јаантайын јон ортодо болуп, олорло теҥ кыра сӱрӱп, аш јуунадып ла ыраак турлуларда конуп јӱрет. Ол бойы да бичикте геройлоры ок чылап, колхозтыҥ турумкай ишчизи болгон. Узак ӧйгӧ ол Экинурда культпередвижканыҥ заведующийи болуп иштеген. Ј. Каинчин «За освоение целинных и залежных земель» деп медальла, «Знак почета» орденле кайралдаткан. Эмди ол — Ленинчил комсомолдыҥ лауреады. Бичиичи партияныҥ ла башкаруныҥ јакылталарын тереҥ оҥдоп, јӱрӱмде чике тузаланарын кичеейт. Оныҥ чӱмдемелдеринде бӱгӱнги

күннинг ишчилери, олордың амадулары өйдиң некелтезиле чындык јуралган. Геройлоры — көп сабазы эр кемине јеткен төп санааалу улус. Бойы јурт јерде јадып, күнүң бүдүрип турган ишти кичинек те јастыкпай, элбеде ле теренгжиде көргүскени — прозаиктиң анғылу једими. Бичиичилер деремне јердиң ижин чала калай көргүзип, эмезе јүк ле адап салатан болзо, Ј. Каинчин оны, бир ишти, толо, ончо јанынаң јартап көргүскенининең, јурт јердиң ижи бүткүл јуралат. Ол бир јылдың, эмезе бир айдың, керек дезе бир күннинг ижи болор. Чүмдемелде тоолу ла геройлор иштенип јүргүлейт, је олордың ижи ажыра таныш ла јеңил эмес деремне јердиң ижи јаңыдаң јуралат. Темдектезе, кычыраачылардың ижи: «Ишти бис эртен тура 8 часта баштаарыс. Онон түннинг эки-үч чазына јетире токтобозыс. Күнүң ле күнүң бу. Смена эш јок. А јаскы иш бистиң јерде айга шыку улала беретен эмей».

Бу ишти јүк ле өйлө кемјигени. Көп јандай колхозчылардың ижи кеми јок. Бир үүр малла түни-түжиле тайгада кара јаңыскан јүрери — каруулу керек. Бу иш канайда ооктолып эдилет. Темдек эдип, малчылардың ижин алалы: «Јүске шыдар кунан-төнөн кунајындарын (Чөймөшкө) јаңыскан кабырар боло берген. Үлөң-суланы база бойы јайар. Кажаан-чеденин ден килейте арчып турар» ла онон до ары. Геройдың күүни јакшы болзо, бу иш ого не де эмес. Прозаик бу тегин улустың ижин көскө көрүнгедий эттире јилбиркеде јурап билер. Бир күнге олор кандый эдилгелер ээчий-деечий бүдүргени јарт берилген. Ј. Каинчиннинг чүмдемелдериниң база бир анғылузы — ишти улустың салымы ажыра оңдоп, оның ич јаражын ачканда. Каака өрөкөннинг јүк ле малта курчыдыжын, «заводской» эттире јадык јондогонын көрүп, оның ижин, иштенижининг јаражын кайкай беререр. «Капшун» деп куучынның төс геройы кабырып турган малыла кижи чилеп куучындажар да, јаш баладый эркеледер де, килемјилү јылу чугулдап та ийер: «Кыш-кыш, кулугур! Кайдөөн! Көрзөң оны блаажып турганын. Түнде мееред јадарынгда сени умчылап, печкениң јанына эмиспеген болзом, эйе эмди текшилеер эди!» Бир ле темдек, «умчылап эмискени» — чабан кижи бойының ижин сүүп турганын керелейт. Анайдарда, кандый ла иштиң ич јаражын јарандыра көргүскени чындыктың анғылу темдеги болуп јат.

Иш кижиниң күүниле эмес болзо, јүрүм де өчөмик деп билдирер. Је кандый ла ишти кубулта, јарандыра иштеери — кижиниң бойынаң камаанду. Алдындагы Конституцияда СССР-диң кажы ла гражданинине иштеер право берилген

болзо, јанғы Конституция да кижи профессиязы, јайалтазы, күүни аайынча иштеери јеткилделип турганыла коштой, ижин каруулу бүдүрерине некелте эдет. Онын учун бис ончобыс ижисти ак-чек лө чынгдыйлу бүдүрерге кичеенер учурлу.

Колхоз-совхозтордо јылдын ичинде көрөрдө лө төрт јаан иш: кой төрөдиш, кыра ижи, өлөң чабыш ла аш јуунадары. Онч озы бир тегеликке тизилген немедий. Ол ортозында өскө дө бор-кар иш кайда деп?! Ј. Каинчин бойынын чүмдемелдеринде бу бир јылдын ижин јылдын өйлөрине келиштире бөлип салган.

Чындап ла кышкы күндер түгенип, «көк лө көрүнип келзе, јурт ишчининг јүреги «өлөнгди быјыл» канайып эдип алатан немези деп, коштойынанг сыстап келер». Јайгыда өлөң-чөбин белетеп, күскиде ажын јуунадып алганда, кышты канайып чыгып алар деп сананар. Јылданг јылга бу иштер такыдылып јүрүм улалат. Кажы ла иш божогон соондо, Черткиштинг айтканыла болзо: «Бир јаан иш, иштердинг эң јааны божоды» — деп, үшкүрип айдар. Эмезе Алымов Калаптын јаан сүүнчизи: кой кыркып, түк арбын табыштырылган, эмди удабас турлузына, айлына јанып барар. Уур ла шыралу күндер бүгүн ундылган. «Мындый сүүнчи, ырыс күнүң сайын иштеген, бүдүрген шырангкай, эрчимдү, кичеенгкей ле быжу иштинг шылтузы» — деп, литературовед С. Каташев түп шүүлте эдет.

Мындый иштерде бистинг областтын көп јандай улузы иштегилеп јат. Прозаик дезе, иштинг эдилгезин менгдебей, улалта-улалта солун көргүзет. Керек дезе өтөктинг јыды јытанзын, јердинг тыныжын сессин деп тургандый. Сүүнер, «Кырада истер» деп повестьтинг төс геройы, баштапкы күн кыра ижинде тоозын-тобракка күртелип, эртен келбезим деп айдынган. Је иш јеңүлү божогон соңында, онын санаазы кубулып, бойынын эткен ижиле ол оморкойт. Автордын мындагы эп-сүмези — герой кыра ижинде. Ол эки-үч ле күн иштеп ийген, је иштинг келер итогы озодонг јарт. Ол геройдын сагыжында. «Сүүнер көзин јумза ла, алдында тидү јытту күс јуралып келер... Бу өй једер. Ол туштa Сүүнердинг бу арыган, аштаган јеринде мөндүрдий тирү арба јайканар. Сүүнер эмди кажы ла айланган јолын танып турар».

Мынайып, кажы ла адалган чүмдемелде автор ишти божогон кептү јурайт. Калганчы айдылган повестьте кыра кыралаганы бүткүл көргүзилген. «Ортонулда» јанғы ла кыра ижине киргени бар. Бу ишке коштонышкан иш — сакман. Оны бис «Туулар бажынанг кыйгы» деген јаан повестьтең

кычырадыс. Ӱйлӧ келиштире, оноӊ ары јайлуга кӧчӱп јат. «Капшуун» деп куучын оны толтырат. Ӱлӧӊ ижи, јаанынаӊ јаан иштиӊ божогоны, «Јакшы болзын, Ташту боочыда» јуралган.

Геройдыӊ теп-тегин сӱӱнчилери ажыра автор деремне јердиӊ ижининг кӱчин ле јайгы иштиӊ саӊ башказын чокымдайт. Мында ӱй кижининг кебери, салымы анчада ла једимдӱ бичилген деп темдектеер керек. Черткиш эмегеннинг јаш јӱрӱми, чечектеп јӱрген тужы, качалангду јуунынг јылдарында эрте чалдыгып калган. Эмди ол эш нӧкӧри јок, сок јаӊгыскан сӱӱнип ле кунугып јӱрет. Тул келин кунукчылын јажырып, туйкайын сакыганы — черӱдеги уулы. Бу онынг эӊ јаан сӱӱнчизи, ырызы. Уулы онынг аланзу јогынаӊ кӧрӱмјилӱ, бӱгӱнги кӱннинг кижизи. Ол 4-чи класстаӊ ала городто ӱренген. Училищени божодоло, черӱге атанган. Эмди келзе ле: «5 јылдыӊ ӱредӱзине киретем деп айдар» — деп, энези кижи билип отурат. Сагыжында — уулы ла јакшы јӱрзин, ӧскӧ Черткишке не де керек јок. «Туулар бажынаӊ кыйгы» деген повестьти С. М. Каташев алтай литературада эӊ артык чӱмдемелдердиӊ бирӱзи деп темдектейт. Бу шӱӱлте арай кӧпчиде айткан тӱп шӱӱлте болбой. Анда јаӊгыс койчы кижининг ижин кӧргӱскенин талдама деердеӊ башка. Повесть бойы эӊ артык болорго јетпес. «Туулар бажынаӊ кыйгыны» кычырып, Калап текши иште ол кем? албаты ого кандый кӱӱндӱ? эӊ учында: «Бистиӊ ӧйдиӊ кижизи бӱткӱл јуралган ба?» деп сурагадый. Јартап айтса, автор тургускан амадузына мында јетпей калган. Бу повестьте иш кижини јенгип јат. А кееркем литературада эӊ ле учурлузы — кижи.

1. Каинчиннинг чӱмдемелдеринде кезем тартыжу-удурлаш јок ошкош, је конфликт бар. Ол кӧп јандай кижининг сагыжында ӧдӧт. Койчы Капшунды иштеӊ чыгарганы — ого јаан тӱбек. Јажына ла иштеген иштеӊ чыкса, онылa не болор? — деп, герой ал санаага тӱжет. Капшун бойыныӊ ижин ӧскӧ иштерле санаада тӱӊгейлеп те, ӧскӧзиле солып та турза, је артыгын чат таппай јат. Ол бойыныӊ алдында койчы деген «профессиялу» артат.

Кере тӱжине атту јортуп, Капшун ӧрӧкӧн нени сананып, нени шӱӱбей туру деп! Ј. Каинчин бойыныӊ билдирер-билдирбес кокыр куучыныла онынг санаа-кӱӱнин сӱреен эптӱ ле солынталу јетирет. Кижиге јаӊгыс ла материальный јеткилдеш керек эмес, јаан керекте туружары, бойын иште кӧргӱзери, улузыла оморкооры, нӧкӧриниӊ тоомјызы ла кӱндӱӱ керек. Онынг учун, Капшун барыла болорзынбай,

«передовой» адына тӱҥей ле чыгарга шӱӱйт. Нӧкӧрлӧри ортозында тоомјызын јылыйтпаска ла макка да эмес, кӱндӱлӱ кижи болорго ол кичеенип иштеп јат. А иште не болбойт деер: кой јылыйган, кой бастыгышкан, оору табарган ла оноҥ до ӧскӧ. Је Капшун бу кӱчтерди јеҥип чыгары алаҥзу јок. Чабанга, канча-кобы јик кериген, камык сындар сындаган, корым таштар айланган кижиге, мынаҥ артык не керек? Тышкары араай ӱшкӱрген тайга да амыр, туулар да ыҥ-шыҥ... Санаазында кандый да јакшы, јеҥил.

«Тегин ле јадын-јӱрӱмниҥ сурактарын, тегин ле иштенетен кӱндерди бойыныҥ кӧрӱмјизиле поэтический ле философский бийигине кӧдӱрет» — деп, литературовед В. И. Чичинов Ј. Каинчин керегинде јолду темдектеген.

2. Каинчин бойыныҥ чӱмдемелдеринде јурт јердиҥ ижин кӧргӱзип тура, шиҥдеп кӧргӧдий, јаан учурлу сурактар тургузат.

Деремне јердиҥ јуругын толо кӧргӱзерге, бичиичи кандый бир сурак аайынча сананар да, оны шиҥжӱлеер де, ылгаар ла учурлу. Ненинҥ учун јииттер јурт јердиҥ ижин сӱӱбей, јаражын сеспей барган?

Тургускан сурак кейде илинип калбазын деп, бичиичи оныҥ каруузын, тазылын коскорып јартагадый. Каинчин дезе, кӧп сурактар тургузып тура, оныҥ шылтагын јайа кӧргӱзерге ченебейт.

Прозаиктиҥ экинчи једикпези, мен бодозом, ончо керектерди бир деремнеденҥ чыгарбай, оныҥ ла кобы-јиктеринде ӧткӱргенинде. Геройлор каа-јаа ла ӧзӧк тӱжӱп, аймакка да јеткилебейт. Эрмек куучыны ырада јайылганы база јок. Оноҥ улам туура јерле, ӧскӧ аймактарла мӧрӧйлӧш, јилбӱ, јайалта ачкан колбу јок.

Јурт јердиҥ ижин толо ачарга городло колбуларды — экономиканыҥ, јадын-јӱрӱмниҥ, культураныҥ колбуларын элбедери база бир сурак.

«Ӧй кижиге удура келет — деп, Ю. Шесталов айткан — је кижи бойы качан да болзо, оны, ӧйди, акалап турар учурлу». Келер ӧйдиҥ сурактарын автор озодоҥ сезип турат. Чӱмдемел кычыраачыларга солун ла бӱгӱнгидий болоры алаҥзу јок.

Деремне јердиҥ ишчилери кӧп сабазы орто тооло 30 јашту улус. Јаан јаштулар бӱгӱн пенсияга чыгып, узакка иштеген ле сӱӱген ижин јииттерге табыштыргылайт.

«Алтайдыҥ Чолмоны», «Звезда Алтая» газеттерде «јакшы улус керегинде» ле «Иштиҥ озочылдары» деп бажалыкта

ада-энезин, өбөкөниң ижин балдары улалтып турган сурак аайынча оморкогодый ла соныркагадый јетирўлер чыгат. Ј. Каинчин «Деремне» деген куучынында мынайда бичийт: «Быјыл јаңгыдаң чабан болуп, коммунисттер Санакул, Ыргай, Јиит чыктылар. Ол беш комсомол чабандарга болушчы болуп барды. Школды быјыл божоткон ўч бала Јабылактың, Керекшиннің, Узунуулдың кыстары болуп калт. Бот олордоң тем алар керек». Бу колхоз айдары јок јаан арга, јеңў, болуш.

Јииттерди колхоздың ижиле јилбиркедип, ишке алары аңылу сурак. Кезик јииттер школдың кийнинде карманына колын сугуп, база да берердең айабас, эмезе ада-энезининг јарды ажыра јажынып отурары да бар. Озо ло јиит кижиге ајару эдип, баштап тарыйын болужып, эдетенин јартап, јаңы ишке ченеп көрөрин «Кырада истер» деген повестьте автор сўреен јакшы көргўзет. Ол ло јиит ишчини оноң ары ўредўге ийетен бе айса эмеш ишке таскадатан ба? Бу база бир учурлу сурак. Јиит кижи јурт јердиң ижин бойының кўчиле сезип, колхозтоң камаанду болгонын ла колбулузын оңдоп јўрзе, соңында ол кичеенип ўренер.

Оноң башка төрөл колхозына, совхозына ўредўдең јанган көп тоолу кыстар ла уулдар бар. Олордың ижи-тожы кандый? Кандый кўчтерге олор туштайт, оны канайда јоголторго ченейт? Бу ончо суралтар алтай литературада эм тура элбеде ачылгалак.

Ўренип алганы ўредўлў мен деп, иштейтен јер келишпезе, бош салдым отурып, эмезе «јеңил» ишке эптеп кирип те алардаң маат јок. Бу јииттер бойының кўчиле, сагышла иштеер дегенин чат јастыра онгдогылап јат. Колло, сагышла иштеери — бирўзи экинчизин јеңдеери эмес, экў солыныжып турары. Айдарда, сен санаала да иштезең, кўчиң салып база иштеер арганг бар.

Деремнеде көпјандай эр улустың кўчи керек. Јарт, механизированный иш эмес болзо, ўй кижининг эдери ас. Каајаа олор до болужын јетиргедий. Је колхоз-совхозтордо ишти јеңилтери, бала-баркага ясля тудары сўрекей араай кеминде ёдёт. Оныҥ да учун көп ўй улус айылдарында тегин отурат. Оныла коштой јурттың текши культуразын бийиктедерин деген сурак бар. Ол јолдор јазаары, јаңы туралар тудары, ДК-ның кадрларын озодоң белетеери ле јуртхозяйственный ишти билгир башкарары болуп јат.

Башкараачы ишке албаты ортодоң јайалталу ла көгўстў улус керек. Олор, керек дезе, ўредўлў. Темдек эдип, ады јок

колхозтың председателин алалы («Деремне» деп куучынның). Ол, чындап та, ак-чек санаалу коммунист, билгир башкараачы, бастыра јӱрегиле общественный керек учун тартыжаачы. Ол улусла јаан колбулу ла кайда ла тил билижери јеңгдеп јат, Председательдиң куучынында бир де куру сӧс јок. Кажы ла эрмек тирӱ кан чылап, оның эдиканына таркап калган. Кокыр-каткыла ол јилбилӱ ле ээлгир куучын јуунда айдат. Је бу суракла коштой специалисттерди башкараачы ишке таскадары база јаан учурлу.

Ол ло председательдиң отчеды ажыра јурт јердиң једикпес тутактарын автор көскӧ илингедий эттире база јетирет. Јаман кылыктарла тартыжары бир кижининг кереги эмес, текши јоннын общественный кереги болуп јат. Анайдарда, колхозтың председатели бойының докладыла бастыра эл-јонды ӧмӧ-јӧмӧ тартыжуга кычырат.

Комплексный механизацияла коштой иштиң кижизинде бош ӧй боло берет. Бу ӧйдӧ ол нени эдер, амыраар ӧйди ол канайда ӧткӱрер? В. Овечкинниң «Трактористтиң кӱни» деген куучынында геройлор јолду шӱӱйт: «Акыр, деремне јерде ончо механизаторлор боло берзе, арткан јурт ишчилер нени эткилеер? А механизаторлордың ижи чат ла јеңил эмес: башла иштеер, иштиң чындыйын бийиктедери ле бойының культуразын јарандырары болуп јат.

Чынын айтса, бистиң аргаданганыс — энгирде кино, каа-јаада танцы. Је анда ончо улус јаантайын болбос ийне. «Көп јандай» деген улус нени эдер? Оның да учун каа-јаа јииттер: «Деремнеде кунукчылду, эдер неме јок» — деп, ӱшкӱрип отурадылар. Амыраар болзо — амыраар. Ол туштa ишчининг кӱӱни де јакшы, јаңы, эртенги иш те јакшы эдилер. Амырап алганда, иштештиң кеми 18% көптӧп јат деп чотоп салгандар.

Иш иш ле, чаазын чаазын ла, отчет отчет ло, је кижи ле иш деген биригӱде кижи качан да болзо, јаан ајаруда турар учурлу. Кижиге јакшы болзо, иш те јакшы ӧдӧр. Кижи тууразынаң јылу сезип, бойының кирезин билип турза, јаңыс бу туштa ол бойын јердиң ээзи деп сананар, бойының ижиле јилбиркеп иштеер.

Јилбиркедерге не керек? Јер сӱрӱп, мал-аш корулап јӱрген кижиге ӧйинде ајару эдип, јарамыкту айалга тӧзӧп турган болзо, деремне јердиң улузы кичеенип иштеер.

Бичиичилер совет улустың ат-нерелӱ керектерин ле бӱгӱнги јадын-јӱрӱмниң ӧзӱмин көргӱскен јайалталу јаңы чӱмдемелдер бичигедий. Деремне јерде НТР-диң солынтала-

ры, јаңгы эп-аргала хозяйствоны башкарары, историяга киргедий керектер эмди де бўдўрилип јат. Андый өйдө бичиичи јўрўмниң толкузына, агынына алаңзу јогынаң кожулар учурлу.

2. Иштиң ээзи.

Ээзи јок айыл ээнзиреп калган немедий. Иш керегинде көп айттыс, эткен ээзи кем болотон? Иштиң улузы... Ол кемдер?

Айтпаза да, литературада мактуга кирген сўр-кеберлер көп. «Чабандар: Капшун, Суркаш, Кактанчы, Јашканчы; уй кабыраачылар: Чөймөшкө, Оруской, Топылка; уй саачылар: Чейне, Кожонгчы, Учук; механизаторлор: Ортонул, Табыл, Берден ле о.ө.» — деп, колхозтың председатели тоолойт. Фамилиязын јартап кычырбаза да, јурт јерде олорды онгозы билер. Бу да, мынаң да өскө иштеңкей, јараш ла керсў улус керегинде автор јылу сөстөрлө бичийт.

Бичиичилер бойыныҥ чўмдемелдеринде јаантайын иште кижини јурап јат. Совет кижининг кебери, кылык-јаңы иш ажыра элбеде ачылар. Иштиң кижизи — ол озо ло баштап бўгўнги өйдиң гражданини: токтомыр јок кўўниле, бирлик керек учун эрчимдў тартыжузыла. Калганчы өйдө чыккан чўмдемелдердиң геройлоры дезе, көп сабазы эр-кемине јеткен, төп санаалу улус. Олор јўрўмде бойыныҥ јерин билер ле талдап алган ижиле оморкоп јўрет. Бу ишчилер јаңыс јўк ле туура улуска некелтелў эмес, озо ло баштап бойынаҥ бойы сурулайт. Геройлор јаантайын бедрениште. Бедрениш — дезе, көп јандай нравственный.

Калганчы өйдө бичиичилер иштешти эмес, санаада кижини, онын кылык-јаңын, ич санаа-кўўнин шиңдеп көрөдилер. Анайда К. Төлөсөвтиң «Кўски јалбрактар», Б. Укачиннинг «Сок јаңыс уул», «Өлөргө јетире эмди де узак», Ј. Каинчиннинг «Талкан», «Калтар атту Каака Суркаш эшке айылдап јўргени», «Туулар бажынаҥ кыйгы» ла о. ө. куучындар ла повестьтер бичилген.

Анайда Ј. Каинчиннинг «Кырада истер» деп повези тургузылган. Эмди сөс ол керегинде.

«Кырада истер» деп повестьте комсомол уулдың јўрўмниң агынына чыккан баштапкы алтамы, иштиң ачу тузын амзап, санаа-кўўни өскөргөни јакшы көргўзилген.

Повестьте бӱгӱнги иштиҥ киҷизи эмдиги ӧйдиҥ некелтезиле колбой чындык јуралган.

Тӧс герой Сӱӱнерле бис «шаткомдоп» эдер-тудар немезин таппай отурарда таныжадыс. Је ӧйинде колхозтыҥ бригадири оноҥ болуш сурайт: «Јаскы иш, кой тӧрӧш. Чек ле кижи јок, кижи јок. Јаҥа катоктыҥ алдына кирерде, буды чыккан. Ордына кижи керек». Јиит комсомол сӱӱнген бойынча, билинбеске јуук колхозтыҥ ижине ӱстӱгип барып јат.

Оныҥ кӱч јогын, јажын көрӱп, Эпишке ӧбӧӧн чӧкӧлгӧндӱ ӧчӧйт: «Ишти, байла, көргӱзетен болбойыҥ, а, уул? Кайра баспас комсомол...» Чындап та, ол эмдиги ӧйгӧ јетире айры колына иш тутпаган јиит болор. Је баштапкы кӱннеҥ ала ӧскӧ кырачылардаҥ артпаска албаданып, «улуска бойын эр кижи» деп көргӱзерге чырмайат. Бу јиит комсомолдыҥ баштапкы ла јӱткӱжи. Је ишке таскамал јок кижи, ол баштапкы ла кӱн эпчил эмезинеҥ улам «штаныныҥ тизезин, купайказыныҥ јеҥдерин јыртып алган, керек дезе колын эки-ӱч јердеҥ сыйрып алды».

Кырада иш көндӱге берерде, ол тоозын-тобракка бӱркедип трактордыҥ ӱзӱги јок тыркыражына кыртыштанып, бойында арбанат: «Кече не јје» деп айттым не?» Сӱӱнердиҥ андый кубулчаҥ санаазын толо ачарга, автор ар-бӱткенле коштомо јурамал берет. «Чылбыр бажы ӧксӧп калган кӱн теҥерини бастыра туй бӱркеп койгон калыҥ булуттарга удабас ла кире берер. Онойдо ол бӱгӱн та көрӱнер, та јок? Кӱнле кожо Сӱӱнердиҥ кӱӱни караҥуйлайт. Ол мойны чӧйилгенче кӱннииҥ ажарын сакыйт.

Чыҥырышкан, каҥырашкан сеялкалардыҥ табыжын угуп, тескери санаазыла ол тыны јок тракторды каргап браадат: «Бу та качан токтоор, та качан? сына беретен болзо, кайдат. Эмезе бу ӱч сеялкалардыҥ бир-бирӱзи ары былчарылала, сайыла берзе кайдар. Улус оны јазагылап, тӱжине отургылап калар эди». А Сӱӱнерге ӧй лӧ ӧтсӧ болор.

А трактор дезе токтоор аайы јок: көс јетпес телкемге барат ла барат.

Тракторго јарбынып чӧкӧйлӧ, Сӱӱнер иштеп турган улуска једижип: «Бу улус бир амырабас, та кайткан? Олор неге болуп мынайып көҥкӧрӧ јыгылганча ӱстӱккилейт. Бойлорына эмеш те килебес кайткан? Бу мындый иштеҥ не ырыс? Бу не јӱрӱм? деп, ол аайынча бӱгӱн ле кыра ижинеҥ чыгарга сананган. Мында автор санангадый ӱч ис (сӱрлӱ, кееркедим) темдектейт. Сӱӱнер дезе, ортозындагы кадай баскан Бӧксӧниҥ изиле бараргa тура јалтанып, бойына

бўдўнбей, ононг чала чочып тескерлейт. Кажы ла кижиде бойыныңг изи болор учурлу. Јаңгы ис баштаза кайдар? Је бу санаа ого эм тура келгелек. Јаңгы кырачы талганча иштейле, эртегизинде келбес деп бек шўўнип ийди.

Је јиит кижиге ајару этпей, ого бир де кичинек килемји јок болзо, ол тууразында артар. Оныңг кўўнин, кўчин кеминде онгдоп, ого иженчи эткенде, јиит кижининг кўўни качан да сообос. Качан да болзо, чоктып јаткан косторын јууй тартып, от чагылтар керек.

Сўўнерди курчаган улус јалакай, ајарыңкай. Олор уулга сеялказын јазажып бергилейт, сумалды тажып, кўчи јетпей барганда, оны ачу арбап та ийет: «Бу былар нени эткилеп билер? Јаңгыс ла көстөри соолгончо чаазын ширтегилеер... Је бот мындый немелерле кожо иштеп көр» — деп, Эпишке чугулданат. Је бу сөстөрди Бөксө јардына таптагандый тургуза ла тўзедет. «Алдырбас, уул, баштап андый болбой, а...» Бөксө — оныңг коручызы да, таскадаачызы да. Сўўнер баштап ла тарыйын тепкиштең тўжўре калып, сала берерге сананган эди, је оны Бөксөнинг чугулду ўни токтодып алган. Ӧскө дө учуралдарда Бөксө ончо нөкөрлөринең аңгыланып, Сўўнердиңг кўўнин чындык јолго эбирткен кижи. Эртезинде јиит кырачы кўн өксөгөнчө уйуктап јатса, «Бу не укташ, уул? Тур! — деген Бөксөнинг ўни угулды. Сўўнер турбас эди, је улус ого бўдўмјилў көрөт, ол бойыныңг ижинде керектў эмтир. Ого чала бўтпей турган кижи јаңгыс Эпишке өбөгөн. Чаңы чыгып, таралјый берген Сўўнерди көстөп, ол айдат: «Мен билбей бу мындый немелерди. Эмди мыныңг јаңгыс јарбынып качары арткан». Јок, комсомол уул Сўўнер чыдамкай, удабай онынг кўчине бригада иженет. «Айса кызыл плакты алсоготон эмтир, Бөксө» — деп, колхозчылар кокырлайт. Бу кокырда Сўўнерге салган иженчи бар. Комсомол уулдыңг санаа-шўўлтези ононг ары тўзелип, бир аай ууланат. Автор мында эптў тўңдештирў берет. Бөксөни ээчий кўчўк». А кижи ого көрө, кижи болуп артат. Ол тенегине ле салдырып тоозын-тобракка бўркетпеген, онынг ижи албатызына тузалу эмтир. Кўскиде Сўўнердиңг бу арыган-аштаган јеринде мөндўрдий тирў арба јайканар. Ол иште чыкырым да болзо, кайра баспаган комсомолдыңг ўлўзи болор.

Кыра ижи кўч. Салкын. Трактордыңг тамандарынынг алдынанг кайнап, ийиктелип чыккан тоозын. Иштеер арга јок. Је кырачылар чыдамкай, олорго иштеер керек.

«Тўн... Ӧй та канча, бу та не јер, бу та не улус. Олор та нени эткилеп турган — Сўўнер јакшы онгдобойт.— ол туку качан

јана берер эди. Је улус иштегенче» — деп, автор бичийт. Мындый ишке онын чинези јетпегедий. Је байадан бүгүнче ле деп јүрген Сүүнер ненинг де учун барбай артып калды. Оныг шүүлтези эмди кенейте ле кубула берген. Кече ле түжиле коркышту сананган санааларын ол чалбайтып, бойын бурулайт: »Сен јаантайын јарбынып, кородоп турар кайткаг! Бу иштиг, бу јүрүмнинг јаңыс ла уур, јаман јанын ајарар кайткаг! Сенде оморкоор, сүүнер арга бар. Сен јиит, су-кадык. Сенде күч бар. Сен кижи!» Солынталу тескери санааларын ол бу ла туштa кезе согуп, туура таштайт.

Оныг мынайда шүүп, ончозын көгүске алынганы — эг јаан јеңү, једим болор. Алдынаг ла бери бу кырада Сүүнердий улус таскаган. Олор мынайып ла көнкөрө јыгылганча үкүстеп, бу иштең ырыс тапкан.

Эмди трактордыг күүлежин де укса, чек башка, «јаркырада чөрчөк кайлап брааткан ошкош деп билдирет. Сүүнерде дезе чөрчөктөги баатырдый күч јажынган. Оорый бердим дезе, колхоз оног нени алар? деген санаалу уул шүүйит: «Трактор Сүүнер јокко не де эмес». Удабай ол трактористтердиг курсына үренип бараргa күүнзеер...

Баштапкы күн оног иш кандый деп сурагылаарда, ол кемзинип каруу беретен болзо, эмди ол: «Тен сүреен!» — деп, үнин канча ла кире јоондодып, јартап айдар. Оног бир де меңдебей јаан-јаан алтап браадар. Бажын түп-түс, бийик тудуп, айландыра омок көрөр деп, автор јөмөштире бичийт. Ол эмди ишчи, онын бийик ады — кырачы, ол бу јалангныг ээзи. Ол бүгүн ле бойыныг ижин, төрөл јерин, сүүп баштаган. «Айландыра көрүнип јаткан јер — Сүүнердиг төрөл јери. Оныг улузы Алтайдыг ээр таныбас эмдик сыртына јүрүмин, ырыстыг јүктүгин артар. Өзөккө батпас мал азырайт, аш салат, туралар чабат. Темирдиг тады, өтөктиг кычкыл јыды бу улустыг канына өдүп калган. Сүүнер дезе олордыг тоозында. Повестьте јиит уулдыг күүн-санаазы иш ажыра солынганы, јаңырганы, «кайра баспас комсомол» ады ченелгени көргүзилген.

Повесть көп јандай Сүүнердиг санаа-шүүлтезиле тургузылган. Герой бир кайра алтап, бир ичкери базып, бойы бүгүнги кижи болуп артат. Ол јаңыс ла ишке таскап турган эмес, је бойыныг кылык-јаңын да түзедет.

Мынайда бу јиит уул бойыныг кубулчаг санааларыла, тоолу ла күндүк ижиле јүрүмниг јаан јолын чындык талдап јат. Эмди ол ак-чек иштеп барар, ачык-јарык јүрүм јүрер. Сүүнердий бүгүнги ишчиде бис келер кижиниг кеберин көрөдис.

Оноң башка јурт јердиң ижинде бис Бөксөдий күчтү ле кату улуска тұштайдыс. Олор көп сөс айтпас, је эдер-тударын артык билер. Оның да учун түжиле түлтүйип те јүрзе (иш өйинде эрмек айдарга бош то јок), је отурып көрүшкен-јолыгышкан јерде кокыр сөс јок болбос. Ол тушта бис олорды ишке арыган-чылаган да деп сеспейдис. Бу улус иш јок бир де отурып болбос ошкош. Олорго эмдиги иштеш јыргал, «Азый болзо, сеелкеге отурып, трактор токтобос то эди. Маң бажына уратан јогыс па. Бу ла Сүүнердиң энези баштаган немелер сумалдаң кучактангылап алган, көңкөрө јыгыла-јыгыла, сеелкенинг кийнинең не аайлу јүгүргилейтен эди» — деп, кажызы ла чала оморкоп, кажызы бүгүн ойто кайкап тургулайт.

Јүрүм кубулат, кижини кубултат. Јүрүм кече ле өткөн јол ошкош, бүгүн дезе чек башка. Бу ончозы — иштердиң күчтерин јеңип чыккан шыраңкай ла күчтү улустың шылтагы. Арайдаң да болзо, кыймыктап јүрейин деген санаа алтай кижиниң кеберин бүткүл көргүзет. «Ортонул ишке тен үстүгип браадар эмей...» — деп, бис кычырадыс.

Койчы Капшундый кижи ижинең чыгып кайда барар? Оноң артык иш ого јердиң үстинде табылбас та ошкош.

Черткиш эмеен уйын садып амыр отурар деп пе?! Јок, ол бойына өлөң этпезе, айылдаштарына болужып калбаңдаар ла эмей. Јүрүм андый ине.

Деремне јерде јуртаган кижи колхозтың оок-тобыр ижин неме этсин бе? Јылдың ичинде текши кубулып турган иште ол јаантайын туружат. Бу улустаң башка кажы ла ишке «јайалталу» улус бар. Андый улус башка-башка иш эдип темигип калган. Темигип те эмес, усчылар болуп артар. Геройлор бойлоры көскө јаан илинбес те болзо, је олордың тудунган-кабынган инструменттеринең эткен ижинең бис олорды иле танып ийедис.

Бичиичилердиң айткан сөстөри канча ла кирези чындык болзо, ол кычыраачыларга иштиң саң башка јаражын ачар, кычыраачылардың куун-санаазын оро кодурер ле келер күнде бүгүнгизинең артык иштеерине кычырар.

Јурт јер керегинде талдама бичиирге, оны бойы терең билер, јаңгыс јүрүмле јүрер, улустың салымы ажыра оңдоор керек. Бичиичи Ј. Каинчиннинг салымы андый.

1980 јыл

3. ЈЫБАШ КАИНЧИННИҢ ТЕЛЕКЕЙИ

Јыбаш Бӧрӱкович Каинчин — бӱгӱнги кӱнде эрчимдӱ ле јозокту чӱмдеп турган прозаиктердиҥ бирӱзи. Алтай литературада оныҥ чӱмдемелдери танылу ла кӧчӱрмениҥ шылтузында ӧскӧ калыктарга солун. Узак ӧйгӧ ол тӧрӧл Экинур јуртынаҥ чыгып албай, јурт јердиҥ улузын сӧслӧ јурап марын тапкан. Айла, прозаиктиҥ бичиктериниҥ ады да бир ӧйдӧ аташ угулатан: «Јаҥыс јердиҥ улузы», «Аттарыс јаҥыс чакыда», «Айлыбыс јаҥыс ӧзӧктӧ» лӧ онон до ӧскӧ.

Бежен јаш толордо, Јыбаш Бӧрӱкович Алтайдыҥ бийик ажузына чыккандый, эбиреде телекейди јаҥыдаҥ ајарып, теҥериниҥ тереҥин кайкап калат. Кыскарта айткажын, кӧгӱс кеҥиҥен, кӧрӱми јаҥырган. «Јортсоҥ, јол аларыҥ» деген бирӱзи, Јыбаш Каинчин јол-јорыгын онон ары улалтат. Эмди оныҥ геройлоры «Ӱч-Сӱмер алдынаҥ» да тӱштир, Аба-Јыштаҥ да келтир («Аба јыштыҥ балазы»), Казахстаннаҥ чӧлинеҥ де јантыр («Кӧстӧриме туулар кӧрӱнзин»).

Прозаиктиҥ узы јаранганыныҥ бир шылтагы, байла, кычырыштаҥ, онон кӧчӱриштеҥ ле оос поэзия ойгонгонынаҥ болор. Бу айалганы оныҥ кӧчӱриштери керелейт. Ј. Каинчин бир тушта Ч. Айтматовтыҥ «Јакшы болзын, Гульсары» деп повезин кӧчӱрген деп билерис. Калганчы ӧйдӧ ол В. Шукшиниҥ чӱмдемелдериле јилбиркейт. Оныҥ ајарузында анайда ок В. Распутиниҥ ле В. Астафьевтиҥ бичимелдери болор. Орус ла ӧскӧ дӧ укту совет литератураны кӧчӱрип тура, прозаик јайалталу бичиичилерден тем алып, бойыныҥ чӱмделге узын јарандырат.

Айла, Ј. Каинчиниҥ кӧчӱрижи де алтайсу. Кычыраачылар «Алтайдыҥ чолмоны» газетте јарлалган «Тыҥ уул» деп кӧчӱрмени ајарган болор. В. Шукшиниҥ куучыны орустап «Крепкий мужик» деп адалат. Кӧчӱреечи, байла, чике сӧс таап албаган. Чындап та, канайда кӧчӱрзе артык: «тыҥ уул», «кӱлӱк уул», «бек эр», «кӱчтӱ эр»?.. Ј. Каинчиниҥ кӧчӱрижинде тӧс геройдыҥ, Николай Шурыгиниҥ, мактанганы, тыҥзыҥганы темдектелген. В. Шукшин дезе, бодозо до, бу сӧскӧ кижиниҥ ич јанын, сагыш-ӧзӱмин јартап кӧргӱскен болор. «Кудайы јок» Николай Шурыгин турган серкпени ала-кӱнче не бускан деп? Серкпе 17 чактыҥ энчизи болгонын, албатыныҥ бӱдӱмјизи ле иженчизи болгонын ол билбес те, билер кӱӱни де јок. Оныҥ учурын ол оҥдобой до јат, оҥдоор сагыш та јок. Шурыгиниҥ кӧкси куру, энезиниҥ арбанганыла, ол «эки ле кӧс соксоо». Ӱстине Шурыгин јаш уул болгон

болзо, оның сагыжын канайып та болзо, эбирип алгадый болгон. Ол дезе, јажы јеткен эр. Оның сагыжын бачым кубултып болбос то. Кубултса да, ол тоолу өйгө кубулар. В. Шукшинниң бу сөстөрин Ј. Каинчин алтай кижиниң көрүмиле јурайт. Айландыра улус јуулып келерде, «Шурыгин бойын **каан-бий** деп бодоно берди. Јаман сөстөрин эмеш тартып, улус јаар көрбөй дө барды. Улус — туулак, Шурыгин туу. Олордо бака кире бады јок, јылан кире јыды јок». Көрзөөр дө, серкпе бызып јаткан бригадирди! Тың керек эдип тургандый, оның јамызы көстиң көскө јаандап, кылык-јаңы тоолу өйгө кубулып турат. Мынайда Ј. Каинчин бедренип, сөстиң, шүүлтениң учурына јединет.

Калганчы јылдарда прозаиктиң бичимелдериниң чүмделген кеми бийиктейт, кееркедим-чүми (поэтиказы) кенете јаранат. Бу айалганы оның «Кызычак ла Курааанак», «Көзибисте Көк-Кая» деп куучындары, «Адалар јолы» деп повези керелейт. Автордың тузаланган эп-аргалары, байлык, эрмек-сөзи эптү, сүр-кеберлери солун. Кай чөрчөктиң күүзи озо чыккан бичиктерде јаан сезилбейтен, эмди торт ло эжилип тургандый, эрмек-сөс ээчий-деечий төгүлет.

«Адалар јолы» деген повестьте керектер Ада-Төрөл учун Улу јуу өйинде тылда ла фронтто өдүп јат. Јер бойыла бу керектер бой-бойлорынаң ыражып та калган болзо, је олорды бириктирип турганы — Кер-Беениң сүр-кебери. Автордың тургускан сурагы тереҥ ле учурлу. Кижиниң угы-төзи, јаанада айтса, кижиликтиң тазыл-тамыры үргүлјиге үзүлбезин деген шүүлте. Ол анчада ла јарт Бабыш ла Карган Эненинг ортодо өдүп турган куучында чике айдылган.

«А слер мене не болорыгар, Карган Эне?» деп уулчак јилбиркейт — Н. К.) — Төс тазылың болгойым. Менең айрылаңып чыккаң да. Кой балазы койго кару, койон балазы койонго кару. Керек дезе јылан балазы јыланга кару. Сен тирү јүрзеҥ, мен де тирү. Балаңгның балазы болзо, ол база менинг балам, мен — база тирү. Текши энебис бистинг — јер. Адабыс — өрө турган Көк. Агаш јыгылар, арка артар, кижи божоор, кижилик өлбөс. Ичкен суубыс — јаңыс, тынган кейис — јаңыс».

Повестьтеги ончо керектер ле геройлор автордың тургускан бу сурагын јартаарга јөмөжөт лө төс шүүлтеге ууландырылган. Темдектезе, јуудагы Садак ла Кыдыр, керек дезе Кер-Бее чыккан-өскөн јерим, албатым бар деп сананат. Кижи де, мал да јерине үстүгет. Јуучыл Садак, чөрчөктөги Кертеш чилеп, Кер-Бееге минеле, Алтайын көстөп, јанайын

да дезе, каруулу керегин, албатызын, јерин өштўдең коруп аларын јетире бўдўрбеген. Ого удурлаштыра качкын Кыдырдың јарабас кылык-јаңғы јуралган. Јуу-чакты немеге бодобой, Кер-Бее ле Кыдыр јерине, чикелеп айтса, Токтон өрөкөнгө јангылап ла качып јат. Бу тушта Токтон «јўрўмнинг төс чакызы ошкош» јуралган. Кажы ла аттың салымы ол чакыга көрўнбес армакчыла бууланып калган. Кер-Беенинг де јанганы: јерине угы-төзин улалтар амадулу. Токтонды дезе, тўш јеринде, ак атту калган адазы кычырат. Токтон дезе база ла эмеш јўрейин деп сананат. Онойдо ок Төрчининг сўркебери јуралган. Автор јартайт: «Төрчининг де ада-өбөкөзи бу ла мында мынайып јўрген эмей».

Килемчи ле Чындайдың ал-санаазы јуудагы эш-нөкөри керегинде. Чындай быжу санааалу ла бек тудунуп билер. Өбөгөни јуудаң качып келгенин угала, ол јаан маңзаарбай, канай јўретенин шўўп јат. Оның санаааларын улалтып, Килемчи јөмөйт: «Э-э, Чындай, не де болзо, бис чыдажар учурлу. Бис јокко јўрўм болбос. Өлөрдиң өчине чыдажар учурлу...» Айдарда, кажы ла герой автордың шўўлтезин јартаарга ууланган болор. Керек дезе, эпилогтогы јурукчы Бабыш Садакович «Јўрўм», «Өзўм» эмезе «Ўргўлјик» деп јурук јурайт. Оның төс шўўлтези база автордың тургускан сурагын чокымдайт.

Бу повестьте улустың сўр-кебери чокым јуралган. Је геройлордың тили, эрмек-куучыны бой-бойлорынаң јаан аңыланбайт. Повестьте бир аай јакшынак ла јакшынак эмес геройлор туштайт. Олордың санаа-кўни јаңырганы, өскөргөни, кубулганы јок. Је герой јаантайын санаада учун, оның амадузы чокым темдектелген. Геройдың айдынатаны эмезе куучындаганы ажыра кижиниг ич санаазы, санаарказаны чыгара айдылат. Темдектезе, Кер-Бее јанып келерде, Токтон сўўнгенине атты кижиге бодоп, оныла куучындажат.

Ј. Каинчиннинг эм тура јаан јол алалбай, је ченеп турган жанры-роман. Андыйлардың тоозында «Ўч-Сўмер алдында» деп романның баштапкы бөлўги ле «Көзиме туулар көрўнзин» деп роман болгодый кичинек повесть. «Ол јараттаң» дегенин адабай јадым. Мында автор өткөн өйлөргө бурылып, Алтайда чын болгон керектерди көргўзер амадулу. Прозаиктиң бу баштангкайы, байла, једимдў ле јеңўлў болор. База бир ајаруга алгадый темдек — ол Ј. Каинчин јадынјўрўмниң оок-тобыр сурактарынаң айрылып, чўмдемелдеринде шўўп көргөдий сурак тургускан.

«Аба-јыштың балазын» кычырып, кажы кижи каткырынган, кажызы маказыраган ла кажызы төс геройго

болзо, оның сагыжын канайып та болзо, эбирип алгадый болгон. Ол дезе, јажы јеткен эр. Оның сагыжын бачым кубултып болбос то. Кубултса да, ол тоолу өйгө кубулар. В. Шукшиннинг бу сөстөрин Ј. Каинчин алтай кижининг көрүмиле јурайт. Айландыра улус јуулып келерде, «Шурыгин бойын **каан-бий** деп бодоно берди. Јаман сөстөрин эмеш тартып, улус јаар көрбөй дө барды. Улус — туулак, Шурыгин туу. Олордо бака кире бады јок, јылан кире јыды јок». Көрзөөр дө, серкпе бызып јаткан бригадирди! Тың керек эдип тургандый, оның јамызы көстинг көскө јаандап, кылык-јаңгы тоолу өйгө кубулып турат. Мынайда Ј. Каинчин бедренип, сөстинг, шүүлтенинг учурына јединет.

Калганчы јылдарда прозаиктинг бичимелдеринин чүмделген кеми бийиктейт, кееркедим-чүми (поэтиказы) кенете јаранат. Бу айалганы оның «Кызычак ла Курааанак», «Көзибисте Көк-Кая» деп куучындары, «Адалар јолы» деп повези керелейт. Автордың тузаланган эп-аргалары, байлык, эрмек-сөзи эптү, сүр-кеберлери солун. Кай чөрчөктинг күүзи озо чыккан бичиктерде јаан сезилбейтен, эмди торт ло эжилип тургандый, эрмек-сөс ээчий-деечий төгүлет.

«Адалар јолы» деген повестьте керектер Ада-Төрөл учун Улу јуу өйинде тылда ла фронтто ödүп јат. Јер бойыла бу керектер бой-бойлорынаг ыражып та калган болзо, је олорды бириктирип турганы — Кер-Бееның сүр-кебери. Автордың тургускан сурагы терең ле учурлу. Кижининг угы-тözи, јаанада айтса, кижиликтинг тазыл-тамыры үргүлјиге үзүлбезин деген шүүлте. Ол анчада ла јарт Бабыш ла Карган Эненинг ортодо ödүп турган куучында чике айдылган.

«А слер мөге не болорыгар, Карган Эне?» деп уулчак јилбиркейт — Н. К.) — Төс тазылың болгойым. Менең айрылаңып чыккаң да. Кой балазы койго кару, койон балазы койонго кару. Керек дезе јылан балазы јыланга кару. Сен тирү јүрзең, мен де тирү. Балангның балазы болзо, ол база менинг балам, мен — база тирү. Текши энебис бистинг — јер. Адабыс — өрө турган Көк. Агаш јыгылар, арка артар, кижи божоор, кижилик өлбөс. Ичкен суубыс — јаңгыс, тынган кейис — јаңгыс».

Повестьтеги ончо керектер ле геройлор автордың тургускан бу сурагын јартаарга јömöжöт лö төс шүүлтеге ууландырылган. Темдектезе, јуудагы Садак ла Кыдыр, керек дезе Кер-Бее чыккан-öскön јерим, албатым бар деп сананат. Кижи де, мал да јерине үстүгет. Јуучыл Садак, чөрчөктöги Кертеш чилеп, Кер-Бееге минеле, Алтайын көстöп, јанайын

да дезе, каруулу керегин, албатызын, јерин өштүдең коруп аларын јетире бүдүрбеген. Ого удурлаштыра качкын Кыдырдың јарабас кылык-јаңгы јуралган. Јуу-чакты немеге бодобой, Кер-Бее ле Кыдыр јерине, чикелеп айтса, Токтон өрөкөнгө јангылап ла качып јат. Бу туштa Токтон «јүрүмниң төс чакызы ошкош» јуралган. Кажы ла аттың салымы ол чаҡыга көрүнбес армакчыла бууланып калган. Кер-Беениң де јанганы: јерине угы-төзин улалтар амадулу. Токтонды дезе, түш јеринде, ак атту калган адазы кычырат. Токтон дезе база ла эмеш јүрейин деп сананат. Онойдо ок Төрчининг сүркебери јуралган. Автор јартайт: «Төрчининг де ада-өбөкөзи бу ла мында мынайып јүрген эмей».

Килемчи ле Чындайдың ал-санаазы јуудагы эш-нөкөри керегинде. Чындай быжу санааалу ла бек тудунуп билер. Өбөгөни јуудаң качып келгенин угала, ол јаан маңзаарбай, канай јүретенин шүүп јат. Оның санааларын улалтып, Килемчи јөмөйт: «Э-э, Чындай, не де болзо, бис чыдажар учурлу. Бис јокко јүрүм болбос. Өлөрдиң өчине чыдажар учурлу...» Айдарда, кажы ла герой автордың шүүлтезин јартаарга ууланган болор. Керек дезе, эпилогтогы јурукчы Бабыш Садакович «Јүрүм», «Өзүм» эмезе «Үргүлјик» деп јурук јурайт. Оның төс шүүлтези база автордың тургускан сурагын чокымдайт.

Бу повестьте улустың сүр-кебери чокым јуралган. Је геройлордың тили, эрмек-куучыны бой-бойлорынаң јаан аңыланбайт. Повестьте бир аай јакшынак ла јакшынак эмес геройлор туштайт. Олордың санаа-күни јаңгырганы, өскөргөни, кубулганы јок. Је герой јаантайын санаада учун, оның амадузы чокым темдектелген. Геройдың айдынатаны эмезе куучындаганы ажыра кижиниң ич санаазы, санаарказганы чыгара айдылат. Темдектезе, Кер-Бее јанып келерде, Токтон сүүнгенине атты кижиге бодоп, оныла куучындажат.

Ј. Каинчиннинг эм тура јаан јол алалбай, је ченеп турган жанры-роман. Андыйлардың тоозында «Үч-Сүмер алдында» деп романның баштапкы бөлүги ле «Көзиме туулар көрүнзин» деп роман болгодый кичинек повесть. «Ол јараттаң» дегенин адабай јадым. Мында автор өткөн өйлөргө бурылып, Алтайда чын болгон керектерди көргүзер амадулу. Прозаиктиң бу баштангкайы, байла, једимдү ле јеңүлү болор. База бир ајаруга алгадый темдек — ол Ј. Каинчин јадын-јүрүмниң оок-тобыр сурактарынаң айрылып, чүмдемелдеринде шүүп көргөдий сурак тургускан.

«Аба-јыштың балазын» кычырып, кажы кижи каткырынган, кажызы маказыраган ла кажызы төс геройго

килегендў арткан болор. Автордың чўмдегениле, байла, озо ло баштап, кижини оңдооры учурлу. Оромдо јайрадылган Мороңгот куртыйактың јаныла канча кижи өтпöди деер! Ончозы ла «көрбöчöң, билбеечең болот». Айла, олор туш улус эмес, Мороңгот куртыйакты билер де, ого бир туштаган да. Је кемизи де јууктабайт. Ј. Каинчиннинг бичигениле, «тамандар токылдап, öткўлеп ле јат, öткўлеп ле јат». Ол улустың кылык-јаңын, сўр-кеберин эрмеги ажыра автор сўрекей чокым јурайт. Чексиркеген кижи арбанат: «Ы-ы, понимаете, уйат, уйат ине, уйат. Бу ла мындый немелер, понимаете, алтай албатыны тўжўрип јат...» Бу кижи Мороңгот куртыйактың салымын билбес те, оңдоорго чырмайбас та. Ого бойына ла јакшы болзо болор.

А милиционер уулдың эрмек-сöзин тыңдайлы: «Не принуждайте служебное лицо к укрывательству факта доказательства. Это еще больше отяготит наказание». Бу көöркийде чике бойының шўўлтези де јок. Эске ўренип алган белен сöстöрлö билееркеп орустайт. Айла, онын «көстöри бычактый каданғы, јўзи тоштый кату...» эмтир.

Текпишти јастанганча јыгылган Мороңгот куртыйак сыраңгай ла улустың учы эмес. Бойының öйинде ол «Кўндўлў доскодоң» тўшпейтен, депутат та болгон туш бар. Је эң ле кайкамчылузы — ондо кижининг уйады арткан: «Уйатузын, уйатузын! Öрö турар аргам бар болзо. Эмезе бу толыкка јетире јылып алган кижи» — деп, ол сананат. Уйат барда, ол оноң айрылар санаалу, је айалга келишпейт. Мороңгот куртыйактың салымы да, јадын-јўрўми де кўч болтыр: кожо чыккан эки агазы јууда јең јастанып јыгылтыр, протезту агазы аракыдаң улам тоңгуп, чарчап калган. Онын балдарыла билишпес, бойының кызы Алтайда эмес јурт тöзöгöн... Сыраны да ачытпас эди, је «одын керек, чеденнинг тöңöштöри чирик. Турачактың бўркўзи (јабынчызы) эски...» Мороңгот куртыйактың бу городто артканы да арга јок ине. Онын чыккан-öскöн јурты мöштördинг ортозында турган. «Аба-јыш ол јуртты камду-киш тоныла ороп алгандый бодолотон». Эмди ол јурттаң јаңыс тöңöштöр арткан. Бириктире айтса, бу кижи ончозын јылыйттыр: чыккан-öскöн јерин, јерлештерин (јаңыс Маркел арткан), балазын... Арт учында бойын јылыйтар öй келген. Бу айдары јок јаан тўбек, бўгўнги öйдинг чочыдылу ла шўўп көргöдий сурагы, јаанада көрзö, бўткўл эл-јон јоголып јат. «Алтай ээн: јон до јок, јурт та јок, кўўн де јок» — деп, автор чўмдейт. «Мынын шылтагы неде дезе, бисти бириктирип турган улу

амаду, улу санаа јок» — деп, куучыннын бир геройы айдат. Өскөртө айтса, кижинин көгүс-өзүмине, јадынына айалга төзөлбөгөн, албаты ады адалбаган. Албаты деп адаларга тургун јаткан јер болор учурлу, куучындашкадый төрөл тили керек, јангдаган јаңы, бойынын историязы ла культуразы... Мороңгот куртыйак ончозын јылыйткан, је кожоңгы бойында да учун, тыны ӱзӱлгелек...

Бичимелдиң бажында сөстөргө такып бурылып, сурайлы: Мороңгот куртыйакка каткырарыс па, маказыраарыс па, килеерис пе? Јок. Бу кижини оңдоор керек. Карганактың айдыжыла, «төзинең кезип салган агаш мынай калбай».

Бу кичинек куучында Јыбаш Каинчин сӱрекей учурлу суректар тургустыр: ол — бистиң бӱгӱнги јадын-јӱрӱмистиң аргазы, ол — кижинин јайрадылып, бойын јылыйтып јатканы, ол — бӱткӱл албатының кайылып калгадый айалгазы ла онон до өскө.

Чӱмделген кемине «Аба-јыштың балазы» деген куучын В. Астафьевтиң калганчы чӱмдемелдерине јӱзӱндеш. Андый ок суректар Валентин Распутиннин чӱмдемелдеринде тущтайт. «Кееркедим чӱмдемел (качан бичилет? — Н. К.) — качан кандый да керек болзо: ороондо, кижиле, сениң салымында» — деп, Василий Шукшин айткан. Бу сөстөргө тайанып темдектегедийис: Јыбаш Каинчин чындык јолдың белтиринде туруп, теренжиде шӱӱйт, өйдиң курч ла өңзӱре суректарын коскорот, алтайлардың өткөн лө келер салымын ширтейт, ого коштой кычыраачыны сананды-рарга амадайт.

1990 јыл

Н. Киндикова

ШАТРА ШАТИНОВТЫҢ КУУЛГАЗЫН ЛИРИКАЗЫ

Ш. Шатинов — бичип баштаганынаң ла ала лирик. Шак онын да учун бичиичининг чӱмдемелдери бойынын өйинде јаан согулта да албаган, блааш-тартышка да кирбеген. Је бу айалга онын бичимелин бир де эмеш јабызатпай јат. Карын, ӱлгерчининг бичиктери табынча бойынын кычыраачыларын таап, јӱректерге томылган. Керек дезе, көп ӱлгерлери кожоң болуп, јон ортодо таркайт. Ш. Шатиновтын ӱлгерлери өскө тилдерге јаан көчӱрилбеген. Мында, бир јанынаң, чындык

килегендў арткан болор. Автордың чўмдегениле, байла, озо ло баштап, кижини оңдооры учурлу. Оромдо јайрадылган Мороңгот куртыйактың јаныла канча кижи өтпöди деер! Ончозы ла «көрбöчöң, бйлбеечең болот». Айла, олор туш улус эмес, Мороңгот куртыйакты билер де, ого бир туштаган да. Је кемизи де јууктабайт. Ј. Каинчиннинг бичигениле, «тамандар токылдап, öткўлеп ле јат, öткўлеп ле јат». Ол улустың кылык-јаңғын, сўр-кеберин эрмеги ажыра автор сўрекей чокым јурайт. Чексиркеген кижи арбанат: «Ы-ы, понимаете, уйат, уйат ине, уйат. Бу ла мындый немелер, понимаете, алтай албатыны тўжўрип јат...» Бу кижи Мороңгот куртыйактың салымын билбес те, онгдоорго чырмайбас та. Ого бойына ла јакшы болзо болор.

А милиционер уулдың эрмек-сöзин тынгдайлы: «Не принуждайте служебное лицо к укрывательству факта доказательства. Это еще больше отяготит наказание». Бу көöркийде чике бойының шўўлтези де јок. Эске ўренип алган белен сöстöрлö билееркеп орустайт. Айла, онын «көстöри бычактый каданғы, јўзи тоштый кату...» эмтир.

Текпишти јастанганча јыгылган Мороңгот куртыйак сыраңгай ла улустың учы эмес. Бойының öйинде ол «Кўндўлў доскодоң» тўшпейтен, депутат та болгон туш бар. Је эң ле кайкамчылузы — ондо кижининг уйады арткан: «Уйатузын, уйатузын! Öрö турар аргам бар болзо. Эмезе бу толыкка јетире јылып алган кижи» — деп, ол сананат. Уйат барда, ол оноң айрылар санаалу, је айалга келишпейт. Мороңгот куртыйактың салымы да, јадын-јўрўми де кўч болтыр: кожо чыккан эки агазы јууда јең јастанып јыгылтыр, протезту агазы аракыдаң улам тоңуп, чарчап калган. Онын балдарыла билишпес, бойының кызы Алтайда эмес јурт тöзöгöн... Сыраны да ачытпас эди, је «одын керек, чеденнинг төңöштöри чирик. Турачактың бўркўзи (јабынчызы) эски...» Мороңгот куртыйактың бу городто артканы да арга јок ине. Онын чыккан-öскöн јурты мöштöрдиң ортозында турган. «Аба-јыш ол јуртты камду-киш тоныла ороп алгандый бодолотон». Эмди ол јурттаң јаңғыс төңöштöр арткан. Бириктире айтса, бу кижи ончозын јылыйттыр: чыккан-öскöн јерин, јерлештерин (јаңғыс Маркел арткан), балазын... Арт учында бойын јылыйтар öй келген. Бу айдары јок јаан түбек, бўгўнги öйдиң чочыдылу ла шўўп көргöдий сурагы, јаанада көрзö, бўткўл эл-јон јоголып јат. «Алтай ээн: јон до јок, јурт та јок, кўўн де јок» — деп, автор чўмдейт. «Мынын шылтагы неде дезе, бисти бириктирип турган улу

амаду, улу санаа јок» — деп, куучыннын бир геройы айдат. Өскөртө айтса, кижининг көгүс-өзүмине, јадынына айалга төзөлбөгөн, албаты ады адалбаган. Албаты деп адаларга тургун јаткан јер болор учурлу, куучындашкадый төрөл тили керек, јаңдаган јаңы, бойынын историязы ла культуразы... Моронгот куртыйак ончозын јылыйткан, је кожонгы бойында да учун, тыны үзүлгелек...

Бичимелдинг бажында сөстөргө такып бурылып, сурайлы: Моронгот куртыйакка каткырарыс па, маказыраарыс па, килеерис пе? Јок. Бу кижини онгдоор керек. Карганактын айдыжыла, «төзинең кезип салган агаш мынай калбай».

Бу кичинек куучында Јыбаш Каинчин сүрекей учурлу суректар тургустыр: ол — бистинг бүгүнги јадын-јүрүмистинг аргазы, ол — кижининг јайрадылып, бойын јылыйтып јатканы, ол — бүткүл албатынын кайылып калгадый айалгазы ла онон до өскө.

Чүмделген кемине «Аба-јыштын балазы» деген куучын В. Астафьевтинг калганчы чүмдемелдеринде јүзүндеш. Андый ок суректар Валентин Распутиннинг чүмдемелдеринде тушталйт. «Кееркедим чүмдемел (качан бичилет? — Н. К.) — качан кандый да керек болзо: ороондо, кижиле, сенинг салымынгда» — деп, Василий Шукшин айткан. Бу сөстөргө тайанып темдектегедийис: Јыбаш Каинчин чындык јолдынг белтиринде туруп, терегжиде шүүйт, өйдинг курч ла өнзүре суректарын коскорот, алтайлардынг өткөн лө келер салымын ширтейт, ого коштой кычыраачыны санандырарга амадайт.

1990 јыл

Н. Киндикова

ШАТРА ШАТИНОВТЫНГ КУУЛГАЗЫН ЛИРИКАЗЫ

Ш. Шатинов — бичип баштаганынанг ла ала лирик. Шак онынг да учун бичиичининг чүмдемелдери бойынын өйинде јаан согулта да албаган, блааш-тартышка да кирбеген. Је бу айалга онынг бичимелин бир де эмеш јабызатпай јат. Карын, үлгерчининг бичиктери табынча бойынын кычыраачыларын таап, јүректерге томылган. Керек дезе, көп үлгерлери кожонг болуп, јон ортодо таркайт. Ш. Шатиновтын үлгерлери өскө тилдерге јаан көчүрилбеген. Мында, бир јанынанг, чындык

лириканы көчүрерге күч болуп турганы јарталат, экинчи јанынанг, бичиичи бойы көчүрерге јаан күүнзебейт. Бу темдектелген айалгалар Ш. Шатиновтынг чүмдемелдери керегинде толо до эмес болзо, тоолу сөс айдарга јарамыкту болуп јат. Чике айтса, бичиичининг тоолу ла ўлгерлери керегинде куучын ödöр.

Баштапкы ўлгерлик јуунтызын Ш. Шатинов М. Горькийдинг адыла адалган Литературный институтта ўренип тура чыгарган. Је онынг ченемел ўлгерлери альманахтарда кепке базылып јарлалатан. Ол бичимелдерди ајарып көргөжин, бистинг өрөги айдылган шўўлте чокымдалат. «Салкынак» деген («Алтайдынг тууларында», 1962, № 11) ўлгер баштап тарыйын оогош балдарга учурлалгандый, јенгилчек, јуунак, кыскачак. Тургузылганы аайынча көрзö, ўлгер эки бölўкке бölингендий: озо салкынак керегинде, ононг лирикалык герой бойы. Мында бажынанг ла ала лирикалык геройдынг ич тартыжузы, салкынакка удурлашканы, ого бакпаска сананганы. А салкынак — ол ненинг темдеги болотон? Салкынак — ол геройдынг јаш тужы, ўлгерде — ол поэтический сўр-кебер, ангылу эп-арга. Салкынак ажыра герой бойынынг кубулчанг, је төп санаазын бир ууламјылу эттире ўлгердинг учына јетире апарат.

Ол ло салкынактынг кебери мындый сöстöрдö улалат: «салдым мангтап јўрген», «тенибер», «кулагыма шуулабай», «бажымнынг чачын сыймабай». Автор бойы ого килемјилў ле јажу сöстöр таап, салкын эмес, эркеледе «салкынак», «чугулдаган айас», «тенибер», кичинектеде «бараксан» деп адайт. Ононг башка ўлгердинг чүмделген эп-аргазы да кожонг кептў эптў угулат. Ар-бўткенге де учурлаган ўлгерде јўрўмдеги тартыжу чындык јуралат. Темдек эдип, Ш. Шатиновтынг 1961 јылда бичиген ўлгерин алалы. Тыш јанынанг көрзö, мында кайкамчылу не де јок.

Кар айланып, айланып,
Кас јунгындый элбегдейт,
Јерге келип тўжеле,
Тыны чыгып мелирейт.
Чыкту кейде јорыктап,
Чылаганы билдирет.
Амадузы бўткендий,
Араай, тымык ўргўлейт.

Ар-бўткеннинг јуругы ажыра автор кижининг күүн-санаааларын, амадуларын чыгара айдыптыр.

Ш. Шатинов чӱмдеп баштаганынаң ала албатының ооc поэзиязына тайанып, оның јалакай кӱӱзин јылыйтпай, јаңгжыгуларын чеберлеп, алтай ӱлгерлик культуразын онон ары өңгжидет, поэтический сӧзлигин байыдат.

Шатраның јолдыктары изӱ јӱректең, ак-чек кӱӱннең, терең сагыштаң јарт айдылат:

Ак токымдый таскылга једип,
Адымды јайым агыттым.
Алтайымның јаражын көрӱп,
Бӧркимди араай уштыдым.

Кайкап, јаңыландыра ӱнденгени де јок, табышту сӱӱнгени де билдирбейт. Кыймык ла эдилгенининг болужыла поэт јарашты алтай кижининг көрӱмиле, акту јӱректең сезимјизиле јарт јурап салган. Ончозы бойының кеминде, ӧйинде ле јеринде көргӱзилет. Темдек эдип, Ш. Шатиновтың «Амыргы» деген јуунтызынаң «Кӱмӱш јышта» деп ӱлгерин алалы:

Кӱмӱш јышта кидим ойын:
Кӱски бӱрдең сууда куйун.
Агаштардың бажы орто
Айды кем де саптап койгон.

Узун наадай кысказының
Мангдайына келип тӱрткен.
Удур-тедир ачыныжып,
Учында олор јӧпкӧ кирген.

Толкулар дезе јаратта
Той балкаштаң наадай эткен.
Наадайлары улаарала,
Јалаңга чыгып баскылап јӱрген.

Јӧп лӧ болзо, јӧп лӧ болгон...
Јараттаң келип, кеме кечкен.
Кысказына кайык бербей,
Узун наадай бойы эшкен.

Агаштарда айды олор
Араайынаң уштып алган.
Кемезининг кийин орто
Көбӱк буула буулап салган.
Эмди олор экӱденгдеп,
Эзиндӱ көлдӧ јӱрӱп јадат.

Кулагынаң сӱретирип,
Ай анда ла јӱзӱп јат...
Кӱмӱш јышта кидим ойын:
Кӱски бӱрдең сууда куйун.
Агаштарда айды олор
Араайынаң уштып койгон.

Байагы ӱлгерлерди бис канайда да јартап турган болзобыс, бу ӱлгерди бузар арга јок. Мында кандый да куулгазын бар. Чикелеп онон узун ла кыска наадайды, саптап койгон айды анғылап айрып та болбозыбыс. Олор ончозы автордың анғылу көрӱжиле, айдарга сананган кӱӱниле терең колбулу. Онон улам ӧрӧги тоололгон сӱркеберлер сыранғай башка салымду. Баштапкы тӧртјолдык ӱлгердиң учында ойто катап айдылганы да автордың анғылу кӱӱн-табыла тудушталат. Мында бир болгон учуралды

сагышта арттырганыла учурлу болуп јат. Ўлгерди јаңыс сезимле аңылу кўўн-тапла оңдоор аргалу.

Ада-Төрөл учун Улу јууга учурлаган ўлгерлердин талдама деген бирўзи — «Јол, сакылта ла эне». Ўч кебер билдирер-билдирбес учуктарла тудуштальп, кижининг агару санаа-кўўнин јетирет. Автордыңг сурагы ўч сўр-темдекке ууланган:

Јол,
сен межиктий
Чөйбөйип, кайдаар чичкеердиң?
— Јууга!
Сакылта,
сен тежиктий,
Өзөкти не ўйтейдиң?
— Сууга!
Эне, ачык эжиктий
Эмди неге эриктиң?
— Уулыма!
— Эки эрке балама —
Эриме ле уулыма.

Эненинг чөкөбөзи, бўдўмјининг ле ижемјининг тереңи, сакылтанын учы-куйузы јогы бу ўлгерде јарт темдектелген. Өйдиң ёдўжин эки јолдык керелейт. Эне карыган... Јууга атанган оныңг эжи сагышта эзен болуп, ол ло бойы јиит јуралат. Уулы дезе чыдап өскөн, адазыла тенгдешкен. Оныңг энези бир кемјўле кару берет.

Поэттиңг талдап алган тўңгдештирўлери де коркышту курч ла чечен: «межиктий», «эжиктий», «тежиктий». Бу ўч тўңгдештирў учук, ийне ле оныңг көзиндий колболыжып, бойбойын толтырат. Межик коркымчылу, тежик өзөкти де эмес өйди ёдўп келген. Јуу туку качан токтоп то калган болзо, эне ачык эжиктий эрин ле уулын сакыганча. Олор ўчўлези (ўч сўр-темдек) бир темдекке биригип, өйдиң кеберин ойгортот. Бодозо до, јол чөйбөйип, кайда да анда кара темдек болуп јоголот. Сакылта өзөкти ўйтеп, база оноор, өскөртө айса, темдекке ууланган. Эненинг көрўжи өчпөй, чөкөбөй ойто ло ол темдекке токтогон. Кандый саң башка ла тўңгей сўркеберлер! Кандый јуралган јурук! Бу ўлгердиң төзөгөзинде албатыныңг салымы ла јўрўми чындык салынган болуп јат. Оныңг да учун ўлгер бийик кеминде чўмделген деп темдектелет. Бу шўўлтени улалта өскө ўлгердиң ўзўгин көрөли:

Божогон дезе бу јууны,
Божобогон немедий...
Божобогон дезе бу јууны,
Божоп калган немедий...

Албатыныҥ өткөн шыразын бойына јуук алынып, автор мында төп јолдыктарга келет. Ўстине, бичиичи бир кижининг кыйынын бастыра улуска келишкедий эттире чындык көргўзип туру. Ўлгерде ол мындый јурук ажыра сезилет:

Кўнўҥ ле бозом энгирде
Јолго јаҥыскан чыгадыҥ.
Кўўлеген бу јўрўмде
Уулыҥды сакып турадыҥ...
Тирў дезе, суру јок:
Кайда, кемле ырысту?
Кўлўмзиренединг буру јок,
Көксингде кабай кожонду.

Сананган шўўлтени де бичиичи чокым темдектеп билер. «Чуйдыҥ јолы јиликтий (Өзөктөрдө килтирейт). Машина оды ийнедий. (Бўрўҥкийди шидўлейт). Бу — јаҥыс ла чике тўҥдештирў эмес, ўлгерчининг аҥылу көрўми ле сезими. Калганчызын јаба бириктиргенинең кандый изў јолдыктар туулат. Айдарда, поэт бу ўлгерлеринде чындык јўрўмге тайанган.

Л. В. Кокышевтиҥ лириказы албатыныҥ оос чўмделгизине чике тайанып өскөн болзо, П. Самыктыҥ ўлгерлери дезе, ол јажу лириканы «өнөтийин» базып чыккан болзо, Шатиновтыҥ лириказы албатыныҥ ла эмдиги поэзияныҥ бириккенинең, олордыҥ колболышканынаҥ тын алынып, өҥжиген.

Калганчы јылдарда поэт көчўриштерле јилбиркеп туру. Бу көчўрў иштер оныҥ поэтический узын курчыдарга ла чечемелин байыдарга јаан тузазын јетирет. Јылдарла кожо Ш. Шатиновтыҥ көрўм-шўўлтези де өскөн. Эмди онын поэзиязында аҥылу философия бар. Ўлгерлери там ла кыскарып, учурыла теренҥжип туру.

Ш. Шатиновтыҥ «Кабай јанында ай» деген јуунтызы бир кезек өйдиҥ бажында ўзўктелип чыккан. Мында бойыныҥ шылтактары бар, је андый да болзо, поэт көгўстў ўлгерчи кижи бойыныҥ кожоҥын таштабаганы јарталат. Јуунтыга кирген ўлгерлердиҥ чыҥдыйы карын да курчып, шўўлтезиле терең ле байлык болуп калтыр. Бу јуунтыдаҥ поэттиҥ јаҥжыгуларын ла јаҥыртуларын аҥылап темдектегедий

арга бар. Автор јаңыс албатының кожоң-комыдын кеңиткен эмес, оос поэзияның өскө дө жанрларыла јилбиркеп, ого јаркынду ийде кожуп јат. Анайда поэт кыска јолдыктар чўмдеп, оны «индер» деп адайт. Јолдыктарда кижининг бийик учуры чындык темдектелген. Ол автордың телекейиле јуук колбулу. Темдектезе:

Тоң өткўре бай да, јокту да
болбойын,
Је јабызабай, бийиркебей
телекейге көрөйин!

Эмеэе:

О, Ўч-Сўмерим, көксимде
Көк-тамандый өзөдиң.

Албатының кеп ле укаа сөстөри бу јуунтыда өскө учур алынып, јаңыдаң јаркындалат. Темдектеэе:

«Аткан окко до селт этпегем,
Айак оодыларда, не чочыдым».

Эмеэе:

Карган агаш јыгылды,
Карын, сууны кечире.

Бу јолдыктардың учуры албатының оос чўмделгезининг јангжыгуларыла, јандаган јангдарыла јуук колбулу. Автор оны чике тузаланбай, кейде илинген сагышка јаңы сагыш кожуп тургандый. Көп индердиң шўўлтези көрўмји тўңдештирўлердиң ле тескери учурлу сөсколбулардың болужыла јарталат. Темдектеэе:

Јангыскан кийис төжөктө
Јемтик айдый корчойдым.

Эмеэе:

Аргалу болзом, јолымды
Армакчыдый ойто тўр алар
эдим.

Кезик јолдыктардың учуры бир-эки темдектиң эмеэе эдилгенинг болужыла кенгийт: «О, менинг деремнем! Чакы јанында ат ла мактa».

Мынайда автор албатының кереес сөстөрин јаңыс ла

кенгидип турган эмес, ого бойыныҥ јаркынын ла јаражын, кӱлӱмјизин ле куулгазынын кожуп туру. Темдек:

Төө өркөжинеҥ кӱнди озо
уткып,
Тыҥ ла мактанба, чычкан.
Экинчизи:
Ат чӱрмежине чечек тагып,
јолой
Ээрде ӱргӱлеп, кӱлӱмзиренет
уул.

Мындый кыскачак ӱлгерлер Б. Укачинде де, Б. Бедюровто до бар. Олордыҥ поэзиязы өскө калыктардаҥ тем алып, чала ӱредӱ учур алынган болзо, Ш. Шатиновтыҥ јолдыктары бойыныҥ философиязыла, тузаланган эп-аргаларыла, аҥылу кеберлериле сыраҥай башка. Анда автордыҥ көрӱм-шӱӱлтези, санаалары аҥылу телекей бӱдӱрет. Керек дезе, ӱлгерлердиҥ кӱӱзи де, уйгаштырулары да башкаланат.

Индердеҥ башка бу јуунтыда көрӱш-таныштарга, јуук најыларга учурлалган ӱлгерлер бар. Ӱлгерчи таныштарыныҥ јаҥыс ла сӱрин, кылык-јаҥын чокымдап турган эмес, ондо бойыныҥ кӱӱн-санаазын чике айдып јат. Айдарда, калганчы чыккан јуунтыда Ш. Шатинов бир де эмеш өскөрбөгөн, је өскөн ич телекейи байыган.

Калганчызында, поэттиҥ база бир сӱрекей кыска, је ончозын бириктире көргөн ӱлгери керегинде айдалы. Айла, ондо ат та јок («Тымык јылдыстар» деп јуунтыда, 81-чи страницада).

Көп сӧс јогынаҥ,
көөркөдиниш јогынаҥ
Көзимде отту, көксимде
канду
Мен сени сӱӱп јӱредим,-
албатым.
Көжөгөлөриҥди ача тартала,
Көлөткөлөриҥди туура
чачала,
Јаркыныҥа кайкайдым,
Алтайым!

Алтайым ла албатым... Бу Шатра Шатиновтыҥ ӱлгерлериниҥ текши темазы, ууламјызы ла төс шӱӱлтези.

Айдарда, өрөги темдектелген ӱлгерлерди шиҥдеп, бис

бичиичининг көрүми ле сезими анғылу деп темдектейдис. Оның үлгерлеринде турумкай герой бар. Ол автордың ич кебериле јуук колбулу. Нениң учун дезе, лирикалык герой бойының кажы ла алтамын кайра көрүп, кемјип, ичкери јолго уланат. Бу сүрекей јарамыкту айалга. Оноң башка автор бойының көргөнин анғылу сүр-кебер эмезе сүр-темдек ажыра јурап јат.

Бичиичиниң көп үлгерлери текши санаа-шүүлтеге токтогон. Бу ончозы Шатра Шатиновтың бичижиниң анғылу темдектерин ле једимдерин керелейт.

1988 јыл

С. Каташев

«КҮН УУЛЫ» — ПАСЛЕЙ САМЫКТЫҢ БАШТАПКЫ БИЧИГИ

«Күн уулы» деп бичик ак-јарыкка чыкканынаң бери бир де јыл өткөлөк. Је оның авторының ады, санаа-шүүлтези, үни текши кычыраачыларга јайыла берди. «Күн уулы» деп јуунтының авторы Москвадагы Горькийдиң адыла адалган литературный институтты былтыр божоткон јиит поэт — Паслей Самык.

Бойының үлгерлеринде поэт бүгүнги јүрүмди, бүгүнги јашөскүримниң санаа-шүүлтезин, бүгүнги күннің романтиказын бийик көдүрингилү көрүзет.

Јуунтыга 1957 јылдаң бери бичилген үлгерлер кирген. Самыктың эң баштапкы үлгерлеринең оның чокым санаашүүлтези, јүрекке томылар лириказы иле көрүнет. Јас керегинде бис көп тө үлгерлер кычырган болзобыс, је «Бистиң јастар» деген үлгерди соныркап кычырадыс, јастың тыныжына поэтле кожо сүүнедибис, јаш корболу агаштардың «јалбрагыла јапсышканын», «шуур-шуманак суу аккан» поэтле кожо сезедис. «Јиит ийде», «Тымык көстөр», «Рубайы» деп үлгерлерде айдылган сөстөр ас та болзо, је олордың учуры чокым, лирический санаазы бийик.

Јуунтыда једикпестер де бар. Анчада ла Паслей Самыктың творческий јолы јаңы ла башталып турган тужында бичилген үлгерлер бойының идейный учуры ла художественный эп-аргалары јанынаң јабыс кеминде бичилген деп айдарга јарабас. Оның учун бу үлгерлерди поэт «Јаш

jўректинг тўштери» деп адайла, jуунтынын экинчи бөлўгинде кепке басты. Калганчы өйдө бичилген ўлгерлеринде jедикпестер база бар. «Jирме беш jаш» деген ўлгерде поэттинг сөстөринин «чындыгын ас улус билген» деп комыдалы jўрекке эбелбейт. Ол эмезе «Бис экў» деп ўлгерде «Эмди мен соок тенгерини jудунып jанғыскан, jанғыскан браадырым» — деп комыдаган эрмек поэттинг көдўринғилў ўлгерлеринең башкаланат. Jе мындый jедикпестер ас.

Кажы ла jанғы ўлгер бичиген сайын поэттинг ўни там тынғыйт. Самыкты jанғыс ар-бўткен jилбиркедип турган эмес, jе ар-бўткен кижиле колболу көргўзилет. Эмди ол бойынын творческий ижинде талдап алган темазы — кижи. Кижининг jўрўмдеги учуры, онын ийде-кўчи, ачык-jарык кылык-jанғы, кижининг jаан эмес те болзо, албатыга учурлу ижи поэттинг ўлгерлеринде кичеемелдў ле көдўринғилў көргўзилет.

Бичикти ачып турган баштапкы ла ўлгерлеринин бирўзинде мынайда айдылат:

Мен кижи.
Jерге бир келгем,
Бир катап бўделе,
Кижи болуп келеле,
Буудактарга туттурдым деп,
Болуп албай турум деп,
Айдар менинг учурым бар ба?
Аланғзыыр менинг jанғым бар ба?

Бу сурактарга поэт аланғзыш jогынанғ «jок» деп айдат.

«Амыр ла алдына jўр дегендер, эки jўстў болуп, кылынып jўргендер» поэтти ачындырат:

Jок!
Мен кижи,
Мен
кўн уулы,
Мен
бир келгем,
Мен
бир jўргем

— деп, чындык кижининг кылык-jанғын бу jолдыктарда jартап айтпаган да болзо, jе онын jаан керектер бўдўрерге белен болгонын бис билип jадыс.

ЭКИНЧИ ЈААН ТЕМА — БЎГЎНГИ ЈАШӦСКЎРИМНИНГ ЈЎРЎМИ.

Поэттинг алтан јылларда бичиген ўлгерлеринин геройлоры—јашӧскўрим, бисле кожо јўрген бўгўнги јииттер, јаан керектер бўдўрген улус. Олордын «салымы колында», «кўчи бойында».

Јиттер улу керектер бўдўрип јат.

Кубадагы керектерди
Јиттер башкарган,
Космостогы керепти
Јиттер баштаган

— деп, поэт јўрексиреп айдат.

Бу ўлгерлердин анчада ла учы сўрекей јаан учурлу. Кезик улус эмдиги советский јашӧскўрим эрчими јок, иште ийдези јок, адаларынын керектерин ундыган деген эрмекке мындый каруу берип јат:

Коркыбас ӧйдинг
Уулдары бис,
Коркыбас ӧйлӧргӧ
Туралы бис!

Анчада ла бу идея «Марс јаланғында» деп ўлгерде јарт көргўзилген. Ленинградта Марс јаланғында революция учун јўрўмин бергендердин сӧӧгинде элен-чакка ӧчпӧс от камызылып кўйгенин көрўп бичиген ўлгерде поэт, јашӧскўримнин адынаң адаларга чертенип тургандый, мынайда айдат:

Амыр уйуктаар, улу геройлор,
Биске иженигер,
Бистинг јўректерде слердинг каныгар
качан да согулар.

Јашӧскўримнинг мындый эрчимдў кылык-јаңғын көргўзип, П. Самык ўлгерлеринин художественный эп-аргаларын тынғыдып алганынаң улам ўлгери чокым, экпиндў, кезем боло берди. Онын ўлгерлеринде калас айдылган эрмек ас. Кажы ла ўлгерлик јол учурлу.

П. Самык јуунтыда бир канча ўлгерлерин Алтайга, төрӧл албатызына учурлап бичиген. Бу теманын учурын поэт алтай улустын кылык-јангы, иштенген ижи ажыра чокымдап јат. Бойынын албатызын сўўп, олордын кеберин јылу

сöстöрлö журап, јаан једимдерге једерине бўдўп јат; албатызына карузып, поэт «менинг албатым», «албатым ончого јединер» — деп айдып јат. Је бу јаан једимдер «Килебес кўчибис, чылабас колыбыс, јаныкпас јўрегис ажыра јаңыс келер, нöкöрлöр,» — деп, поэт јартайт.

Поэт бойы керегинде айтканда, јўрўмин албатыныңг јўрўмиле чике колбойт. Албатыныңг ырызына ол акту јўрегинеңг сўўнип, олордыңг улу керектер бўдўрерине ижемјилў сöстöр айдат:

Мен иженедим,
Слерге иженедим,
Коммунист јўректў
Алтай уулдар.

ЎЧИНЧИ ТЕМА — АР-БЎТКЕН.

Алтайдыңг ар-бўткенин јаркынду сöстöрлö журайт. Ар-бўткен тынду немедий: бирде изў кўннинг «кўчи чыгып» ажа бергени керегинде айдат, бирде булуттар «амырап аларга» «кымыныжып алып , уйуктап калган»; «кайдаңг да чыйрак јылдыстар чыгара јўгўрижип, айастыңг тўбиле айланыжа» бергени поэттиңг курч көзинеңг база тайкылбады.

Ар-бўткенди тынду эдип көргўзип, П. Самык онына биригип калгандый. Ар-бўткен кижини сўўндирип, јўрегин сергидип, сагыжын арулап јат.

Јуунтыдагы тöртинчи јаан тема — јер-телекейде кул да, базынчык та јок болзын, албаты најылык јатсын, амадузы јаңгыс болзын деген тема.

Кубадагы революция јеңгенине поэт сўўнип мынайда айдат:

Эмди бис
бир кўрееде,
бир шўўлтеде,
бир шибееде.

Јер-телекейдеги албатылар колонизаторлордоң камааны јок учун тартыжып, јайымдалганын «Алжир» деп поэмада көргўскен.

Бу поэма — П. Самыктыңг творчествозында эң артык произведение. «Алжир» деп поэма — он алты јашка јеткендердиң бойыныңг јайымы учун тартыжып турала, өлгöни керегинде кожоң, кижиликтиң јўрўмине учурлалган гимн.

Поэма кыска бöлўктердеңг туруп јат. Кажы ла бöлўктиң

учуры бой-бойынаҥ башкаланат. Јe бу бастыра бөлүктер «Алжирде» бир учурлу болуп бириккен. Баштапкы үзүкте лирический герой јер үстинде «күмүштий јылдыстарды», «килиҥгдий» түнди ајыктап, ак-јарыктагы ырыска сүүнет.

Јe јер үстинде улус ончозы ак сагышту эмес. Бу кайкамчылу түнде ыраактагы Алжирде колонизаторлор — «умзанган бөрүлер» — јөөжө үстине јөөжөгө амадап, угы ас албатыны базынарга амадап , «кичү Алжирдиҥ кичү јуучылын 16 јаштуда базып салдылар». Автордыҥ Ахмет керегинде айткан мындый сөстөри «мен кижи болуп, кижи јүрүмин некегем деп, сен эмди качан да айтпазыҥ, Ахмет,— мениҥ көстөрим көөркийимниҥ көстөрин көрбөй барган деп, мениҥ колдорым көөркийимниҥ чачтарын тутпай барган деп, сен эмди качан да айтпазыҥ, Ахмет» — деп, автор кычыраачыны кородоттырбай, оны Ахмет учун өштүлерле тартыжарга каныктырат.

Ахмет керегинде автор сүрекей јылу сөстөр айдып јат. Ахметтиҥ кыска јүрүминиҥ учурын јартап, Ахметке килеп, онын јиит тужында өлүп калганына кородоп, јер үстинде улуска поэт мынайда баштанат:

Слер билеригер бе,
Бистиҥ кажыбыс ла,
Јерде јажаган улустыҥ кажызы ла,
Бистиҥ качан да көрбөгөн јерде,
Ыраак Алжирдиҥ
Сары чөлинде
Бүгүн энгирде
Он алты јашту уулла кожо
Тонокчыларга
Өлтүрткен!
Ол бистиҥ
Адыбыс корыган,
Слер оны
Билеригер бе?
Бис бир кижиге
Астап калдыбыс,
Бис бир кижиге
Өскүзиреп калдыбыс,
Слер оны оҥдойдыгар ба?

Бу сөстөр поэттиҥ јүрегинеҥ сызылып чыккан. Олор ачуркаган өлтүреечилерге калаптанган кижиниҥ отко јалбырап турган төжинеҥ учуп чыккан сөстөр.

Јирменчи чак — «эки башка јўрўмдў чак».

Улу да,
Јакшы да
Јирменчи чагым,
Космоско,
Айга
Керептер кödўрилет.
Коронду јўрўмдў
Кулдарын јўрет.

Је кулдарлу, бийлерлў öй узак болбос. «Бўгўн тургуза бар јўрўмигер байрамдаарыгар» — деп, Ахметтин öлтўреечилерине јыргаарга узак öй артпаганы керегинде поэт бўдўмјилў айдат.

Поэмада айдылган сöстöр бирде јаш кайынгнын јалбрактарындый шылырайт, бирде кўкўрттий кўркўрейт.

Бу шўўлтенинг чынын билерге 4-чи бöлўкти шингдеп көрöликтер:

Ак-јарыктын ўстиле
Ай браадыры.
Туулардын ўстиле баскан,
Улаарган кыстый,
Чангкыр чачтары—
Чалыган чокторы
јалбыраган
Ай браадыры.
Эбиреде
Тымык,
Тымык,
Тымык...

Бу бöлўк 38 поэтический јолдыктан туруп јат. Мындагы айдылган эрмек табылу, лирикалык јылу сöстöрлö бичилген.

Ого көрö, 3-чи бöлўкте јўк ле тогус ўлгерлик јол. Је мындагы айдылган эрмектер јалкындый кыска.

Бежинчи бöлўкти кычырып көрзööр дö:

Эй,
улустар,
Слер бўгўн
кайда?

Јўк ле беш сöс. Бу беш сöс ыраак тайгада јанғыланып

калгандый. Је олордың учуры јаан: кижи өлүп калган, ого јүк ле он алты јаш. Јуу-чак јок болгон болзо, ол өскө јииттердий сүүнип јүрер эди, түннинг тымыгына база бис ок чылап кайкап јүрер эди, сүүп јүрер эди. Је Ахмет бүгүн јок. «Окко соктырган» он алты јашту Ахмет «соогон». Оның учун «Эй, улустар, слер бүгүн кайда?» — деп, кижи канайда кыйгырбас! Ахметке «умзанган бөрүлерге» удура не турбас, телекейде амыр болзын деп не тартышпас.

Бу мындый контраст, мындый эп-арга ажыра поэт бойынын поэмазынын идейный учурын бийик кемине јетирип јат.

П. Самык бойынын үлгерлерин кичеемелдү бичип, олордын чынгдыйын бийиктедер ишти качан да ундыбайт. Оның үлгерлеринде терең философский санаа-шүүлтелер де айдылган, общественно-политический суралтар да тургузылган. Оның изү лириказы кычыраачыларга јарайт.

«Јылдыс», 3-чи чыгарганы,
Горно-Алтайск, 1966 j.

С. Каташев

ПАСЛЕЙ САМЫКТЫНГ БИР ҮЛГЕРИ КЕРЕГИНДЕ

Үлгер үлгерденг башка. Кезик үлгерлерди кычырала, бичикти јаап ла койгоныста, анда не керегинде бичилгенин ундып саладыс. Је кезиги... Кезик үлгерлер аткан октый. Ондый үлгерлердиң бирүзи Паслей Самыктың јаңы бичигинде кепке базылган «Микис Теодоракис» деп үлгери.

Микис Теодоракистиң ады адалганда менің көзиме грек албатының атту-чуулу уулының кебери көрүнет. Микис Теодоракис — төрөлин ле албатызын сүүри, Микис Теодоракис — тартыжу, Микис Теодоракис — эрчим, Микис Теодоракис — јайым, демократия, улу музыка. Качан Микис Теодоракистиң адын уккамда, бу сөстөрдиң учуры, сүрекей чыны билдирет, ненің учун дезе улу композитордың музыказы — грек албатының јүрүми, күүн-санаазы ла историязы болуп јат.

Грецияның ишкүчиле јаткан албатызы Теодоракисти сүүп, оны «бистиң Микис» деп, карузып адап јадылар. Одус јаштуда оның ады-јолы јаңыс та Грецияда эмес, је өскө дө ороондордо текши јарлу боло берген. Бистиң ороонло

композитор баштапкы катап 1957 јылда өткөн јашөскүрим-ниң ле студенттердиң телекейлик фестивалиниң делегады болуп турала танышкан. Ол тужында Теодоракис парижский консерваторияда үренип турган. Москвада бойыныҥ баштапкы сюитазы учун оныҥ творчествозы фестивальдыҥ сыйыла темдектелген. 1959 јылда Микис Теодоракис үредүзин божодып, төрөл Грециязына јанып келген. Парижте үренип тура, ол «Эпифания» деп јаан композиция бичиген. Бу композицияга беш кожоҥ кирген. Олордыҥ тоозында: «Јажытту јаратта», «Таштагы чечек», «Талайдыҥ куйларында» оноҥ до өскөзи. Јаан удабай «Эпифанияга» кирген кожоҥдорды бастыра Греция кожоҥдой берген, ненинг учун дезе бу композицияда Теодоракис албатыныҥ кожоҥдорыныҥ күүлерин билгир тузаланып, өткүн музыка бичиген.

Албатыныҥ музыказы керегинде Микис Теодоракис мынайда айткан: «Јебрен өйдөҥ бери јуулган бистиҥ музыкальный энчибис сүрекей байлык ла алмазтый баалу. Албаты бойыныҥ күүн-санаазын музыка ажыра айткан. Оныҥ учун мен бу музыканыҥ учурын, бүдүмин билерге албаданып, албатыныҥ кожоҥдоры мениҥ музыкамда күүлезин деп амадап јадым. Мениҥ музыкальный үредүүм энем кожоҥдогон кожоҥдордоҥ башталган».

1966 јылда Микис Теодоракис бойы төзөгөн оркестриле, кожоҥчылар Мария Фарандуриле, Антонис Колоянисле кожо бистиҥ ороонго экинчи катап келген. Москвада, Ленинградта, Ригада, Ташкентте, Тбилисиде ле Казаньда болгон. Оныҥ концерттери улуска сүрекей јараган. Анчада ла «Маутхаузен» деп төрт кожоҥду («Кожоҥдордыҥ кожоҥы», «Антонис», «Качкын», «Јуу божозо») ла «Эпитафия» деп база төрт кожоҥду («Сен май айда јүре бердиҥ, уулым», «Теҥериде бир јылдыс өчүп калды», «Сен кижиге јалакай болгоҥ», «О, уулым, сениҥ салымыҥ кандый кату») циклдерин советский улус изү уткыган, ненинг учун дезе грек албатыныҥ күүн-санаазы, кылык-јаҥы, јайым учун тартыжузы бу кожоҥдордо иле көргүзилген. Оныҥ учун Грециядагы фашист хунтазы композиторды истеп, узак өйдиҥ туркунына түрмелеп койгон, а оныҥ музыказын ойнобос эдип токтодып салган. Је түрмениҥ таш стенелери оныҥ кожоҥдорын, музыказын туйукта тудуп алар аргазы јок болгон.

Микис Теодоракис бойыныҥ музыказыла кожо бүгүн катап ла уур тартыжулардыҥ јолында.

Улу композитордыҥ кожоҥдорын Самык Паслейдиҥ бир үлгери ажыра угуп көрөликтер.

Чын ла тал-табышту музыканы артызып салала, Микис Теодоракистиң сүрекей бүдүмчилү музыказын тыңдаганыста, Эгей талайдың толкуларының чайбузы үн алышкан табыштардаң угулат:

Эгей талайдың толкузы
*чай*палат,
*чай*палат,
*чай*палат.

Эгей талайдың үстинче учкан чайкалар көрүнет:

Эгей талайдың үстинде
чайкалар,
чайкалар,
чайкалар.

Је бу толкулар кижини јилбиркедип,соныркаткадый толкулар эмес, олор кижиниң күүн-санаазын каранғуйладып турар толкулар, ненинг учун дезе, олор түрмелерлү ортолыктардың јарадына кыйналду согулат. Фашизм Грециянының јайым учун тартышкан бастыра улузын, бастыра демократтарын түрмелерге апарып тыгып салган. Түрмеге батпагандарын кара полковниктер аткылап јат. Бу коркышту кыйын Микис Теодоракистиң музыказынаң угулат:

Өзөк-буурды *кодорор,*
Өзөк-буурды *кородор,*
Өзөк-буурды *корондоор*
Кородош,
Ачынчы.
Өзөк-буурды чымчыган
Ачынчы —
Сениң музыкаң,
Микис Теодоракис.

Бастыра гректердиң шыразы Теодоракистиң музыказынаң јаңыланат:

Сениң музыкаң —
Эгей талайдың *чайкузы,*
Сениң музыкаң —
Эгей талайдың *чайказы,*
Јараттагы кыстың
кыйгызы,
ый-сыгы,

Кынjыныҥ *шыҥырты,*
Улустыҥ *кыйыны* —
Сениҥ музыкаҥ
Микис Теодоракис.

Jе бу «короны бадышпас», «кыйынныҥ, шыраныҥ ыйы» арга jоктыҥ кыйгызы эмес. Албаты тӱҥей ле фашизмге удура туруп чыгар. Ол тужында тӱрмелер чыдашпас, олордыҥ кирик стенелери антарылар. Jе эм тура:

Грецияныҥ агаштары
салкындарга колдорын чӧйӧт.
Грецияныҥ агаштары
jер алдында тазылдарын тӱӱнет

«Jер алдында тазылдар тӱӱнип», тыҥыган кийнинде, фашизм тӱҥей ле Эгей талайга чачылар. Jе эм тура «агаштар мызылдаган Грецияда» фашизм улусты истегенче. Ониҥ учун сергелеҥ болыгар, улустар! Ийде-кӱчигерди jууп, оныла тартыжыгар, улустар!

Мен бодозом, Микис Теодоракистиҥ музыказыныҥ тӧс учуры андый. Паслей Самык Теодоракистиҥ музыказыныҥ «ич jанына кирип», оны jакшы ондоп алганынаҥ улам мындый jакшы ӱлгер бичигени jолду. Ӱлгер сӱрекей экпиндӱ сӧстӧрлӧ бичилген. Ӱлгердиҥ ритмиказы, рифмазы музыкага jуук. Ӱлгерлик эр-аргалар ӱлгердиҥ учурын тыҥыдып jат. Темдектезе, баштапкы эки строфада сӧстӧр табылу айдылган. Микис Теодоракистиҥ кӧп саба кожоҥдорыныҥ кӱӱзи база табылу ритмле башталып jат. Jе табынча музыканыҥ эрчими тыҥып, бисти ӧкпӧӧртип турат. Паслей Самык бу ритмиканы jӱрегиле jакшы сескен. Ониҥ ӱлгериниҥ ийдези ӱлгерлик jолдоҥ jолго кӧчкӧн сайын, там тыҥып, там ийделенет. Jартап айтса, ӱчинчи строфаныҥ ритмиказы ӱлгердиҥ учурынаҥ камаан алынып башкалана берет. Поэт jаҥыс учурлу эрмекти ӱч ӱлгерлик jолдыҥ туркунына катап-катап айдат:

Ӧзӧк-буурды кодорор,
Ӧзӧк-буурды кородор,
Ӧзӧк-буурды корондоор.

Бу ӱч катап айдылган эрмек баштапкы эки строфадагы катап-катап айдылган сӧстӧрдӧҥ (чайкалат — чайкалар, чайкалат — чайкалат) аҥыланып jат, ненииҥ учун дезе

калганчы строфадагы катап-катап айдылган эрмектинг учындагы сöстöр алдынанг башка учурлу болуп јат. Бу сöстöр тўнгей угулдып јат. Је кычыраачы бу сöстöрдинг бой-бойынанг анғыланып турганын јеңгил сезип ийет. Мында терең солун рифма кычыраачынынг ајарузын бойына токтодып, ўлгердинг учурын там тынғыдат.

Н. Киндикова

ЈЕДИМДЕР ЛЕ ЈЕДИКПЕСТЕР

Совет ороондо калганчы јылдарда чыгып турган чўмдемелдердинг (проза да, поэзия да болзын) бир анғылузы — текши көрўм-шўўлте айдары. Бу — бўгўнги совет көпнациональный литературанын анғылу темдеги ле јозокту једими. Байла, литература бойынынг өзўминде бир кемине једеле, эмди өйди ле телкемди ойто катап, јанғыданг онгдоорго сананган. Алтай литература бу темдектелген јолго јанғы ла ууланып туру. Темдек эдип, П. Самыктынг калганчы чыккан ўлгерлик јуунтызын («От-Эне», 1984) алып көрöли. Мында автор көргön-укканын ылтам чийерге амадабаган. Онынг јилбўзинде озо ло баштап көргön укканын шўўп ле шингдеп көрöри туруп јат. От-Эне... Ол кайданг башталат? Кандый учурлу? Кайдаар умзанган? Кыскарта айтса, бўткўл көрўмиле, терең ууламјылу шўўлтезиле поэттинг ўлгерлери алдындагызынанг сырангай башка. Јуунтынынг јўк ле тургузылганына ајару салзабыс, ондогы ўлгерлер чачынғы эмес, бир ўўр болуп тизилген. Автор бойы оны «туујы» деп адап алган. (Көп чўмдемелдери «ўлгерлеп айткан куучын» кеберле бичилген). Анайда баштамы ўлгерде От, Очок, Эне јўк ле адалган болзо, ононг арыгызында өрöги айдылган сöстöрдинг учуры терењжип, кажызы ла бойы алдынанг ўлгер тöзöйт.

Көп јандай поэт шўўлтени онгдомолдо бойынынг тыны, ийдези ле учуры бар. Темдектезе, «От-јўректинг тўбинде, от — ончонынг ичинде» — баштапкы јартамал, экинчизинде: «Отту улус баатырлар, отту улус — ойгорлор ло ононг до ары, ўчинчизинде: «Очоктогы от-айылдынг тöзи, оны эбире биле өзöр. Очок јанында Эне-кижи, Эне — айылдынг ээзи. «Мынайда, ту качан таныш ла јарт дегедий сöстöрди П. Самык јанғыданг јартап та эмес, јаркындалта

кӧргӱзерге ченежет. Кӧскӧ илинер эттире олорды автор ӧнӧтийин ле јаан буквалап аҥылаптыр. Темдек эдип бир ӱзӱкти кӧрӧли:

От-Сӱӱш, От-Ырыс,
От-Ачыныл, От-Тартыжу,
От-Кучакташ, От-Бириги́ш,
От-Окшош, Оттый балдар,
От-Иштеш, От-Сӱӱнчи,
От-Јыргал, От-Ойындар...
От-Кожоҥдор, От-Кӧӧркийлер.
Биске јайаган, сыйлаган,
Ончоныҥ ичинде тынын салган,
Ончо тилдерге улус алкаган,
От-Эне, От-Эне, От-Эне,
От, Атеш, Агни, Огонь!

Баштап тарыйын бу јолдыктарды кычырарга да, оҥдоорго до кӱч. Јаҥыс ла адалгыштарла адалган сӧстӧр турган аайыла биригип, ӱзӱктиҥ куулгазын јажыдын ачат. Бу јолдыктар бичикчининҥ сананганыла, тӧс шӱӱлтеге једерге амадаганыла, ӱлгердиҥ тургузылганыла јуук колбулу. Кажы ла оҥдомол бойы алдынаҥ учурлу болгоныла коштой, бирӱзи экинчизинеҥ, ӱчинчизинеҥ... камаанду.

От-Энени алкап тура, ӱлгерчи оныҥ кара јанына база ајару эдет. (Коронду кара от) Ого удурлаш ак санаалу кижиликтиҥ агару јӱректеринде туулган От бар. Мынайда автор бӱгӱнги ӧйдиҥ качалаҥду сурактарын коскорып кӧрӧт. Оноҥ до улам кезик ӱлгерлердиҥ учы јолдыктары ончо улуска кычыру эмезе алкап айткан сӧстий угулат. Темдектезе:

Ончо отторды бириктирели,
Очогыбыс эбиреде јайалган
Ак-јарыкты
Јелбистиҥ јеткеринеҥ
Корып алалы!

Айдарда, тереҥ учурлу оҥдомолдор ажыра П. Самык текши кӧрӱм-шӱӱлте айдарга сананган ла амадаган болор.

Јуунтыга кирген ӧскӧ дӧ оок ӱлгерлерди баштамы айдылган оҥдомолдордоҥ тазылданган деп оҥдоор керек. Андыйлардыҥ тоозына темдек эдип «Назым Хикметтиҥ салымы», «Мустай Каримниҥ отторы»: «Йылмаз Гӱнейдиҥ

от-jўреги», «Мен — оттоҥ» ло оноҥ до öскöлöри кирип jат. Автор jаҥыс ла улуларды алкап турган эмес, оныҥ ajарузында тегин кижиниҥ салымы база бар. «Тегин кижи бар ба, Бу ак-jарыктыҥ ўстинде, а?» — деп, бичиичи сурак тургузып, оныҥ каруузын берет: «Мен бодозом,— ол — Тегин кижи — Бу ак-jарыктыҥ ўстинде jок!» Кыскарта айтса, тегин кижини автор база улу деп оморкойт: Кажы ла кижиниҥ jўрўми —

Телекейлик трагедия,
Телекейлик комедия,
Телекейлик драма —
Телекейлик история,
Тенгери ле jер,
Jылдыстар ла космос.
Ол Бойыныҥ jўрўмине —
Jайаачы ла бўдўреечи.
Шўўлтечи ле ўлгерчи,
Иштеечи ле jалкураачы ла оноҥ до ары.

Jе кажы бир учуралда ўлгерчи орустап сананып турган ба кандый, сöстöрди быжулап болбой, кеми jабыс jолдыктар тöзöйт. Бу ла «Улу тегин кижи керегинде» деген ўлгерде мындый jолдыктар бар: «Кажы ла кижи бойына... эҥ керектў», «Ол бойыныҥ тыныла эҥ улу ла бай». Мыны кажы кижи jаҥыс бойы учун jўрген, эмезе кижи jаҥыс бойыныҥ тынын корулап туру деп оҥдоордоҥ айабас. Ўлгерди jаҥыс бўткўл шиҥдегенинеҥ оныҥ чындык учуры jарталат.

Köп ўлгерлеринде Паслей Самыктыҥ лирикалык геройы ачык-jарык кўўниле, от-jалбыш сўўжиле, токтомыр jок jўткўжиле, келерликке чике ууланганыла аҥыланат. Бичиичининҥ jаҥжыккан көрўжи бу да ўлгерлик jуунтыда jаҥысjандай — үстинеҥ төмөн. Мыныҥ болужыла ол jаандды кичинектеде, кичинекти jаандада көргўзип туру. Темдектезе, «Jылдыстар ортодо jалбырагам» деген ўлгерде jер-телекей ле бараксан улус сўрекей чокым jуралган:

Кайран jерим,
Уур jўктў Планетам,
Амыр ла jурта — деп,
Ичимде алкайдым.

Кайран кижилик,
Бараксан улузым,
Эзен ле jўреер! — деп,
Изў шымыранадым.

Ўстине кажы ла jолдыкта автор бойы кожо деп иле сезилер:

Тӳнде мен
бӳткӳл Јер-Планетаны
Јӳрегимнинг өзөгине
салып алгамдый.
Изӳ сӧстӧримле,
ару јаштарымла
Оны эмдегемдий, арутагамдый.
Оныҥ ончо шыркаларын
Тыныма јаба туткамдый,
Оныҥ ору-сыстарын
Эди-каныма алынгамдый,
Јӳрегимнинг
өрт-јалкыныла
Өртөп ийгемдий.

Ӳлгердиҥ учы јолдыктарында лирикалык герой бодоштырганынаҥ (алынгамдый, туткамдый, аруталгамдый) чике тӳҥдештирӳге кӧчӧт: «Тӳнде мен јалтанбас кезер ле јуучыл, Ончо кижиликти аргадаган коручыл!»

«Карагайлар шымыранган», «Бойымныҥ салымым сананып...», «Мениҥ карьерам — ак-чек кожоҥым» деген ӳлгерлерде автордыҥ акту санаалары ла поэзияга кайрал јок берингени јарт јуралат. Куулгазын лирика туулган јолдыктар дезе «Јери јуртыма, энеме јанарым», «Јайгы энгирде јалангдарда», «Сен мени...», «Ӳй улуска мактуул сӧс» деп ӳлгерлерде сӳрекей чокым айдылган. Калганчы ӳлгерде ӳй кижиниҥ јаражы бӳткӳлинче бириктире тоололгон болзо, «Сен мени...» деп ӳлгерде кижи. Кижи адыла макталгандый өрӧлӧп туру. Мында, чындап та, сӳӳштиҥ јажыды ачылат.

Је кажы тушта ӳлгерчи бойыныҥ јолдыктарыла ӧйиненҥ ӧткӳре јилбиркей беретен бе кандый: учы-куйузы јок тоолош, чылаазынду такыдылыш ӳлгерлерди уурладып јат. Темдектезе, јаҥыс ла «Амыр, амыр, амыр!» деген ӳлгерде бир сӧс одус бир катап адалат. Кезик сӧстӧр ӧйиненҥ ӧткӳре табышту, торт ло кейди кезип, кулакты ӧйкӧп барадар. Темдектезе, бежен ӳч страницада ӳзӳги јок ӳстӳгиш: кӳйерим, кӳйерим, јалбыраарым, бӳдӳрерим, сӳӳнерим, кӧӧрӧдӧрим ле онон до ары. Келер ӧйгӧ ӳстӳккени јакшы, је једикпестерди кайра кӧрӳп, кечеги ле бӳгӳнгизинеҥ таппазаас, эртенгизи бачым ару болбос болбой. Ол ло «ажыра алташтаҥ» улам ӳлгерлерде эстетика јанынаҥ јабыс кеминде ле уйан сӧстӧр (алаатыгандар, тенектер, тӳнгӳктер эмезе орус сӧстӧр: пастух, талант, подвиг)

тузаланары јуунтыларда јаңгжыгып барат. Ого ајару эдип, астадар ла јоголткодый.

Паслей Самыктың бичижи башка, је озолоп бараткан ӱн, јетпезе кычыру ӱлгерде јаантайын туштап турза, чылаазынду. Темдектезе, «Алтайыска геройлор керек! Ончозы чын, је канчазын јартаар ла сурулаар? Ордына өкпөјӱректи кӱйбӱреткен ал-санааларды бӱдӱмјилӱ көргӱскен болзо, кажы ла кижиге јуук. П. Самыктың јуунтызы јаңы табынтыларла, бӱткӱл көрӱм-шӱӱлтеле јилбиркетти.

Н. Киндикова

АСТЫККАН ӰЛГЕРЛЕРДИ СОБЫРЫП...

Паслей Самыктың јартамал сӧзин кычырып, эки сурак јилбиркетти: Бронтой Бедюровтың кандый ӱлгерлери озочыккан бичиктерине кирбеген? Нениң учун олор бойының өйинде јарталбаган? Айса, бу — өйгө келиштире айткан сӧс пө?

П. Самык бичийт: «Олордың (ӱлгерлердиң — Н. К.) чӱмделген эп-сӱмези, кеп-кебедели ол туштагы өйлӧрдө ченелте кептӱ, новаторлык ууламјылу, эски темаларды јаңырта кӧдӱрер амадулу болгон. Солун уйгаштыру рифмалар, прозалап бичиген ӱлгерлер, јаңы алтай јиит кижиниң ӱлгерчиниң ле бичиичиниң, от-јалбыш патриот ло гражданиннинг кӱр-көгӱсте айланган санаа-шӱӱлтелери, кызу сананыштары кӧӧрӧми, омок айдыныштары, сӱреен элбек историялык ла интеллектуал јилбӱлери ол туштагы өйлӧрдӧги поэзияның јаңжыгулу кемине эптешпей тургандый билдирген». Б. Бедюровтың ӱлгерлик јуунтызының ады да сакылталу, терең санааларла ижендирет. «Судур» бичиктең баштап, поэттиң астыккан ӱлгерлериле таныжалы.

«Эрјинелӱ эл» (1988) тӧрт бӧлӱктең турган. Чокымдап айтса, озо кепке базылып чыккан «Јаш майманның јаңгары», «Теңгериниң чакызы», «Эл-Бабырган» ла јаңы адалган «Көчкӱндик орчылаң» деген ӱлгерлик јуунтыларга бойының өйинде кирбеген, је бӱгӱнге јетире јазалган ла шӱӱлген ӱлгерлерденг турат. Оны ӱлгерлердиң аттары ла кажы ла ӱлгердиң алдында темдектелген јылдар, айлар

керелейт. Бу айалга ўлгерчининг озо бичиген ле эмдиги чўмдемелдерин тўнгдештирерге јарамыкту.

Поэттинг баштапкы деген ўлгерлеринин кезиги ўренер ле кычырар бичиктерге кирген, кезиги («Эл-јериме әзеним», «Јаскы јангар») кожонг болуп калды. Олордын анғылу темдектери: учуры јарт, ўлекер-кеби эптў, ўлгерлик кўўзи табылу. Учурыла ол ўлгерлерде јиит кижининг амадузы, јўрўмнинг толкузына чыгала алангзыганы ла санааркаганы, келерликке ууланган јўткўжи јуралган. Ајару эдели: адалган ўлгерлер озо чыккан јуунтыларда јарлалган. Поэт олордын баштамы адын кубултып салтыр. Темдектезе, «Јас келип јат» деп ўлгердинг ады «Јаскы јанғар», «Јаш өктөмнинг јанғары» — «Уулан јаштын јанғары» деп адалтыр ла о. ө.

Ўлгерчининг јиит ле омок тужы, өкпөөрингкей јўреги, эдер-тудар кўўни бойынын чертўзинен адып тургандый. Оны «Јаш эрчим» деп ўлгердинг јолдыктары керелейт:

Је јаш көгўсте
јаркынду амаду:
Талайдый јўрўмнинг толкузын эркитеп,
Тартышта тескерлеш јок кечип чыгарыс.
Табышту өйистинг алтамын керелеп,
Талайдый кожонгды бис чўмдеп саларыс!

Озо чыккан јуунтыларга кирбеген поэттинг ада-энезине, чыккан-өскөн јерине, айлы-јуртына учурлалган ўлгерлери («Энебиске экинчи јанғарым», «Адабыс учун сөс», «Карган уйыбыс») анчада ла соныркадат. Олордын төзөмөлинде чындык учуралдар, айалгалар салынганы јарт. Онын учун јуралган јуруктар бўдўмјилў ле көрўмјилў. Темдек эдип, «Карган уйыбыс» (1967) деген ўлгерди көрөли. Лирикалык герой «өскө јерлерденг эбирип келеле», «эжикте турган карган уйыла» куучындажат. Уйдын эрмек-сөзиле көп балдарлу эненинг аргаданганы ла ас-мас сўўнчилери јарталат.

Энең сени адылып, мекелеп,
«Уйынгды сокпо» деп уйалтып туратан.
Энгирде одордонг јайпанғдап келетсем,
Удура мени ол уткып чыгатан.

Көк өлөнгнөнг јайып береле,
Көнөги канғырап саай беретен.

«Балам уйыла эптӱ болзын» деп,
Буулаган кӧӧрчӧк белетеп ийетен.

Улайын энгирде кажаган ичинде
Уур ӱшкӱрип, сананып јадатам.
Кыштаң чыгарга чеденде ӧлӧңӧӧр
Кызаланг болгонын билетем, балам.

Мындый јакшынак ла бӱдӱмјилӱ ӱлгерлерле коштой јуунтыда саң башка јӧрмӧлгӧн јолдыктар туштайт. Олордың «саң башка» болуп турганын јартайлы.

Москвада А. М. Горькийдиң адыла адалган Литературный институтты божоткон ӱлгерчи 1976—1980 јылдарда СССР-диң АН-ның Кӱнчыгышты шиңдеер институдында аспирантурада ӱренип јат. Шак ла бу ӧйдӧ Б. Бедюров ӱлгерлешле кожо шиңдеер јайалтазың ченеп јат. Онын јилбӱзинде јаңыс ла совет ороонның поэзиязы эмес, анайда ок гран да ары јаткан кӱнчыгыш калыктардың чӱм-јаңы, јаңжыккан лириказы болуп јат. Оноң улам поэттиң јолдыктары солун, ӱлекер-кеби сыраңай башка, деп билдирет. Бу айалга ӱлгерчининг бедреништерин ле табынтыларын керелейт. Кӱнчыгыш поэзиядаң тебӱ алып, поэт тӧрӧл поэзияга ачылталар эдер кӱӱндӱ. Ненинг учун дезе, алтай калыктың оос поэзиязында андый ок кеберлӱ јолдыктар бар. Алтай ӱлгерлеш јӱзӱн бӱдӱмдӱ: кожоң кептӱзи бар, эмезе кеп ле укаа сӧстӧрдий, алкыш ла табыскак бӱдӱмдӱ. Бронтой Бедюровтың ӱлгерлери андый ок алтай адын аданган: Темдектезе, «Кыпчак кожоң», «Алтай кижиге айткан сӧс», «Табыскакту ӱлгер» ле оноң до ӧскӧ. Сананып кӧрӧликтер, алтай поэзия ӱзӱктелип ӧскӧн јолында јаантайын ла озочыл ченемелдӱ орус поэзиянын чӱм-јаңына тартылып ӱренген. Бу јарамыкту айалгада једимдер ле јеңӱлер кӧп. Је, экинчи јанынаң кӧрӧр болзо, алтай поэзия чике бойынын јаңжыгузын јылыйтып та эмес (канайда чике айдар?), ажыра алтай берген. Шак бу айалганың шылтузында бис јебрен јаң-кылыгысты, чӱм-јаңысты јылыйтып, алтай кижиниң јаңдаган јаңына ајару этпейдис. Поэзияның башказын аңылап болбойдыс. Бронтой Бедюров бойыныҥ бедреништериле алтай поэзияны јаңы ажуга эбирткен болор. Эм тура бу — кӧп лӧ саба ӱлгердиң ӱлекер-кебинде ӧдӱп турган ченелтелер. Оныҥ да учун ӱлгерлер фольклордың жанрларыла адалат. Је керектиң аайы ӱлгердиң адында эмес, оныҥ шӱӱлтезинде ле кеерекедим бӱдӱминде. Јартын айдалы, поэттиҥ кезик ӱлгерлерин

оңдоорго кӱч. Бир јанынаң, Б. Бедюров сӧсколбулардың эптӱ кӱӱзине јайылып, шӱӱлтени аңылу ӱлекер-кепке эптештирип, учы куйузы јок «калай» берет. Бу тушта ӱлгердиң учурын, анчада ла учы јолдыктарын оңдоорго кӱч. Темдектезе, «Јаржактар», «Кӧк бӧрӱни чийгенимди санандым», «Табылгы камчылу кӱлӱкке јаңарым» деген ӱлгерлердиң јолдыктары.

Јаан-јаштулар темикпеген, улайына айдылган сӧсколбуларды јаш корбо оңдоп болбозы јарт. Андый ок ӱлекер-кепти, чокымдап айтса, учы рифманы бир ӧйдӧ Ш. Шатинов ченеген. Баштап тарыйын андый уйгаштырулар кычыраачыга эби јок болгон. Кийнинде кӧрӧр болзо, поэттиң кажы ла сӧзи учурлу, ийдезиле тереңг. Ш. Шатиновтың бу табынтызы јаңыртуның јолы болуп темдектелген. Б. Бедюровтың јолдыктары база башка. Эки јолдыктап чӱмделген ӱлгерлер кӱӱзиле ӱзӱктелип, кычыраачыны санандырат ла шӱӱндирет. Байа, бир кӧнӱ кычыра беретени јок. Байла, бу-поэттиң база бир ченелтелери.

Каа-јаада сай ла келишпес јолдыктар ӱлгердиң текши учурына чаптык эдип, сӱр-кеберин бузуп турат. Поэттиң кӱӱни ле амадузы јарт: «Бис ончобыс — карындаш. Билижип нак јӱрелик. Бистер де — јон. Бис — јараш. Бириликтиң баазын билелик...» деп поэт бир ӱлгерде айдат. Је качан ӱлгерде талаган ла арбанган сӧс турза, (Текши шӱӱлтезин айтпай јадым, история аайынча чын) кычырарга да эби јок: «Ӧрӧ чыкпас немелер», «тӱңзӱк», «тенек», «тӱкӱрткен теле» ле о. ӧ. Ӧйинде кепке базылбаган ӱлгерлер деп поэт, байла, 1973—76 јылдарда чӱмделген ӱлгерлерин айткан болор. Текши кӧрзӧ, сезимјизи тереңг ле быжу сӱр-кеберлерденг турган ӱлгерлер бичикте ас. Поэт кӧп лӧ саба алкайт, јартайт, јурайт. Алаңг-ачык айдыныштаңг кемзингендий, сезимјизин јажырат. Ӧкпӧ-јӱректиңг онтузы, оорузы јаан сезилбейт. Бичиичи кеп ле укаа эмезе ӱредӱ сӧстиңг кебериле ӱлгерлейт. Сезим чек јок деп айдар аргабыс јок. «Теңгерининг чакызы» деген јакшынак јуунтыда бир ӱӱр ӱлгерди («Јерлик кастың кышкызы») эске алалы. Эмезе бу јуунтыга кирген «Куулар», «Јаныксаштың јаңары», «Эр-Адучак», «Адамның армакчызын» ла оноңг до ӧскӧ ӱлгерлер аңылу сӱр-кебериле кайкадат. Б. Бедюровтың база бир једими-ӱӱр ӱлгерлер чӱмдееринде. Анчада ла кӧскӧ кӧрӱнер элес эткен јурамалдар бийик кеминде чӱмделген. Алтай албатының историязыла, фольклорыла јилбиркеп, поэт кӧпти јаңыдаңг ачар кӱӱндӱ («Судур», «Шунутының јаңары», «Кыпчак кожоңг»).

Анғылу темага учурлаган («Иманттар», «Татар кыска», «Пуйка», «Казахтар» ла о. ӧ.) бичимелдерди јарадып тура, Б. Бедюров төрӧл эл-јоны, калыгы керегинде бойынын төс сӧзин эм тура айткалак деп темдектеер керек. Јажыт ийдени көгӱстең чыгара айдынарынаң башка ончо кижиликтиң јарталбаган суракгары бар. Бӱгӱн поэт ол јаан ла каруулу суракгардың алдында турат. Ол, темдектеп алза, ас калыктың бӱгӱнги ле келер салымы эмезе ар-бӱткенди, Алтайдың агаш-тажын, аң-кужын корыыры ла кичеери, кижиликти текши тӱбектең корып алары... Анайда бӱгӱнги совет ороонның бичиичилери шӱӱйт ле јана баспай тартыжат.

1989 јыл

Текши учурлу статьялар

С. Каташев

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ БИР КЕЗЕК УУЛАМЈЫЛАРЫ

Эмдиги өйдө алтай литература билдирлӱ өзӱмиле ањыланып јат. 60—70-чи јылдардагы алтай литератураның чыҥдыйын мындый темдектерден көрөдис: литературага јайалталу бичиичилер келген; жанрлардың бӱдӱмдери јӱзӱн-башка боло берген (анчада ла эпикалык жанрлар ичкери јаан алтамдар эткен); бичиичилер бойлорының геройлорының ич-кеберин, олордың кӱӱн-санааларын (психологиязын) тереҥжиде шиҥдеерине јаан ајару салғылаган; фольклорды литературада тузаланганында јарамыкту кубулталар болгонын көрөдис; литература ањылана бергенин, произведениелердиҥ чыҥдыйы тыҥыганын јаҥыс бичиичиниҥ таскамалынаҥ эмес, а бир канча поэттердиҥ ле прозаиктердиҥ чӱмдемелдеринеҥ көрөдис; бичимелдердиҥ идейно-эстетикалык кеми кезем бийиктеген, кажы ла чыҥдык бичиичиниҥ эп-аргазы, стили, бичижи јарамыкту темдектерле ањыланары байыган; историялык темаларды бичиичилер јаҥыдаҥ, эмдиги өйдөги амадуларга тайанып көргӱскен; социальный суракгарды тереҥжиде шиҥдеген; эл-јонның јаҥжыккан кылык-јаҥын элбеде јураган. Је ол ок өйдө бичиичилер кижиниҥ алдынаҥ башка кылык-јаҥын, оның албатыла, јӱрӱмле колболу болгонын ла онон до өскө суракгарды бойының чӱмдемелдеринде көргӱскени јарамыкту.

Бу өрөги тоололгон јаҥыртулардаҥ көргөнисте, статьяның бажалыгында айдылган теманы бастыра јанынаҥ шиҥдеп көргөжин, шӱӱлтелерди јаҥыс калыҥ бичикте толо айдарга келижер. Је мен бойымныҥ бу јаан эмес ижимде эмдиги өйдөги алтай литератураның јӱк ле бир кезек уламјылары керегинде айдарга амададым.

Эҥ озо мындый суракгың аайына чыгактар: эмдиги өйдөги литература дегени не? Эмдиги алтай литератураның хронологиязы кажы јылдарга келижип јат?

Алтай литератураны шингдеште бу суракгарга эмдиге јетире каруу берилбеген. «Очерки по истории алтайской литературы» деп бичикте бўгўнги алтай литератураны шингдеп көргөн авторлор оның хронологиязы керегинде јартамалду каруулар бергилебеген. Авторлор бу суракгың аайына чыкпаганынаң улам, алтай литератураның 60—70 јылдардагы јолының аңылу темдектерин чокымдап көргўспегендер. Мынаң улам кезик јерлерде јастыра да шўўлтелер айдылган (темдектезе, историяла колболу проза-лык жанрлар керегинде серемјилў эрмек бар. Ол керегинде мен бу статьяда элбеде айдарым.)

Орус литература ўрениште 30 јылдардың кийниндеги литератураны мындый ўйелерге бөлиген: «Јуу өйиндеги литература» (1941—1945), «Јууның кийниндеги литература» (1945—1954), «Эмдиги өйдөги литература» (1954 јылдың кийнинде).

Алтай литература шингдеечилердиң иштериндеги јуу өйиндеги литератураның хронологиязы база чокым көргўзилген — 1941—1945 јылдар (С. С. Суразаковтың «Алтай литература» деп бичигинде, бу ок автордың «Очерки по истории алтайской литературы» деп бичиктеги статья). Је јууның кийниндеги ле эмдиги өйдөги литератураның јылдары чокымдалбайт. Мынаң улам кандый бир бичиичининг (темдектезе, Э. Палкиннинг баштап бичиген ўлгерлерин) кезик шингжўчилер јууның кийниндеги литературага кошкылап турат, а кезиктери — эмдиги өйдөги литературага. Мындый булгакту шўўлтелер бичиичининг чўмделгезин билерине буудак јетирет.

Јуу өйинде ле јууның кийниндеги алтай литератураның өзўми керегинде көдўринғилу сөс айдарга келишпей јат, неның учун дезе бичиичилердиң чўмдемелдеринде көп једикпестер болгон, олордың бичиир узы јабыс кеминде турган. Геройлордың јўрўми, кылык-јаңы (психологиязы) јўк-јўк ле сомдолып јуралатан. Јаңы јўрўм керегинде айдылган сөстөрдиң өнги өчөмик. Тирў поэзия сөс чўмделмелдерге чек кирбеген. Ўлгерлер албатының кожоңдорының эп-калыбыла чўмделген. Јок, чўмделген деп айдарга јарабас, јазалган деп айтса торт. Эмди ле 50 јылдардың баштапкы јарымында «Алтайдың чолмонында» кепке базылган чўмдемелдерди көригер. Олор алтай албатының кожоңдорынаң бир де башкаланбай јат. Кезик бичимелдерде јаңыс фольклордоң алынган кеберлер көрўлер, олордың бўдўми база фольклорго јуук. Мынызы јууның

кийниндеги алтай литературанын једикпези болот. Јуу өйиндеги јўрўм фольклорный теманы некеген. Нениҥ учун дезе баатырлардыҥ јўрўми, олордыҥ јуучыл керектери, өштўлерле тартыжузы — кажы ла кижиге јуук болгон, оныҥ кўўн-санаазына келижип турган. Баатыр кептў, баатырга тўҥей кижи јуу өйиндеги алтай литературада көргўзилгени оныҥ учун јолду болгон деп, темдектеер керек. Кычыраачыларды ол өйдө бийик кўўндў, ару-чек санаалу, баатыр ийделў, терең көрўмдў, эрлў кижи сўрекей оморкодып, өкпөөриткен. Баатыр өштўзи — ол фашизм. Оныҥ учун баатырдыҥ өштўле (фашизмле) эрчимдў тартышканы, олордыҥ јеҥў алганы кычыраачыныҥ кўўн-санаазына јарамыкту келижип турган, оны уур, јайналганду санааларданҥ айрыйтан. Оныҥ учун Чот Енчиновтыҥ фольклор бўдўмдў драмалары ла ўлгерлери ол өйдө улуска тыҥ јарайтан.

Јууныҥ кийнинде өйдө, јўрўм де кезем кубула берген. Фашизмниҥ бажы базылган. Јеткерлў, јотконду јылдар өткөн. Совет кижи бойыныҥ кўчин билген, ого бўткен. Јаҥы, амыр-энчў өйдө эмди јаан хозяйственный ле культурный иштер өткўрер керек болгон. Ороонды јаҥыс ла орныктырары эмес, је оны оноҥ ары улу јеҥўлерге аткарар керек болгон. Оныҥ учун бу јаҥы јўрўмди, јаҥы өйди јаҥыс ла фольклордыҥ кеберлериле, оныҥ кеп-бўдўмдериле көргўскени 50 јылдардагы кычыраачылардыҥ ичине келишпей турган. Јаҥы кижини, оныҥ бийик амадуларын, санаа-шўўлтелерин, кўўн-санааларын чындык эдип көргўзер керек деп ой некеген.

Бу ок өйдө орус литература јаан једимдерге јединген. 1954 јылда өткөн бичиичилердиҥ Бастырасоюзный съезди литературанын өзөрине јаан салтарын јетирген. Съезд литературанын једимдерин темдектеп, оныҥ јаҥы өйдө өзөтөн јолдорын көргўскен. Ол ок өйдө Экинчи съездте бичиичилердиҥ једискпестери керегинде база айдылган. Бичиичилердиҥ једикпестери литературанын өзўмине јаан буудак эдип турган. Ого коштой литературный критика бичиичилердиҥ једикпестери керегинде унчукпай турган. Оныҥ учун Расул Гамзатов съездте мындый јарамыкту шўўлте айткан: көпнациональный литературага коромјы јетирип турган улус — јастыралар ла једикпестер керегинде сөс айтпайтан критиктер. Бичиичилерге ала-көндөлөҥ айдылган ажа-коныш эрмек айтканча, чындык сөс, терең шўўлтелер, ўредў керек.

Экинчи Бастырасоюзный съездтиҥ кийнинде орус литературада јарамыкту чӱмдемелдер кепке базылып чыкты. 1957 јылдаҥ бери эҥ артык бичимелдер Ленинский сыйларла темдектелди. Бу өйдө Л. Леоновтыҥ, В. Луговскойдыҥ, М. Ауэзовтыҥ, Мирзо-Турсун-заденииҥ, Максим Рыльскийдиҥ, А. Твардовскийдиҥ ле оноҥ до өскө ады јарлу бичиичилердиҥ эҥ артык произведениелериле кычыраачылар танышкандар. Бу бастыра једимдер бичиичилердиҥ экинчи Бастырасоюзный съездинеҥ камаанду.

Је алтай литературада бичиичилер јаҥы темаларга узак өйдиҥ туркунына јединип албай, јаҥы өй керегинде азыйгы ла эп-аргалар ажыра айдатан — јаҥы өйди јаҥыс ла эски өйлө тӱҥдеп, көргӱскилейтен. Мындый једикпестерди бистиҥ шиҥжӱчилер керек дезе, 1951 јылда темдектеген. Алтай тил ле литература керегинде баштапкы областной научный конференцияда С. С. Суразаков бойыныҥ докладында мынайда айткан: «Бистиҥ кезик бичиичилер озогызын ла эмдигизин тӱҥдештирип көрөринде, историялык ла чӧрчөктиҥ сюжеттерин тузаларында өйинеҥ өткӱлеп јат. Бӱгӱнги кӱнди шиҥдеерин ле литературада көргӱзерин олор тыҥ кичеебей јат».

50 јылдардыҥ баштапкы јарымында алтай литература, өскө литератураларга көрө, јабыс кеминде турганын бичиичилер бойлоры да темдектеген.

Јаҥыс ла 50 јылдардыҥ учында ла 60 јылдардыҥ баштапкы јарымында бистиҥ кееркемјик литературабыс тазылдары тыҥып, учуры да, бӱдӱми де јанынаҥ јаранды. Оныҥ учун эмдиги өйдөги алтай литератураныҥ хронологиязын, мениҥ шӱӱлтемле болзо, 1954 јылдаҥ эмес, а 1958—1959 јылдардаҥ баштаар керек. Ненииҥ учун дезе, 1958 јылда Туулу Алтайда бичиичилердиҥ организациязы төзөлип, 1959 јылда бир канча јакшынак чӱмдемелдер јарлалган. Эмдиги литература Л. В. Кокышевтиҥ «Туба» деп (1958) туујызынаҥ ла 1959 јылда чыккан «Арина» деп романынаҥ башталганына аланзыбай јадым. Поэзияда, прозада јаҥы литератураныҥ јолын ачкан кижи Л. В. Кокышев. Ол ок өйдө јаҥы башталган јолды элбедеринде ле јарандырарында мактулу салтарын јетирген улустыҥ тоозында эҥ озо А. О. Адаровтыҥ ла Э. М. Палкиниҥ адын адаар учурлу.

Л. В. Кокышев «Тубада» ла «Аринада» алтай улустыҥ революцияга кирген уур ла шыралу јолын көргӱзет. Туујыныҥ төс геройы — Туба, Тубаныҥ салымы. Муҥдар

тоолу јокту алтай улустың бирўзи. Туба революциядаң озо бойыныңг бастыра ийде-кўчин балдарын ла билезин өңгжидерге берген. Је бу амаду ол тушта бўдер аргазы јок. Аңдап-јөөп экелгенин байлар, камдар, јайзаңдар бир де кемзиниш јогынаң блаап алат. Бу мындый кыйыншыралу јадыңнаң канайда айрылар? Мынайда јокту кижиге, салја чылаң, кадалып калган кан сороочылардың бажына чыгар кўч бар ба, јок по? Јўрўм качан бир кубулгай не? Бу суракта̀рга Туба эм тура белен каруу таппас. Айла каруу табарга Туба баштап бир де ченешпейт те.

Тапкан-јөөгөн кузугын сада̀ла, көрөр болзо, акчазы калан да төлөөргө јетпей турган эмтир. Оныңг учун ол өчөшкөндө сыралапка кирген, бир де частың туркуны̀на болзо кейленген. Ол јайым, аргалу болуп көрўнерге амадаган, оныңг јайымына табарган приставла көс-баш јоктоңг согушкан. Је јўрўм кубулып јат. Кандый да кызылдар, кандый да актар табылган. Бой-бойыла тартышкылап јат, адыжып, өлўшкилеп јат. Бу та не болгоны? Туба агын-кызылын кайдаңг билзин, јаантайын тайга-ташта јўрген кижи мындый кубулталарды кайдаңг көрзин. Оныңг учун революцияда ла граждàнский јууда ары-бери таштàлып турганы ол.

Алтай улустың революцияда туружузы азыйдагы 20—30-чы да јылдарда бичилген чўмдемелдерде көргўзилет. Је ол тужында бу теманы поэттер текши сўр-кебер, текши сöстöр ажыра бичийтен. Л. В. Кокышевтиңг туујызында алтай улустың јўрўми алдынаң башка кижиниңг сўркебери ажыра берилет. Тубаның сўр-кебери, кылык-јаңы аңгылу. Туба текши схемала көргўзилген кебер эмес. Оныңг јўзўн-башка кылынган кылыктары, кейленген кейдиги, оның јўрўм керегинде терең санаалар санана бергени — Тубаны ончо јанынаң толо ло тирў эдип аңгыландырат. Тубаның кеберин бир кезек эпизодтордоң көрöктöр:

Тубаның кейи тутка̀н:

База ичелик... јайканба.
Мен акчама ээ бойым.
Одўгим көрўп кайкаба,
Уйалбай ич, мен кojойым!
Камга акча не керек?
Кара торбок бар эмей...

Эйим, эйим, эй-эйим,
Эйим, эйим, эй-эйим,
Тас баштыгым бар эмей!

Туба тўрмеде отурала, јерин санап кунуккан:

Уйуктаарга јатканда,
Ўстинде мөштөр шуулажат.
Тымык, јылу одуда,
Кайчынынг ўни угулат.

Тубага керек дезе «тенгериде јылдыстар, тийинг чилеп, учкулайт» — деп билдирет, «тобоголу мөштөри торт кунугып калган».

Туба приставты јыгып алала, мынайда ўредип јат:

Дикарь укту кижиденг
Јин агар деп моконбо!
Јокту кижи — Тубаданг
Јол алар деп бодобо!

Туба јайзанга чыбыктаттырала, калактабады, јайнабады, јалынбады. Карын јайзанга ла темичиге удура болды:

Колтыкчынынг канзазын
Кодоро тепти оозынанг,
Јалмаш-белин тудунып,
Јаба басты јайзанга...
Нени аларынг — не де јок,
Тубага нени айдарынг?
Туда берзе — тумчук јок,
Тубаданг нени аларынг!

Оорып јаткан Тубага кам келип, камдай берерде, ол мынайда айда салган:

Торбок чылап, тонгжылап,
Тобрагынг силкибе.
Манјагына илинип,
Маалкадып, мөге иженбе.
Тегин јерге тескинбе —
Тенгериге јетпезинг,
Тўнгўрингле бийелеп,
Тўнгей неме албазынг.

Туба абыстынг мекезин билеле, «белен» креске тўжет.

Абыстың ажы бар туштa
Амвросий де болбой аа.
Санаам сеге јеткенче,
Сатана да болбой аа! —

деп, абысты сүмелү каткызыла өчөп јат.

Је качан Туба ар-бүткенле көстинг көскө тушташканда, ол поэтке түнгей боло берет. Тайгада төгүн, меке јок. Ак сүттий ару тайга оны өкпөөридет: «Чибилер өткүре коштой отурган айдың јүзине көрөргө сүүнчилү!» «Бийик, јаркынду јылдыстар тоозына одудаң барган чедирген кожулар. Јадыкты јастанып, јымжак јеңеске јадала, таңдакты уткыырга макалу. Үйелик мөштөрдинг озогы чөрчөгин уйку өткүре угарга јилбилү!..»

Туба јастырган: ол актардың мекезине киреле, олорго кожулган. Бандиттердинг төгүнин јаңы ла билген. Эмди ол «бу јастыраны канай түзедер» — деп, ал-сагышка сурактар берет: «сары беенди токтодып, санаага не салдырдың? Камчы сабын кемирип, кайа неге көрөдинг?» «Күркүреп аккан сууларды күүнзебей не кечединг?» «Туба, Туба, Тубачак, туруп нени санандың? Јайзаңгның јаңы јаскылчак, јажынып кайда барадың?» Бу јастыралары учун Туба каруузына турар учурлу: «Калыктың каны кийнинде. Јакшы јүрүм сураба — јайзаңгның уулы јиткенде».

Бу бастыра кара керектерди Туба бойының каныла јунуп акталар. Ол кызылдарга көчөлө, өштүлерле турумкай тартыжат.

Өрөги темдектелген учуралдар (эпизодтор) Тубаның кылык-јаңын, күүн-санаазын, амадуларын терең јартайт. Текши сөстөр мында јок. Тубаның сүр-кеберин, кылык-јаңын бис јаңыс ла јүрегисле сезип турган эмезибис, је бистинг көзисте тирү Туба турат, оның өткөн уур историялык јолын кинодоң көрүп салгандыйыс. Чындык чүмдемел качан да андый: өкпө-јүрегинге шингип калар, геройдың јолын бис кожо өдөдис, оныла кожо сүүнедис, кунугадыс, каткырадыс, карыгадыс... Чындык чүмдемел ондый...

«Туба» поэзиялык тили аайынча база аңгыланат. Критиктер Л. В. Кокышевти поэт-романтик деп адаган. Онызы чын. Бастыра туујы бийик, көдүрингилү үредүчизине Вл. Луговскойго јуук. Туујының экинчи вариантының учын «Кызыл чечек» деп 1961 јылда чыккан јуунтыга кирген «Аттар» деп романтикалык үлгерле божодып јат. Је «Аттар» деп үлгердинг учын туујыда кубултып

салган јаңгы строкалар кошкон. Туујы сүрекей көдүрингилү, эмоциональный эрчимдү бийик сөстөрлө божоп јат:

Маңтап бараткан
Јуучылдар кийнинең
Өйлөрди салкын
Сүрүжип једишпейт...
Аттарын тутпай
Маңтада берген
Адалар кебери
Јажына онбос.

Арина деп героинянын исторический јолы база јеңил болбогон. Оның јүрүминде не болбогон деп айдар! Јаңыс та өштүлерге истеттирген эмес, је оның өгөөни, Одой до, не ле болуп кылынган. А Одойдың әјелери? Аринаны карандыра челдегилеген тирү јыландар. Энезиниң өлөрин сакып јаткандарды «кижи» деп канайда айдар? Је Арина бастыра буудактарды јеңип чыккан.

История аайынча темаларды Л. В. Кокышевтең башка бойының үлгерлеринде ле туујыларында А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин, прозада И. Шодоев, Ј. Каинчин, К. Төлөсөв ло оноң до өскө авторлор көдүрген. Анайдарда, историяла колбулу теманы алтай литератураның төс уулам-јызы деп чотоор керек. Бу тема анчада ла И. В. Шодоевтиң романдарында терең шинделген. Је бистиң критика бу бичиичининг бичимелдерин терең жиде ылгабаган. С. С. Каташ бойының «Литературные портреты» деп бичигинде «Кызалаңду јылдар» керегинде бичиичиге үредүлү сөстөр айтканын мен јаратпай јадым, ненинг учун дезе, И. В. Шодоев керегинде очеркте јастыра эрмек айдылган. Критик романның авторына мындый үредүлү сөс айдып јат: «Бис бодозобыс, бичиктиң («Кызалаңду јылдардың» — С. К.) төс једикпези — автор чындык историялык архивный материалдарды ас тузаланганында. Көп керектерди автор Алтайда јарлу легендалардаң алган. Је легенда ла чындык историялык факт түңгей болбой јат. Легенданы историялык факт эдип бичигени јастыра».

Критиктиң айтканыла болзо, историялык романды чындык документтер јогынаң бичиирге јарабас, романда көргүзилген учуралдар да, улустар да документальный болор учурлу.

Кижи кайкаар некелте. Мындый некелте литератураның сүр-кеберле јураар аңылыгын чотко албай јат. Кри-

тиктиң некелтезин бўдўрерге бичиичиге чўмдемел эмес, научный иш бичиирге келижер эди. Јок, мындый некелте чўмдемел литературага јаңыс коромјы јетирер. Легендаларды тузаланып, роман бичиген кижи јаңыс И. В. Шодоев эмес. А. Кекильбаевтиң «Баллада забытых лет» деп романтикалык повези база кеп-куучындар ажыра бичилген. Мындый некелтеге јайылзабыс, совет литературадагы «роман-легенда», «роман-притча», «роман-миф» деген жанрларды туура јайладарга келижер. Историяла колбулу тема јаңыс ла чындык документ ажыра чийилер керек деп, бу чындык документтең бичиичи бир де алтам туура баспас болор учурлу деп некезебис, Пушкиниң «Борис Годуновын» база кырып саларга келижер эди. Не дезе, ученыйлар Годунов Дмитрийди чын өлтўрбеген бе, јок по деп сурак аайынча эмдиге јетире блааш-тартышту. Историялык роман, историялык поэма дегени — история керегинде роман, эмезе поэма. Олорды научный ишле тўңдештирбес. Научный документтерди историялык чўмдемелде тузаланар кемин билер керек.

Санаама мындый учурал кирет. Качан А. Адаров «Тоньюкук» деп туујызын кепке базып чыгарып ийерде, кезик улус авторго «Сен каан керегинде бичип турарыңда, оны нениң учун актап турганг, нениң учун сен Тоньюкук керегинде јылу сöс айтканг?» — деп, не аайлу Адаровты бурулабаган деер. Адаров јебрен тўрк албатылардың историязын тузаланып, историяда чын болгон кижиниң адын адап, оның јўрўми ле керектери керегинде јурап көргўзер чўмдемел эп-аргалар ажыра айткан. «Тоньюкук» деп туујы научный иш эмес, ол кееркедўлў чўмдемел ине. Бу туујыны документтерле тўңдеп шингдеер деп умзанзабыс, оның јурамалдың (художественный) учуры јайрадыла берер. Адаров Тоньюкуктың историялык бўдўрўлерин шиңгдеген эмес, је оның санааларын, кылык-јаңын, тынкўўнин көргўскен, олорды туујының тўп шўўлтезиле колбогон.

Кееркедим литературада документтиң чыны эмес, јурамал-көргўзимдик (художественный) чындык болор учурлу. История керегинде чўмдемел социальный суракгарды теренгжиде шингдезе, геройлордың кылык-јаңын бастыра јанынаң көрзö, онгдый бичиктиң учуры јаанап јат. Оның учун эмдиги бистиң алтай прозаиктер ле поэттер бу аңылу темдектерди бойының бичимелдеринде терең таркадары јанынаң јаан иш öткўрип јадылар.

Эмдиги литератураның эң аңылу темдектериниң бирӱзи — бичиичилердиң алдынаң башка кижиниң салымына ајарӱ салганында, кижиниң кылык-јаңына, сананган санааларына, јилбӱлерине, амадаган амадуларына баштанып, оны бастыра јанынаң шиңдегенинде. Бу суракгарды бичиичилер јаңыс ла бӱгӱнги кӱн керегинде айдылган бичимелдерде эмес, је историяла колболу бичимелдеринде база терең көргӱскен. История, өткөн өй бӱгӱнги кӱнле муң учуктарла биригип калган деп поэттердиң ле прозаиктердиң айтканы көрӱмјилӱ.историяла колбулу эпический бичимелдерде бичиичилер озогы өйдө јаткан алтай калыктың амыр-энчӱ јӱрӱм учун өштӱлерле тынын да кысканбай көс-баш јок тартышканын, олордың эң артык кылык-јаңдарын (кижиге кӱӱнзек, јалакай, акту ла буурзак болгонын), албатының тапкан-јөөгөн энчизин (духовный энчизин база) корып, оноң ары элбеткенин ле тыңытканын, революционный тартыжуларда эрчимдӱ» турушканын терең шиңдеп, эмдиги өйдиң ӱйези бу јаан керектер эткен улусла оморкозын, ол керектерди кереестезин ле баалазын деп кычырып јадылар.

Чындык бичиичи историяны јаантайын бойының өйиле колбоор, јаңы суракгар тургузар, јаан амадуларга кычырар. Чындык бичиичи албатының эң оморкодылу өйлӧрин ле керектерин көргӱзер. Албаты тыш та өштӱлерге, ич те базынчыктарга бакпаган. Оның јӱрӱми јаан ла эрчимдӱ тартыштарда өткөн. Амыр-энчӱ ле ырыс учун тартыштарда. Оның учун бичиичилер адалардың оморкодылу керектерин эмдиги өйдиң кычыраачыларына ла келер өйдиң ӱйелерине төкпӧй-чачпай айдып берерге амадаганы мактулу.

Историяла колбулу база бир јаан тема — Ада-Төрӧл учун Улу јууны, јууның јалангдарынаң ыраак јерлерде, Туулу Алтайда јаткан улустың ат-нерелӱ керектерин көргӱскени. Бу тема анчада ла Л. В. Кокышевтиң ле К. Төлӧсӧвтиң чӱмдемелдеринде терең ле эмоциональный ӧдӱмјилӱ көргӱзилген. Анчада ла кемирчек сööги каткалак балдардың јуу өйиндеги уур иштер бӱдӱрген јӱрӱми, олордың психологиязы сӱрекей чындык көргӱзилген. Л. В. Кокышевтиң «Ариназында», «Чӧлдӧрдиң чечегинде», «Туулардаң келген балдарында» ла Кӱӱгей Төлӧсӧвтиң «Кайда ол јол?», «Бистиң огород» ло оноң до өскӧ куучындарында балдардың јаш тужы калапту јуу өйине келижет...

Јуу-чак Јантык-Куртка (К. Төлөсөв. «Кайда ол јол?», повесть) коркышту јеткер экелген. Адазы јууга барган, энези тың оорыйла, божоп калган. Јааназы јуу-чакта база карып, тың санааркап, оорузы јаанаган. Јантык-Куртты чыдадар аргазы чыккан. Уулчакты балдардың туразына табыштырарга келижип јат.

Јантык-Курттың кеберин Күүгей Төлөсөв терең психологический эдип көргүскен. Мынаң улам бу куучын алтай литературада аңылу јерде турар учурлу.

Кем ол Јантык-Курт?

Јантык-Курт — јаңы-јаңы ла телекейдиң аайы-төөйиле таныжып баштаган уулчак. «Төгүн» деп сөстиң учурын билгелек. Јамандыкка, кара-санаага, калју, соок јүректү улуска туштагалак. Улус ого јаңыс јакшы эдет, ненинг учун дезе, Јантык-Курттың бойының кылык-јаңы јаңы јайылган ап-ару чечектий, анда бир де кара темдек јок. Јаан улус Јантык-Куртка јуук, ненинг учун дезе, олор сүрекей киленкей, сүрекей буурзак. Је эң кару, эң артык кижи — ол энези. Куучында мындый эпизод бар: таңары јуук уйку аразында Јантык-Курт түш көрөр болзо, кандый да чычкандар буттарының үстинче мантажат. Ойгонып келзе, оору энези оның буттарын сыймайт, көстөринин јажы јастыкка тамчылайт. Ненинг учун энези ыйлап, оны эркеледип турганын Јантык-Курт кайдаң билзин, энезиле ол эртен тура калганчы катап эркелеткен. Энезин јуур тужында Јантык-Куртты јаан улус јааназына апарып салгандар. Энезин санап, јанарга турарда, Јантык-Курттың јааназына чын эмес сөс айдарга келишкен. Је бу чын эмес сөс Јантык-Куртка керек болгон. Оның учун јааназы баланың күүнин јандыртпас. Ого, Јантык-Курттың сакылталарын өчүрбеске, «энең айылдап јүре берген» — деп айдарга келишкен. Јаан улус коркышту сөсти база айтпаган. Керек дезе Јантык-Куртла јажыт Сазый ла Јалбырак та бу јаан табышты айдарга тудунган.

Анайдарда, јуу-чак јаан да улуска, јаш та балдарга айдары јок јеткер экелген.

Повестьте бир де кара сагышту кижи көргүзилбеген. Бойының учуры аайынча «Кайда ол јол?» — трагический куучын. Је ондогы геройлор чалындый ару улус. Оның учун «Кайда ол јолды» кычырып божотсоор, Јантык-Курттың салымы слердинг көзөөрдинг јажын айландырар, тамчыладар, је ол ок өйдө мындый чек, мындый ару улустар (эң озо Јантык-Курт) слерге бийик, јаркынду күүндер экелер.

К. Төлөсөвтиң узы бу куучында сүрекей бийик кемине јеткен. Куучында бир «јакшы», «турумкай» деп эпитеттер јок. Је јакшы улустың күүн-санаазын, кылык-јаңын терең психологический эдип көргүскенинең улам, куучынының эмоциональный учуры бийиктеген.

Эмдиги өйдөги алтай литератураның база бир ангылу темдеги — ол јүрүмди терең шингдеери, бастыра јанынаң көргүзери. Бичимелдеги геройлор уур айалгаларга бактырбай јат. Олор аргазы јок улус эмес, јүрүмдеги буудактарды јеңип, јүрүмди кубултары ла јарандырары учун эрчимдү тартыжып јат.

Кижиниң кылык-јаңын, күүн-санаазын эмдиги өйдиң некелтелериле колбоп, Јыбаш Каинчин јарамыкту куучындар ла повестьтер бичийт. Геройлордың кебери, олордың кылык-јаңы керегинде текши сөстөр айдарынаң тудунып, бичиичи јурамалду сөстөрлө көргүзет. Автор эң озо ичјүрүмди (психология) суракгардың аайына чыгарга кичеенет, мынаң улам бистиң бүгүнги күндеги литературабыс чындыйы јанынаң ижемјилү једимдерге јеткен.

Н. Киндикова

СОЛУН ҮНДЕР

(Кыстардың үлгерлери керегинде)

Бичигенимниң мынайда адалганы кайкамчылу да болордоң айабас. Бир јанынаң, бу статья, чындап та, јиит ле солун кыс ,бичиичилерге учурлалган. Экинчи јанынаң, ол поэзияның јажытту ла ару санаалары керегинде сөс болор.

Карындаштык албатыларда ады јарлу бичиичилер болуп үй улус чыкканы текши јарлу: татар Сажида Сулейманова, кыргыз Тенти Адышева, казах Фариза Унгарсынова ла о. ө.

Алтай литературада бис алдынаң бери Александра Саруеванын адыла оморкоп јүргенис. Бир канча јыл мынаң озо јиит прозаиктер Јергелей Маскина, Нина Бельчекова табылды. Калганчы өйлөрдө бистиң поэзияга јаңы үндер кожулат — Г. Елемова, Г. Умашева, С. Сартакова, С. Петешева...

Түмен поэттер кижиликтиң јаркынду тал-ортозы — үй улус керегинде кееркем кандый үлгерлер чүмдебеди деер, сүрлү кандый сөстөр јуруктар бедребеди деер.

Көк таман чечек тудунган
Көрүмјилү кыс турган.
Көзинде ай јаркынду
Апагаш оттор ойногон.
Суркураган тангдактый
Сүүнчилер ондо ойлогон —

деп, Эркемен Палкин бичиген. Је айдылган сөстөр канча да кирези јараш, бийик болзо, кыс үни јогынаң алтай поэзия өчөмик көрүнет. «Кару алтай кыстардыңг» күүн-санаазы, кылык-јаңғы јүк ле јуук өйдөң бери ачылды.

Г. Елемова Москвада Горькийдиң адыла адалган литературный институтты үренип божоткон.

Јиит поэттиң једимин, тузаланып турган эп-аргаларын, санаа-күүнин көрөргө, оның «Кайда да» деп үлгерин ылгап көрөли.

Кайда да кеен алтай талада
Базып јүрет көөркий ол бала.

«Ол бала» талада дегени сөслө јаңғыс ла рифма бүдүрип турган эмес, кыстың арузын, кемзинчегин јартайт.

Айса болзо, Кадынды јараттай,
Айса Чуйдың јаныла араай.

Мында алтай тала Кадын суула, Чуйдың јолыла чокымдалат. Јиит үлгерчи эптү рифмалар таап (койу — бойлу, ээчий — көөркий), үлгерлеринде көдүрингилү сурактар да тургузып (Кемниң ырызы не, ол бойлу?), кычыраачыга көгүс санаа алындырат.

Јалакай үнле јымжак айткан сөстөр учы јаар катулана берет:

Је јылдар өдөр јылдарды ээчий,
Кандый салымды сакыган көөркий.
Та артап калар кару чырайы,
Та артып калар јаңғыскан бойы?..

Үлгердиң учында автор бижулайт:

Кыстың күлүмјизинең күн бүткен
Бу телекей нени билген?

Бу үлгерди кычырып тура, кыстың сүр-кеберин јураган эптү түңгдештирүлер де тапкадый. Кыс «куудый» кару, «кара

чачы узун ла койу», «ару чырайында» бир де серемји јок. Оныҥ кеберин јурап тура, ӱлгерчи озогы да сӧсти тузаланат. Андый тӱҥдештирӱлер анчада ла оос поэзияда туштайт.

«Качары болзо, оныҥ кызыл,
Кӧстӧри болзо, эки јылдыс.

Поэтессаныҥ ӱлгерлери кӧгӱске, јӱрекке кӧдӱрингилӱ санаа, ачык јарык кӱӱн, јӱрӱмге јӱткиген чындык сӱӱш экелет.

Гутя Умашеваныҥ «Мениҥ сӱӱжим» деп ӱлгери акту јӱректеҥ изӱ тарыйын чӱмделгени сезилет. Мында кыстыҥ јалакай кӱӱни, кемзингендӱ сӱӱжи, тереҥ бӱдӱмјизи. Кыстыҥ ару сӱӱжи ар-бӱткенниҥ болужыла айдылат: ол чалын чылап тӧгӱле берер, чакпын ошкош агыза берер, кайа кептӱ кайыр.

Кӧзим мениҥ кара,
Ыраактаҥ кӧрзӧҥ бӱтпезиҥ,
Ӱним мениҥ кай,
Јӱрегингди јайнадар.

Алтай кыстардыҥ ангылузын јиит ӱлгерчи С. Сартакова оморкогон айас темдектейт.

Мен алтай кыс!
Уксаҥ мени
Кийнингнеҥ сӱрбес деп,
Онгдозоҥ мени.

Бу јолдыкта «сӱрбес» деген сӧс ӱлгердиҥ јолдыгына чаптык эдет.

Чейне чечектий
Энилерим де мен
Чедиргенди јӱрекке
Чагарым да мен.

Јаҥыс ла ајарынгкай, курч сӧстӱ кижи мындый тӱҥдештирӱлер тапкадый. Ононҥ ары јиит бичиичи ӱлгерлейт:

Јалакай кӱӱндӱ
Кижи болзоҥ,
Јажыл ӧлӧҥдий
Јолында ӧзӧрим.

Јаман кылыкту
Тангма болзонг,
Кайа кептӱ
Кату болорым.

Јалакай ла кату јӱректӱлер мында эки башка јуралган. Олорды канайда да булгап болбозынг. Кезем ле öктöм јолдыктар кижининг кӱӱнин кödӱрет.

Бу јажын-чакка тӱгенбес сӱӱш керегинде чӱмдемелдер кычыраачыны оморкодот.

Калганчы öйлöрдö Светлана Петешеванынг ӱлгерлери газетте јарлалат. Бу база бир солун ла анғылу ӱн. Онынг лириказында туйка карыгыш ла ижемји јуулган. С. Петешева сӱӱшти öй ажыра су-алтай körӱмиле јурайт. Темдектезе:

Очокто одым öчӱп калган
Сени сакып.
Јӱректе кӱӱним сооп калган
Сени сакып.
Айдатан сöстöрим онгуп калган
Сени сакып.
Билбегем: öчӱп, чököп калганынғды.
Мени сакып.

Таныш ла јылу сöстöр коктып, öчӱп барадала, чагышканынанғ ойто кӱйгӱлейт. Кыстынғ сӱӱжи терең, јайналганду кӱӱни чököбögön, је сакылтазы калас болтыр.

Бурулу эмезинғди
Сен айтпазанғ, кем айдар?
Бурулып келбезенғ
Сени сакып канайдар?
Ундып та салзанғ,
Ачынып сеге не туза?
«Салымым башка» деп
Санангайым база...

деп öскö ӱлгерде тӱп шӱӱлте айдылат. Кыстынғ јӱреги сӱӱгенине тартылат, је ол быжу төп санаалу. Ол бойынынғ јажыт сӱӱжиле, јалакай кӱӱниле бойында ла артат. Бу куулгазын јӱрӱмнинғ бир де болзо, табыскагын таап, ырыс дегени онгдогон кижи, байла, јӱрӱмде бийик ле байлык.

Ырыс дезе куштый ине—
Уча берзе, тудуп болбозынг.

А бектеп салзаң, кижендеп салзаң —
Ырыс деп оны канай айдарың?

Айдарда, өрөги айдылган ӱлгерлерде кыс јӱректер ачылып, көдӱрингилӱ кӱӱн-санаа ла јажыт сӱӱш чыгара айдылтыр. Олордо кыстың эрикчели, сӱӱнчизи, сезимјизи ле оморкожы.

Слер барда, Алтайыс та турар,
Озогы чӧрчӧктӧр улалып айдылар.
Јаркынду кеберлер улалып айдылар.
Јаркынду кеберлер слердиң,
кыстар.

«Бу таланың кеенин толтырар» деп, Г. Елемова тегиндӱ айткан эмес.

Јиит кыс бичиичилердиң ӱлгерлери бӱгӱнги кычыраачыны кеен-јарашка ууландырып, алтай поэзияга јаңы толку ла ийде кожот.

1978 јыл
Н. Киндикова

АЛТАЙ ЛИРИКАНЫҢ СУРАКТАРЫ, БӰГӲНГИ АЙАЛГАЗЫ, ӦЗӦТӦН ААЙЫ

Эмдиги бичиичилердиң чӱмделгезин бӱткӱлинче көрӱп, тоолу чӱмдемелдерге ылгамал берип тура, кажы ла поэттиң једими ле келер амадузы керегинде сӧс айткадый. Кажы ла бичиичиде бойыныҥ ууламјызы бар. Темдектезе, Л. Кокышевтиҥ ӱлгерлеринде ойгор шӱӱлтелер айдылган; Аржан Адаров алтайлардыҥ тӱӱкизи ле эмдиги өйгө учурлалган чӱмдемелдер бичийт; Эркемен Палкин кижиниҥ кылыкјаҥына ајару салып, кычыраачыны санандыргадый суракгар тургузат; Борис Укачин дезе калганчы өйлӧрдӧ, публицистика ууламјылу ӱлгерлер чӱмдейт ле онон до ары улалткадый.

Јиит бичиичилер бедренип, ченеп, бойыныҥ табынтыларын быжулайт. Бу ууламјыларды байыдып, кеҥидип, мынаҥ да ары тереҥжидер арга бар.

Калганчы јылдарда алтай лирика јажыт ийдезин билдирлӱ јылыйтып, јурамал эмезе куучынданган кеберлӱ ӱлгерлерге көчӧ берди. Кӱӱн-санаану булташарта, көрӱмјилӱ јурук эмезе сӱр-кебер ажыра јетирери чала соҥдоп јат. Бу

керекти тўзедерге, анчада ла јиит ўлгерчилерге, литератураныҥ теориязы јетпейт. Онын учун бичиимелисти алтай литературанын классиги болуп калган Лазарь Васильевич Кокышевтиҥ чўмдемелдеринеҥ баштайлы.

Онын бичимелдери јаҥыс ла бўгўнги ле эртенги кўнге јарамыкту эмес, кажы ла өйгө, чокымдап айтса, келер өйгө тузалу. Бойыныҥ учурыла, тереҥ ийдезиле, керек дезе, чўмделген кемиле Лазарь Васильевичтиҥ лириказы эмдиги поэттерге тем болуп туру.

Л. В. Кокышевтиҥ поэзиязы неден баштала? Албатыныҥ оос чўмделгезинеҥ бе, орус поэзияныҥ камаанынын шылтузында ба? Онын ўлгерлеринин јажыды неде? Нениҥ учун бис онын лириказын јарадып кычырадыс?

Л. В. Кокышевтиҥ поэзиязы озо ло баштап онын алтай фольклорды јакшы билеринеҥ улам табылган. Чын, Л. В. Кокышев бир тушта алтай тилге А. Пушкиннин, М. Лермонтовтыҥ, А. Некрасовтыҥ, Р. Бернстиҥ ўлгерлерин көчўрген. Је бу көчўриштер онын чўмделгезине јўк ле тебў берген. Кокышев литературага јайалталу болуп бўткен. Алтай калыктыҥ јайналганду кожоҥ-комыды, сўрлў-јараш кеп ле чечеҥ сөстөри онын өкпө-јўрегине ёдўп калгандый. Темдек эдип, эҥ ле кичинек жанрданҥ баштап көрөли. Јон ортодо мындый табышкак бар: «Кырды кызыл тўлкў ажа берди» (Кўн). Табышкак ўлгердиҥ јўк ле тыш кеберин бўдўрет. Је ўлгердиҥ шўўлтезинде јиит уулдыҥ сўмелў, јажытту бир санаазы, кўн чылап, јарып кўйет:

Кызыл тўлкў бөркимди
Кыйа кийип алайын.
Кырданҥ энгир тўш келзе,
Кыстар көрўп барайын.

Эмезе кожоҥныҥ ўлекер-кебин тузаланып, поэт јииттердиҥ кубулчаҥ кўўн-санаазын мынайда јетирет:

Беретен јўстўк белегин
Береечи болуп — бербеген.
Кечўге кызыл энгирде
Келеечи болуп — келбеген.

Бу јолдыктар албатыныҥ «Алтын јўстўк берейин, аларыҥ ба, көөркийим» деген кожоҥы аайынча, је ого удурлаш ла јииттердиҥ колбузын уурлада чўмделген. «Кокышев оос поэзияны өткөнбөгөн дө, оны эптештирбеген де — ол бойы алдынаҥ јайалталу кижи» — деп, В. И. Чичинов јолду

темдектейт. Кокышев јайалталу бичиичи болгонын онын ўредўчизи В. Луговской до темдектеген: «Ондо анылу кöрўм, сезим бар. Ол јўрўмди ле ар-бўткенди чын онгдоп јат». Айдарда, Кокышев алтай албатынын оос чўмделгезине тайантыр. Поэттин тили ээлгир, сöстöри јўрекке öдўнгир, эрмек-куучыны јымжак ла кöнў. Онын да учун, Кокышевтин ўлгерлери кожон кептў коолойт. Темдектезе:

Кобылардын чечеги
Корон чылап саргарды,
Кородоп јўрген бойымды
Комыргай чылап кадады.

Мынайда кажы ла јолдык эптў ле ээлгир уйгаштырылган. Баштамы рифмага поэт эпчил. Ўлгер башталганынан ла ала ээчий-деечий уйгаштырылган. Учындагы рифманы поэт јангыдан таап ла этпейт:

Тымык кўски кыр бажында
Тегине ле баскындап **јўрўм,**
(глагол).
Төмöн алдымда, городто анда
Шакпырап јаткан **јўрўм.**
(адалгыш)
Ээн аркада јангы ла бышкан
Ээлип јўрген **беле** (адалгыш)
Менгдеп бараткан улустын
јўрўми
Мене мынан иле (кубулбас).

С. Каташев поэттин лириказын шингдеп тура, оны «јажыт ийделў поэзия» деп айткан. Чындап та, анылў кöрўмиле, сезимиле, такып айдылбас сўр-кеберлериле бу сан-башка куулгазынду поэзия. Темдек эдип, эки поэттин бир темага учурлалган ўлгерлерин тунгдештирели:

«Кадын» П. Кучияктын:

Јангыс ла бу öйдö јобожодын,
Бистерле тил билиштин,
Белингди кечире кўр саларда,
Кўлўмзиренип каткырдын.

«Кадын бажы» Л. Кокышевтин:

Кадын бажы јобожып,
Карыгып тыҥ санааркайт.
Алдында јаҥы јўрўмди
Араайын кайкап ајыктайт.

Јўк ле тыш алзабыс, Кучияктыҥ ўлгери кату, текши сöстöрлö айдылган. Кокышевтиҥ јолдыктары кижиниҥ сезими ажыра көнў, јажу сöстöрлö јуралат. Поэттиҥ бир сöзи бир ле ўлгерде јўзўн-башка тын алынып солынат. Темдектезе, «кунуккан» деп айткан болзо, ого ээчий карыккан, эриккен, санааркаган деп сöстöр табылат. Ӧскö поэттерде база башка.

Лазарь Васильевичтиҥ бир сöзи јўзўн öҥдў болуп кубулат. Оныҥ сöзлиги байлык ла албатылык. Л. В. Кокышевтиҥ ўлгерлеринде ару ла јараш, солун ла ундылбас сўркеберлер бар. Тыҥдазаар да, поэт јылдысты канайда тындандырат:

Ээн аркада ўн де јок.
Эбире ончозы уйкуда.
Суузаган јылдыс сугатка
Суркурап тўжет турлуда.

Эмезе ол јылдыс öскö учуралда: «Көгöрö тонгон јылдыстар көзнöгимнеҥ көргўлейт». Мынайда јаҥыс ла поэт кижи сезер ле көрöр, табар ла улусты кайкадар аргалу. Кокышевтиҥ ўлгерлерин кемдийиле де булгап болбозоор, ондо башка көрўм, башка сезим бар. Оныҥ учун поэттиҥ лириказын бис јажытту ла куулгазын, јалакай ла киленгкей деп айдып јадыбыс.

Је Л. Кокышевтиҥ поэзиязы јаантайын јажу эмес, керектў тушта ол кату да, керек болзо, блааш-тартышта да. Темдектезе, «Келер ўйеге письмо» деп ўлгеринде поэт бойыныҥ ўйезин сўрекей чындык јурайт:

Ӧйибис бистиҥ улу ла кату:
Ӧштўге, најыга телекей бöлинген.
Кижилигис бистиҥ класстарга
ўлелген,
Олор ортодо кан да
төгўлген.

Телекейдиҥ јондоры амыр-энчўге амадаганын, амыр-энчў учун тартышканын поэт толо көргўскен. «Поэзия» деген ўлгеринде јалакай кўўндў поэт Поэзияныҥ бийик учурын корулап, оны керекке албай тургандарды кату каруузына тургузат:

Болужы јок ачык јўректў
Поэт улусты кем кичееген?
Кемигер оны ойынга тўнгдеген?
Кемигер оны куру кей деген?

Ўлгер база ла божодылбаган, је кайра бурылып сананга-дый эттире токтойт. Бу эп-сўме поэттинг чўмделгезинде база бир анғылу темдек. Ойлөр ödөр, Л. Кокышевтинг кожонг кептў поэзиязы улуска там ла јуук болуп јарталар ла јарлалар.

Албаты јўрегинде поэттинг кереезин тözöп салган. Биске, шингжучилерге, сöстинг болужыла оны јетире тудар ла бойынынг кебине тургузары артты.

Лазарь Васильевич Кокышев «јўрўмди романтикалык кўўн-тапла јурайт» деп, јарлу орус поэт В. А. Луговской бир öйдö темдектеген. Мынайда айтканын бис поэттинг ончо ўлгерлерине келиштирип болбозыбыс. Луговскойдынг темдек-тегени поэттинг баштапкы ўлгерлерине јараар. Је Кокы-шевтинг баштапкы да деген ўлгерлеринде чындык јўрўм јуралган. Темдектезе, «Сакылта», «Поярканынг балдары», «Јееренек», «Арина» ла ононг до öскö. Бу ўлгерлерде јўрўм кандый болгон, анайда ла јарандыра сöс јок көргўзилген. Је кееркем литературада дезе, јўрўмди анғылу темдектерле јурап јат. Јартап айтса, чын јўрўмди көргўзип тура, поэт ўлгердинг учурын кödўрингилў сöслö айдар аргалу. Је бу куру сöс эмес, кычыраачыны ижендирип турар ийде.

Кееркем чындык, јарлу совет литературовед ле кри-тик Г. И. Ломидзенинг айтканыла, јанғыс ла јўрўмде болгонын чындык көргўзер эмес, је јўрўмде болгодый ла айалгаларды озолоп көргўскедий.

Айдарда, Л. Кокышевти бис поэт-романтик деп айтпай, јўрўмде чындык көргўскен поэт деп, чокымдап адагадыйыс. Романтика көрўмдў поэт көп сабада чике бойынынг ла кўўн-табына тайанып чўмдеер болзо, чындык поэзияда дезе бир кижининг салымы ажыра андый ок ончо улустынг јадын-јўрўми бириктире көргўзилет. Темдектезе, Кокышевтинг лириказында алтай албатынынг јўрўми комыдалду да, сўўнчилў де, јылыйтылу да, кайкамчылу да јанынанг чындык јуралган. Анда јанғыс поэттинг јўрўми эмес, бўткўл ўйенинг салымы, албатынынг эземи, ороонның öткön историялык јолы толо јарт көргўзилген.

Л. В. Кокышев — философия көрўмдў поэт. Бу шўўлтени јартаардан озо, кандый ўлгер философия ууламјылу деп онгдоп алактар. Бу сурак аайынча 1967 јылда совет литературоведениеде ойто такып јаан блааш-тартыш öткön.

Шингжўчилер ёйдинг темдектерин — совет поэзияда философия учурлу ўлгерлер барын ёйинде сескендер. Је олордынг шўўлтези эки башка:бирўзи јўк ле санаа салынган ўлгерлерди философия деп адаар болды, экинчизи — поэттинг бўткўл көрўм-шўўлтезине тайанар болды. Јартап айтса, јанғыс санаа философия суракка јетпес. Ол јўк ле автордынг санааркаганы эмезе ўлгерде тургускан сурак ла автордынг амадузы болуп артар. Темдектеп алза, Адаровтынг «Јардымда туулар», «Санааркаштынг тереңи» ле ононг до өскө ўлгерлер.

Кандый ўлгерди ойгор шўўлтелў деп айткадый? Кижининг јўрўмине, сўўжине ле өлўмине учурлалган, кижиликтинг өткөн лө келер јолын озолоп көргўскен бичимелдерди философия учурлу деп айдарга јараар. Көп сабазыда ол байлык метафора ажыра јуралган болор. Темдек эдип, Лазарь Кокышевтинг «Јерлик гладиолус» деп ўлгерин көрөли. Анда улустынг көзине јаан илиңбес гладиолус чечек керегинде айдылат. Јарт болзын деп, ўлгерди толо кычыралы:

Көк тайганынг карангуй тўбинде
Көстөнг туура гладиолус өскөн.
Кўнге удура ол јобош чөйилип,
Кўчи јетпей, араайын өлгөн.

Чачылган кўннинг јаркынын божотпойт,
Чакту агаштар ўстинде туратан.
Чалынга да јетпей, агаштынг төзинде
Чагы уйадап, чалдыгып калатан.

Тазылдарыла агаштар бек тудужып,
Тартыжып, кўннинг чогын блаашкылайт.
Јарыкка јетпей калганы јыгылып,
Јадыктар бололо, чирип калгылайт...

Муңг беристе чөйилген тайгада
Јаңғыс агаш неме бе ол?
Черўдий турган муңг мөштөргө
Чечектинг өлўми неме бе ол?..

Ајару эдели, «чакту агаштар: кўннинг јаркынын ла јердинг чыгын гладиолустаң блаап апаргылайт. Оныңг шылтунда чечек јарыкка ла кўнге јединип болбой, эрте чалдыгып, араайын өлөт. «Је јас ла келзе, гладиолус чечек //јадыктаң тайанып, бажын көдўрет//. Чичкечек колыла

тазылдаң тудунып, //Катап ла кўнге удура чөйилет...» — деп, автор ўлгердиң учы јолдыктарын бириктире ле бийикте де көдўрет. Чечек керегинде айдылган да болзо, оның сўр-кебери ажыра Кокышев кижиниң салымы керегинде, оның турумкайы, чөкөбөзи, јўрўмде кижи бойының јери ле јаңгы учун тартыжузы керегинде терең учурлу шўўлте айдат. Айдарда, ойгорлык ўлгерде јўрўм, сўўш, өлўм керегинде автордың бойының санаа-шўўлтези болор аргалу. Ол јўрўмде бир санаала јаантайын блааш-тартыжуда. Автор тургускан сурагының аайына чыкпаза да, кычыраачының алдында ол шўўп көргөдий сурак болуп артат. Оның шылтуунда философия учурлу ўлгер бўдўмиле божогон, тўгенбеген болуп јат. Андый ўлгерлер кычыраачыны бойыла кожо санандырып, өмө-јөмө шўўлтеге чыгарат. Бу адалган темдектерге тайанып, Кокышевтиң «Јаскы тўнде» деп ўлгериниң тургузылганына ајару эдели. Баштапкы төртјолдыкта удура-тедире көргўзилген эки јурук:

«Карангуй көзнөктў јабыс турада
Кандый да келин тўниле ыйлайт.
Өткўўлдиң јанында кандый да уул
Өкпөөрип, кыска јўрегин сыйлайт.

Бир јанынаң көрзө, јўрўм бойы алдынаң өдөт. Экинчи јанынаң, автордың санаа-кўўни база башка. Кыйышкан учуралдың учурын оңдоп болбой, поэт «ненинң учун јўрўмде андый?» — деп кыйналат. Бу јўрўмниң бир де болзо, јажыдын ачары јаан учурлу. Оның учун ол айдынат:

Эжинең ырашкан ўй кижи ыйлайт.
Эрикчел санаалар көксимде толтыра.
Унчукпай, тўмен јылдыстар отторын
Улугбек чилеп, ајыктап отурым...

Поэттиң санааркаганы калас эмес. Оның ал-санаалары кычыраачыга токынал бербей, кожо ло санандырат ла шўўндирет. Шўўгедий ле санангадый суракты автор ўлгердиң учында берип койгон. Ол кычыраачыга чындык јол көргўзип, оны бўдўмјилейт ле ижендирет:

Јанымда турган
бу јаан теректер
Јайыла берер
ай ла толзо.

Улус бойлорын
јамандап ташташпай,
Бу Улу јўрўмди
онгдойтон болзо...

Јўрўм. Сўўш. Ўлўм... Лазарь Кокышевтинг ончо ўлгерлери кижининг јўрўмине, сўўжине, текши сöслö Улу јўрўмге учурлалган деп айткадый. Андыйлардынг тоозында «Јерлик гладиолус», «Ўзўп келген ölöнгö», «Јўрўм», јылдынг öйлöринe учурлалган бир уур ўлгерлер ле ононг до öскö. Поэт јўрўмнинг јаражын ла телкемин кайкайт, оныла оморкойт, оны бийик баалайт. Кокышевтинг сўўжи кеми јок теренг. Ўстине поэт öйди озолоп, келерликти бўгўнги кўнге јууктадат: «Келер ўйеге письмо», «Ундыбагар», «Алтай јеримде адалардынг сўнези јўрер»... Калганчы адалганынынг јолдыктарына ајару эдели: «Алтай јеримде адалардынг сўнези јўрер... //Айдынг тўнде уулдары ойынга ѓелер// Ай чырайлу алтай кыстар јанѓы кожонгдор чўмдеер,// Айдышкан кысты уулдар качыра берер». Эмезе: «Тўлкў бöрўктў алтай кыстарга тўнде // тўнгей ле уулдар туйка белегин берер // Ас та болзо, албаты деп адалып артар,// Алтай кижи мен деп оморкожып јўрер...» Ойгор көгўстў Лазарь Кокышевтинг көп ўлгерлеринде текши мöнгкўлик сурактар тургузылган. Ол ончо улуска јарт ла јарамыкту. Айтканысты быжулап, «Кижи» деп ўлгерди кычыралы:

Кижи шўўнип келгенде,
Кибернетика нени этсин?
Амадаган кийнинде
Автомат кайданг јетсин.
Орчыланг тўбин ойлодып,
Ойгортып, кижи öдöр.
Көмö баскан јеринеѓ
Көгöрип ölöнг öзöр.
Комета чылап, кўйеле,
Кижи ölўп калар.
Јетире айтпаган санаазы
Јеринде артып калар.
Айдылбаган санаазын
Арткан ўйелер табар.
Јўрўм катап ла јанѓыданг
Јўс чакталып барар...

Терең көргўстў, ödўнгир ўндў поэттинг јолдыктары јажына артабас, кўр-көгўсти кўйбўредер ле кижиге токынал бербес.

Л. В. Кокышевтиң чӱмдемелдери эмдиги алтай литератураның талдамазы, көгӱс-санаанының энчизи болуп калды.

Аржан Адаровтың темазы ла тӧс шӱӱлтелери бу ӧйгӧ јетире јаан кубулбады. Бир јанынаң, бу јакшы темдек. Талдап алган темазына — история ла эмдиги ӧйгӧ — поэт турумкай ла бӱдӱмјилӱ. Ол керегинде ӧрӧги бичимелдерде толо айдылган. Мында ајаруны тӱӱкилик темага эдели.

Чӱмдеп баштаганынаң ла ала А. Адаров алтайлардың ӧдӱп келген јолын шиңдеер амадулу. «Јардымда туулар» деген ӱлгеринде поэт бойының алдына терең учурлу суралтар тургузат: «Јардымда кыймык јок туулар, олор албатым керегинде айдатан сӧстӧрим, кӱӱним. Олорды кӧдӱрип чыгарым ба? Айса, ӧйлӧргӧ бастырып, ундылып каларым ба? Мен ӧлгӧндӧр алдында каруулу. Кӧксимде кӱйген санаалар ӧлбӧс чындык болуп чыгар ба? Айса, ӧрӧ ӧспӧй, јаңғырбай кубалга бастырып саларым ба?»

Бу тургузылган суралтар аайынча автор «Кӧчкӱндер», «Албатым», «Улу кӧчӱш» ле онон до ӧскӧ јарлу ӱлгерлеринде ичкери бararга ченешкен. Је тӱӱки-шиңжӱлӱ материалдар ас учун, бичиичи шиңдеер узын байытпай, јӱк ле Улу Октябрьдың революциязы, В. И. Ленин ле партия деген темаларга учурлап ӱлгерлер чӱмдеген. Албатының ӧдӱп келген јолын онон ары терењжиде көргӱзетени бичиичининг келер ижи болор.

Бу адаган теманы Б. Бедюров улалтар кӱӱндӱ. Оның билгири де көп, шиңдеер узы да јеткил. Эм тура поэт бар материалды белен јетирӱ эдип берет. Наука ууламјылу билгирди литературада сӱрлӱ сӧслӧ, сӱр-кеберлер ажыра јетирери,— байла, поэттиң база бир амадузы.

Эркемен Палкин калганчы јылдарда каа-јаа ла чӱмдеер болды. Бичибей барганының бир шылтагы, мен бодозом, каруулу иштерде иштеп тура, бичиичи бойының чӱмделге ӧзӱмине ӧйинде ајару этпеген. Анайып јылдар калас ӧткӧн. Экинчи шылтак, байла, кижиниң бойында. Јалакай јӱректӱ поэт ӧйдиң «орузыла», ӧскӧ улустың јарабас кылыктарыла оорып јӱрет. Јаңыс ла бойы керегинде сананар эмес, эбиреде јаткан улус керегинде сананып ла санааркап јӱретени — алтай кижиниң канында. Чӱмеркек ле кыйгас улустың кылык-јаңын көрӱп, поэт санааркайт ла терең сананат. Темдек эдип, «Карган ӧрӧкӧн» деп ӱлгердиң ӱзӱгин кычыралы:

Уулы чыдап јаанаган
Јаандар келер, угыгар.

Эби јок болбозын,
Эмди ле айылдаң барыгар.
Јалангга барып јадыгар,
Айса айылдап базыгар.
Јўрўм меге јўрер керек,
Јамылуларла билижер керек.

Карган өрөкөн уулына удура бир де сөс айтпай, јобош кылык-јаңгыла јөпсинет: «Уктым, балам, чын, чын, // јўрўм ондый туру» — деп, // Өрөкөн ненинг де учун // Эски бөрўгин тутты, меңдеп...»

Јарабас кылык-јаң мынайда ла чынды көмө базып, өйгө келиштире эптешкең. Эмди өскө өй. Кайкаганын ла кородогонын поэт килеген ўнле јетирет: «Кайран өрөкон алдында //. Кандый иженип јўретен». Бу ўлгерди автор канча ла катап јазаган. Баштапкы чўмделгенининг учы артык деп бодойдым:

Өлўмин ле сакып јўргендий,
Өрөкөн ачу көрўнди...[1]

Эркемен Палкиннинг ўлгерлеринде келерликке ууланган тереҥ бўдўмји бар. Ол поэтти канаттандырып, ийде-кўч кожот. Је өйдиҥ једикпестериле тартыжарга онын геройы эм тура белен эмес. Лирикалык герой айалгалардаҥ ла камаанду болуп, јалтанбас эдилгеге јаан тидинбейт. «Милиционерденҥ јаан милиционер» деген ўлгерде, темдектеп алза, ол бойынын ич санаааларыла артып калат. Карганак јойу базып барадат, кара «Волга» онын јаныла шуулада берди. Кокыр кептў ўлгерлер — бичиичининҥ база бир табынтызы, солун јолы деп темдектелип келди.

Борис Укачиннинҥ чўмделге јолын бириктире көрўп, мындый шўўлте эткедий. Онын баштапкы ўлгерлери бойынын кеминде једимдў чўмделген. Анчада ла јараткадыйы — поэт јолын таҥынаҥ таап ла талдап өскөн. Бу айтканысты онын баштапкы ўлгерлик јуунтылары керелейт. Оноҥ, чокымдап айтса, јетенинчи јылдардын тал-ортозынаҥ ала Б. Укачин бедренип јат: албатынын ойгор сөзине тайанза артык па? бастырасоюзный поэзиянын ченемелин тузаланза, јозокту болор бо? Көпти сагыжыла јаңыдаҥ оҥдоп, билгирин кычырышла толтырып, поэт бойынын чўмделге өзўмин оноҥ ары көндўктирип јат.

Оның шылтузында, темдектеп алза, «Мöнгкўлик Алтайдың јаңылгазы» ла оноң до öскö ўлгерлик јуунтылар кепке базылып чыкты. Мынаң ары поэт кандый ууламјыла чўмдеери јарты јок. Поэттиң аргазы јаан. Је билерис мындый: көргönин кайкап бичиири öткön, көргönине бойының акту кўўнин айдары болгон, эмди, байла, бўткўл көрўм-шўўлтеге једери арткан? Поэттиң публицистика ууламјылу ўлгерлери — öйдиң некелтезиле чўмделген болор.

Литератураның төс предмедин — кижини, оның кубулчаң санааларын, уйадына кинчектелип аруталганын бичиичилер јаан ајаруга албайт. Оноң улам алтай литератураның јилбўзи јылыйат, ўлгерлер дезе аланг-ачык учурлу, јўрекке јаан томылбайт. Лирикалык ўлгердиң куулгазын јажыды да јоголып бараткан. Бу айалганы чокымдап, Шатра Шатиновтың ченемелин көрöли. Поэт бир öйдö узак бичинбеген. Је ўлгерчи кижи чўмдебеске бол албаган. Поэт јайалтазы јеңгип, канча јылдардың бажында ол такып ўнденген. Бу айалганы оның «Кабай јанында ай», оны ээчиде чыккан «Таш айылдар» деп ўлгерлик јуунтылары керелейт. «Шатиновтың тили байлык, санаазы курч, чыдалы јаан. Оның ўлгерлерин алып кычырган кажы ла кижиге сўр-кеберлердиң јаркыны, эрмектиң кўўзи, јолдыктардың аңылу тибирти, уйгаштырулардың сакыбаган колбулары ла јап-јаңы табынтылары иле көрўне берет. Је поэт онойдо ок эски алтай классический де ўлгерликти кыйык јоктоң тузаланып билер. Оның бу јанынаң öткўрген ченемелдери јалтанбас ла байлык. Поэт одалар, балладалар ла станстар бичийт. Бу алтай литературада ончозы јаңы, солун ла төрöл» — деп, В. И. Чичинов 1969 јылда бичиген рецензиязында темдектейт. Бу јолдыктардың учуры бир де эмеш артабаган. Поэт чўмделге узын теренгжидет. «Кабай јанында ай» деген јуунтыга баштап тарыйын нökörлöрине ле учурлаган ўлгерлер киргендий. Лаптап кычырганда, анда поэттиң јеңил эмес бедреништери, көрўм-шўўлтези јарталар. Ш. Шатиновтың геройлоры санааркайт ла аруталат. Темдек эдип, «Бурулу болзом, кööркийим...» деген ўлгердиң тургузылганын ајарып көрöли. Бойының бурузын сезинип, лирикалык герой айдынат:

Ыраак jылдыстый көгөрдим
Тымык толыгымда.
Карган апшыйактый бөкөйдим
Лампа алдында.

Кижиниң кубулчаң санаазын поэт албатының оос поэзиязы ажыра бӱдӱмjилӱ jурайт. Мында кожоңгныңг да, кай чӧрчӧктиңг де анғылу темдектери танылу. Кай чӧрчӧктӧ чылап, поэт амыр jаткан jуртты ӧштӱлер табаргандый, тоногондый эттире көргӱзет:

Ӧштӱлер келер, табарар,
Казыр бӱдӱштӱ.
Алкы-jӧӧжӧни апарар,
Ачап көрӱштӱ.
Энезинең айрылган кулун
Эрикчелдӱ айрылган кулун
Эрикчелдӱ киштеер.
Энези jок ӧскӱс,
Эмчек сурап, ӧксӧӧр.
Ак jалаңдар кыйгырар
Ак кубалда.
Алтай туулар jайканар
Тымык jалбышта.

Тоноп койгон jуртты көрӱп, jарлу кожоңды чӧйгӧдий. Поэттиң эптӱ тузаланганыла, jолдыктар мынайда кубултыр:

Кадынды тӧмӧн кас учар,
Канады талымзырап,
Кара көстӧң jаш агар,
Карангуйда тамырап.

Лирикалык герой бир де эмеш актанбай, көксинде туйуксынып, бойын бойы бурулап, оноң санааркаган ла кинчектелген сонында, айдынат:

Ачу коронго чыдашпай
Булуттый кӱзӱрейдим.
Арутаачы чыкту jаңмырдый
Алтайыма тӧгӱледим.

Мынайда кижи бойыныңг бурузын оңдоп, jастыра кылыктарын туйказынаңг тӱзедерге албаданат. Шатра Шати-

новтың геройлоры төп санааλу, терең көгүстү, буурзак болгонын оның көп үлгерлик јуунтылары керелейт.

Бичиичилер Алтайдың кайкал болгон ар-бүткенин јүзүн өңдөрлө јурап билер. Је ого анғылу ууламјы берип болбой, бүткүл көрүмге, текши санаага јединип албайдылар. Паслей Самыктың көрүмиле јанғыс ла ар-бүткен ле кижи тудуш эмес, јер-телекей ле кижилик бирлик колбуда. Темдек эдип, «Мениң төрөөндөрим» деген оогош балдарга учурлалган үлгердиң үзүгин кычыралы:

Мен ак јалангла баргам.
Буттарымның алдында
Өлөңдөр шымырашкан:
Бис сениң карындаштарың — деп.

Мен аркала баргам.
Мени эбире
Агаштар шуулашкан:
Бис — сениң акаларың — деп.

Оноң ары «күн күлүмзиренген», «јер унчуккан», «суу јалтыраган». Олор ончозы кижиниң төрөөндөри болтыр. Айдарда, поэттиң көгүс-көрүмиле јер ле кижи биригип калгандый јуралат.

Андый ок санаа «јүрегим» деген үлгерде салынган. П. Самыктың лирикалык геройы айдынат: «Јер болуп барадырым, оның тынын биледим. Агашла, ташла, кейле колынадым». Андый ок јурамалдар «Алжир» деген туујында бар. Поэттиң бир канча үлгерлерин бириктире көрүп, оның бүткүл көрүм-шүүлтезин јартап алгадый.

Өрөги адалган бичиичилерден башка бүгүнги алтай лирикада јозокту ченемел көргүзип тургандардың тоозында Ј. Белеков, С. Сартакова, Б. Бурмадов, Г. Елемова, К. Кергилов ло оноң до өскөлөри. Бу үйе солун суралтар көдүрер күүндү, анчада ла кижи ле ар-бүткен, кижи ле эљон ортодо колбулар керегинде. Алтай кижи өйлө колбой канайда кубулат? Ада-өбөкөлөриниң јангжыгузын улалтат па, угы-төзиле јилбиркейт пе? Өйлөрдиң үзүлген колбуларын бириктирерге амадайт па ла оноң до өскө суралтар бүгүнги бичиичилердиң алдында ачыгынча артат.

1989 јыл

Н. Киндикова

КӦЧЎРМЕ КЕРЕГИНДЕ ЈЕТИРЎ

Алтай литература тӧзӧлгӧнинең бери орус тилге јозокту кӧчӱрилип јат. 20—30 јылларда орус классиктердиң (А. С. Пушкиннинг, Н. Некрасовтың, А. Толстойдың, Б. Бедныйдың, В. Маяковскийдиң ле оноң до өскӧлӧриниң) чӱмдемелдери алтай тилге эрчимдӱ кӧчӱрилип, тӧрӧл литератураның өзӱмине јаан камаанын јетирген. Анчада ла М. В. Мундус-Эдоковтың, П. А. Чагат-Строевтиң ле П. В. Кучияктың кӧчӱрмелери солун ла јарамыкту болгон деп темдектеер керек.

50—60 јылларда алтай тилдең оруска кӧчӱрери кӧндӱге берген. Андый бичиктердиң тоозында «Заря над Алтаем» (Барнаулда, 1954), «Поэты Горного Алтай» (Горно-Алтайскта, 1954), «Песни над Катунью» (Горно-Алтайск, 1962), «Голос Горного Алтая» (М., 1962), «Песни голубых долин» (Горно-Алтайск, 1963) ла оноң до өскӧ. Је бистиң алдыбыста кандый бичик, кемниң чӱмдемели кӧчӱрилгени керегинде эмес, кем кӧчӱрген ле канайда кӧчӱрилгени керегинде сӧс болор. Оның учун кыскарта да болзо, тоолу бичиичилердиң чӱмдемелдерин чике алып, олорды тереңжиде шиңжӱлеп кӧрӧли. Бого коштой кӧчӱрмениң суракторын оңдоп алары учурлу.

Орус эмезе совет ороонның өскӧ дӧ тилдерине кӧчӱрери сӱрекей ле јеңил эмес. Кӧчӱреечи тилдиң јаңдарын, бӱткӱл сӧсколбунын учурын, керек дезе сӧстиң турар аайын билип тура, чӱмделген литератураның сӱрлӱ јанына јаан ајару эдер учурлу. Темдектезе, 1924 јылда чӱмделген ӱлгердиң ӱзӱгин алалы:

Тангдакталып таң атты,
Тамырланып кӱн чыкты.
Айыл сайын ыш чыкты,
Арка јерде кӱӱк этти.

Тӧртјолдыкта кӧскӧ кӧрӱнер јаркынду ла јараш јурук јуралат.

Ӱстине кажы ла јолдык алдынаң башка јурамалду. Мында ар-бӱткенниң, аң-куштың ойгонып, эрип ле тындаңып јатканы сӱрекей чокым. Је оны орус тилге кӧчӱрзе, бӱткӱл јурук бузула берет.

Көрӱмјилӱ јурукты бӱткӱлинче, поэттинг сӱр-кеберине ајару эдери сӱрекей кӱч.

Айтканысты керелеп, П. В. Кучияктынг ӱлгерлерин орус тилге көчӱргениле тӱнгдештирип көрӧли. Олорды Новосибирсктинг јарлу бичиичилери Е. Стюарт, И. Мухачев, В. Непомнящих көчӱрген. И. Мухачевтынг көчӱргениле П. Кучияктынг «Алтай» деп ӱлгери сӱрекей јакшы угулат. Анда озогы Алтайдынг онтузы, јанғы Алтайдынг јанғырганы једимдӱ көргӱзилген. Је көчӱреечи поэттинг көрӱмин, тӱнгдештирӱлерин јетире онгдобогон. Айла, ол јылдарда ӱлгердинг кееркемји кемине ајарбай, онынг төс шӱӱлтезине ле тынг ајару эдетендер. Бу — ол ӧйдинг некелтези болгон. Эмди П. Кучияктынг поэзиязынынг анғылуларын јарт көрӱп тура, бу ӱлгерди ойто тақып көрӧр болзо, ондо бӱткӱл кебер — Алтайдынг јаражын кыс кижининг јаражыла тӱнгейлеп јураганы — бар эмтир. Баштап тарыйын ол бортык та болгон болзо, је ӱлгердинг шӱӱлтезин јеткилинче јетирет. Көчӱреечи И. Мухачев дезе ого ајару этпейтир.

П. В. Кучияктынг бичижининг анғылуларын сӱрекей јакшы онгдогон кижи — Е. Стюарт. Ол јолдыктарды турганы аайынча, сӧстӧрди турган бӱдӱмиле, керек туштa эмештенг байыдып ле ӧнгжидип, көчӱрмеге тынг кожуп турат. Андыйлардынг тоозында «Јас», «Чопош», «Алтын-Көл», «Јажына сӱӱш» ле ононг до ӧскӧ ӱлгерлердинг көчӱрмези. Јаан ченемелдӱ көчӱреечи бойынынг билгирин ле узын таштабай, алтай бичиичилердинг көп тоолу чӱмдемелдерин көчӱрген. Анчада ла поэттердинг бой-бойыла колбузын таап, алтай литератураныг јанғжыгуларын ла јанғыртузын јылыйтпай, төрӧл фольклорло литератураны колбоп, көчӱрменинг чынгдыйын бийик кемине јетирген. Е. Стюарт көчӱрмелери бӱгӱнги кӱнге јетире эң артыгы деп темдектелип туру.

Эмдиги бичиичилердинг көчӱрмелери, чынын айтса, јабыс кеминде. Бичиичилер бойынынг чӱмдемелдери орус тилге көчӱрип турганыла болорзынып, онынг чынгдыйына ајару этпейдилер. Башка-башка издательстволордо, керек дезе, бир јылда эки-ӱч көчӱрме бичик чыгып туру. Бӱгӱнги кӱнде анчада ла көп көчӱрилип тургандардынг тоозыда — А. Адаровтынг, Б. Укачиннинг, Б. Бедюровтынг чӱмдемелдери.

А. Саруеванынг, С. Суразаковтынг, Т. Шинжиннинг, А. Ередеевтинг, Э. Тоюшевтинг ле ононг до ӧскӧлӧринининг бичимелдери бир кеминде ле бойынынг ӧйинде көчӱрилип јат. Сыранғай уйан ла ас көчӱрилгени — Л. Кокышевтинг, Э. Палкиннинг, Ш. Шатиновтынг, П. Самыктынг чӱмдемелде-

ри. Чокымдап айтса, Л. Кокышевтиҥ јӱк ле эки кӧчӱрме јуунтызы бар (Стихи. М., 1977), (Стихи М., 1958). Паслей Самыкта дезе, орустап ӱч ле ӱлгерлик јуунты. «Песнь моя Алтай», «Огненный марал, 1978 , «Ветер вершин», 1987). Ш. Шатиновтыҥ ӱлгерлери эмдиге јетире бойыныҥ кӧчӱреечизин таппады. Байла, латыш најылар орус тил ажыра эмес, алтай тилдеҥ латышка эмезе орус тилге кӧчӱрип, бир сӱмезин табар. Мынаҥ кӧргӧндӧ, кееркем кӧчӱрме бӱгӱнге јетире курч сурак болуп артат.

Кӧчӱрер тушта неге ајару эдер? Канайда кӧчӱрзе артык? Недеҥ улам кӧчӱрмелердиҥ чыҥдыйы уйан? Бу сурактарды јарт оҥдоп аларга, кӧчӱреечилердиҥ једикпестерине ајару эдели. Тил билер кычыраачы кӧчӱрме ле бичиичиниҥ чӱмдемелин тӱҥдештирип, каа-јаада кӧчӱрме соҥдоп, эмезе артыктап турганын иле сезип турар. Кыйышканду учуралдардыҥ шылтактары башка-башка. Кӧчӱреечи кӧчӱрип турган литератураны, бичиичиниҥ чӱмдемелин, оныҥ сӱрлӱ кеберин тереҥ билбес тушта, ӧскӧ поэттердиҥ бичимелдери бой-бойлорынаҥ аҥыланбайт. Кажы ла поэт аҥылу. Кӧчӱреечи оныҥ телекейин, сӱр-кеберлерин, кӱӱзин оҥдоп алала, бичиичиниҥ кӧрӱм-шӱӱлтезин де јарт билип алар аргалу. Сӱр-кеберлер ӱлгердеҥ ӱлгерге кӧчӱп, учурыла байып, бичиичиниҥ санаа-кӱӱнин чокым кӧргӱзет. Оны чала оҥдогонынаҥ чӱмдемелдиҥ шӱӱлтези де кыйыш болордоҥ айабас. Кӧп једикпестер кӧчӱреечи бойыныҥ ижине каруулу эмес болгонынаҥ улам болот. Темдек эдип И. Фоняковтыҥ кӧчӱргениле Л. Кокышевтиҥ «Аргымак» деп ӱлгерин кӧрӧли. Кӧчӱрмениҥ учуры да, шӱӱлтези де ӱлгерге келишпейт. Нениҥ учун дезе, И. Фоняков ӱлгердиҥ чертӱзинеҥ чик јок чыгала, бойыныҥ кӱӱниле ӱлгерлей берген. Байла, Л. Кокышевтиҥ су-алтай тӱҥдештирӱлерин кӧчӱрерге ол кӱчсинген.

Л. Кокышевтиҥ баштапкы ӱлгерлерин Ю. Полухин, Б. Гайкович, В. Фирсов једимдӱ кӧчӱргендер. Бодозо до, куучын кептӱ ле кижиниҥ кубулталу кӱӱн-санаазын чындык кӧргӱскен ӱлгерлерди кӧчӱрерге јеҥил. Је бичиичиниҥ философский шӱӱлтелӱ ӱлгерлерин кӧчӱрерге эм тура кем де тидинбейт. И. Фоняковтыҥ, А. Медведевтиҥ кӧчӱрмелери бар. Јё олор уйан. Једимдӱ деп темлектегедий кӧчӱрмелер Е. Стюартта бар. Кӧчӱреечи алтай ӱлгерликтиҥ јаҥжыгузын јакшы билер. Ӱстине ол ӱлгердиҥ јолдыктарынаҥ бир де эмеш кыйбайт. П. Кучияктыҥ чӱмдемелдерин кӧчӱрип турарда, ол поэттиҥ агаш-ташка, јер-сууга баштанганына туштап туратан. Андый ок бӱдӱмдӱ ӱлгерлер Л. Кокышевтиҥ

чўмделгезинде бар. Темдектезе, «Эски айыл» деп ўлгердинг јолдыктары: «Эзен бе, эски агаш айлым...» эмезе «Кер ат» деп ўлгерде «Мени таныбай турунг ба сен?» — деп, автор сўўген адыла куучындажат. Мындый јолдыктарды Е. Стюарт јазымы јоктонг кычыраачыларга јетирген.

М. Шлаиннинг көчўргениле Л. Кокышевтинг «Ундыбагар» деп ўлгери бар. Текст ле көчўрменинг сөстөрин тўнгдештирип көрзө, тўнгей јолдык јок. Керек дезе, ўлгердинг ады да өскө. Је кайкамчылузы — орус тилле ўлгердинг шўўлтези јарт. Көчўреечининг мары неде дезе, ол Алтайдынг ар-бўткенин, албатызынынг јадын-јўрўмин, культуразын јакшы билип тура, ўлгердинг јолдыктарын өнөтийин ле мөш агашла, арчынла, курутла, кай чөрчөктөрлө толтырат. Ононг улам көчўрме национальный бўдўмдў, алтай кўўлў.

Лазарь Васильевич Кокышевтинг ўлгерлери эм тура ас көчўрилген. Орус көчўреечилер, темдектеп алза, А. Мерзликин, И. Фоняков поэттинг чўмдемелдерин көчўрерге кўчсинип јадылар. Олордынг кўчсингенининг шылтактары, байла, мындый. Баштапкызында, поэттинг көрўм-шўўлтези, алсанаалары су-алтай сўр-кеберлердинг болужыла темдектелген. Оны текстке јуук эттире көчўрерге, чындап та, сырангай кўч. Темдек эдип, Л. Кокышевтинг «Аргымак» деп ўлгерининг баштапкы јолдыктарын көрөли. Алтайды поэт чөрчөктөги уйуктап јаткан баатыр кептў јурайт. Ўстине тўнгдештирўлер де су-алтай:

Ай јаркынын јабынып,
Амырап калган Алтай...
Тўнўрдий төнгдөрин јастанып,
Тўженип јаткан Алтай.
Өчўп брааткан костордый,
Өрө ўстинде јылдыстар.
Јыландар чылап көрўнбей,
Јылгылай берген јылдар...

Бу ўлгерди бўткўлинче И. Фоняков орус тилге көчўрген. Көчўрилгени учурыла чек башка, јолдыктарды танып та болбос.

Экинчизинде, Б. Укачин ле А. Адаров, темдектеп алза, алтайлар керегинде өскө укту калыктарга јартап, оморкодылу сөс айдып турган болзо (А. Адаровтынг «Албатым», «Көчкўндер», «Јок, мен Прометей эмезим» ле Б. Укачиннинг «Аргымактынг мангы», «Јебрен јангду кижининг јолы», «Кырларда өскөн мөштинг бўри»), Л. Кокышев дезе, төрөл

јоныла туйказынаҥ эптӱ-јӧптӱ куучындажат. Ол ло «Ундыбагар» эмезе «Азыйдаҥ арткан бистиҥ кылыгыс» деген ӱлгерлерде поэт кычыраачыларла тӧп лӧ тоомјылу эрмек-куучын өткӱрет.

Ӱчинчизинде, поэттиҥ ӱлгерлери келер ӧйгӧ ууланган ла кажы ла кижиге јарамыкту.

А. Адаровтыҥ, Э. Палкиннииҥ, Б. Укачиннииҥ, А. Еремеевтиҥ ӱлгерлерин көчӱрерге јеҥил. Анда јаан јажыт јок. Ш. Шатиновтыҥ јолдыктары бырчыт, быжу, тӱҥдештирӱлери байлык, албатылык, кӱӱзи кожоҥ кептӱ. Јаркынду јурамалдардаҥ башка онаҥ лириказында сӧзи јок кыймыгу туштап јат. Оны ончозын көчӱрерге кӱч. Је көчӱрип болбогодый јолдык, ӱлгер јок. Сӧс көчӱрилбезе, јолдыкка ууланып, јолдык келишпезе, тӧртјолдыкка баштанып, тӧртјолдыктаҥ ӱлгерге, ӱлгердеҥ ӱлгерге көчӱп, автордыҥ бӱткӱл көрӱм-шӱӱлтезин оҥдоп, тӱҥей ле бир аайын тапкадый арга бар.

Бӱгӱн А. Адаровтыҥ ӱлгерлерин А. Смольников, Е. Храмов, Э. Палкиннииҥ — Е. Стюарт, П. Самыктыҥ, И. Фоняков, Б. Укачиннииҥ Б. Слуцкий, А. Преловский, Ст. Куняев ле оноҥ до өскӧ көчӱреечилер једимдӱ көчӱргилеп туру. Б. Укачиннииҥ көчӱрмелери керегинде Г. Кондаковтыҥ бичигинде толо айдып койгон. Мен онызла јӧп. Б. Бедюров башка-башка көчӱреечилер таап алган. Онаҥ баштамы ӱлгерлерин Я. Смеляков сӱрекей эптӱ көчӱрген. Калганчы јылдарда Б. Бедюровтыҥ ӱлгерлерин Я. Козловский, Л. Озлоева, М. Акчурин ле о. ӧ. көчӱрет. Баштапкы адалганы бойыныҥ көчӱрмелеринде «јебрен» сӧстӧр кожуп, поэттиҥ ӱлгерлериниҥ кӱӱзин уурладып туру (Небесная коновязь, М. 1979). М. Акчуриннииҥ көчӱргенинде јаҥыс ла ӱлгердиҥ шӱӱлтези эмес, оныҥ сӱр-кебери сӱрекей эптӱ берилген. (Возраст воли, М., 1983). Көчӱреечи Л. Озлоева јаҥжыккан сӱр-кеберди чике оҥдоп, «Јерлик кастыҥ кышкызы» деп ӱӱр ӱлгерди једимдӱ көчӱрет. Айдарда, көчӱреечиге јаҥыс ла тил билер керек эмес поэттиҥ бичижииниҥ аҥылуларын, сӱр-кеберди учурын ла олордыҥ болужыла јетирген санаа-шӱӱлтени оҥдогоны учурлу. Ого коштой ӱлгердиҥ тыш бӱдӱмине, онаҥ кӱӱзине, ритмиказына јаан ајару эткедий. Је бу суракты аайына эм тура чыккалагыс. Јаан ишти, байла, латыш көчӱреечилер баштаар. Олордыҥ ижендиргениле алтай чӱмдемелдер орус тил ажыра эмес, тургуза латышка көчӱрилип турар. Мындый јарамыкту айалганыҥ шылту-

унда алтай литератураны совет ороонның башка-башка толыктарында јилбиркеп кычырадылар.

Бүгүнге јетире бис көчүрменің јүк ле тоозыла оморкоп турган болзобыс, келер өйдө оның чынгдыйына ајару эдип, кажы ла бичиичи бойының көчүреечизин таап алар деп иженедис.

Анчада ла Л. Кокышевке алтай тил билер көчүреечи тапкадый. Оның лириказының чечен тилин, байлык сөстөрин, ödүңгир үнин, албатылык күүзин, текши сөслө поэттинг ончо телекейин онгдоор арга бар. Ш. Шатиновтың бичимелдери өйинде көчүрилбей турганы, озо ло баштап, оның бойында. Туура јерде јуртап (эмдиги өйдө ол Кан-Оозында јуртап јат), чүм-чам јок поэт бойының бичимелдерин көчүрерге бачымдабайт та, көчүреринең де күчсинет. Оның айдыжыла, көчүргенинде үлгердинг поэзиязы јылыйып јат. Үстине өскö тилдең андый ок сүр-кебер табарга күч. Паслей Самык бойының үлгерлерин көчүреечиге бербей, таңнаң бойы да көчүрер аргалу. Бу айалганы И. Фоняковтың сөстöри бүдүмјилейт: «Оның (П. Самыктың — Н. К.) үлгерлерин көчүрерге јеңил. Нениң учун дезе, бичиичининг көчүрмелери белен. Олорды эмеш ле јазап ийери артат».

Јиит бичиичилердинг темазын, төс шүүлтезин, сүр-кеберлерин чике онгдогон көчүреечи Р. Бухараев («Марал чечектеер тужында») болор. Мындый көчүрмелер кычыраачыны сүүндирет ле ижендирет.

Алтай литература орус тилге көчүрилгениле коштой, öскö калыктардың литературалары алтай тилле кепке базылып чыгар болды. 50—60 јылдарда орус тилдең көп көчүрилген: И. Крылов «Баснялар», 1956 (С. Суразаков көчүрген), И. Ерошин «Чаңкыр јурт», 1960 (Б. Укачин көчүрген), Т. Шевченко «Үлгерлер», 1961, Муса Джалиль «Моабитте бичилген үлгерлер» 1961. (А. Адаров көчүрген). В. Маяковский «Үлгерлер», 1957, «Мен — Советский Союзтың гражданини», 1963, (Вл. Кучияк көчүрген), Н. Некрасов «Соок, кызыл тумчук», 1963, М. Лермонтов «Үлгерлер ле туујылар», 1961 (Л. Кокышев көчүрген).

1957 јылда «Телекейдинг прогрессивный писательдери» деп көчүрме јуунты чыккан. Бу ишти эмдиги öйдö П. Самык («Ак сүмерлү Алтайдың балдары», 1986 (ла Б. Бедюров) «Эл Алтай» деп альманахтың экинчи номерин көригер) улалтадылар.

70—80 јылдарда алтай тилле бис тува, якут, монгол,

казах ла оноң до öскö бичиичилердиң чÿмдемелдерин кычырар болдыбыс. Андыйлардың тоозында П. Самыктың көчÿргениле Саттар Сейтхазиннинг «Кызыл генерал» деп јуунтызы (1971), якут бичиичилердиң «Тÿндÿк јаркын» (1973), тувалардың «Карындаштык Туванын ÿни» (1974), монголдордың «Најылык эзен» (1979), Б. Укачиннинг көчÿргениле Ю. Кÿнзегештинг «Кÿн чалыткан Тува» (1982), Ш. Шатиновтың көчÿргениле А. Даржайдың «Арчыннын јыды» (1985) деп јуунтызы. Мындый удур-тедир көчÿриштердиң шылтуунда төрöл литература байып, чындыйы öңгжип туру. Олордың көчÿреечилери эм тура бичиичилер. Поэт бойына јуук поэтти талдап, онын телекейин öскö кычыраачыга једимдÿ јетирет.

Бириктире көрзö, көчÿрменинг суракгары көп лö јÿзÿн башка. Эм тура блааш-тартыш та болор. Је келер јылдарда бу суракгың аайы јарангадый.

БАЖАЛЫКТАР

ШИНГЖҮЧИЛЕРДИНГ ЛЕ БИЧИИЧИЛЕРДИНГ ЈҮРҮМИ

Тюркологиянын Колумбы (С. Каташевтинг) 3
Атту-чуулу кайчы (С. Каташевтинг) 22
П. В. Кучияктын салымы (С. Каташевтинг) 26
П. В. Кучияктын поэзиядагы ачылталары (Н. Киндикованын) 42
Наукага берилген јүрүм (С. Каташевтинг) 47
И. В. Шодоевтинг эске алынганынаг (Н. Киндикова белетеген) 67

ШИНГЖҮДЕ БИЧИИЧИЛЕРДИНГ ЧҮМДЕМЕЛДЕРИ

Ойим, албатым, төрөлим (Н. Киндикованын) 73
Л. В. Кокышевтинг лириказын кычырып... (С. Каташевтинг) 78
Б. У. Укачиннинг бир үлгери ле «Өлөргө јетире эм де узак» деп повези керегинде (Н. Киндикованын) 94
Кижи, иш, ырыс (С. Каташевтинг) 102
Јурт јердинг ижи ле кижизи 112
Јыбаш Каинчиннинг телекейи (Н. Киндикованын) 125
Шатра Шатиновтынг куулгазын лириказы (Н. Киндикованын) 129
«Күн Уулы» П. Самыктынг баштапкы бичиги (С. Каташевтинг) 136
Паслей Самыктынг бир үлгери керегинде 142
Једимдер ле једикпестер 146
Астыккан үлгерлерди собырып. (Н. Киндикованын) 150

ТЕКШИ УЧУРЛУ СТАТЬЯЛАР

Алтай литературанын бир кезек ууламјылары (С. Каташевтинг) 155
Солун үндер (Н. Киндикованын) 166
Алтай лириканын суракгары, бүгүнги айалгазы, өзөтөн аайы (Н. Киндикованын) 170
Көчүрме керегинде јетирү (Н. Киндикованын) 183

С. Каташев, Н. Киндикова

КРИТИКА О ПИСАТЕЛЯХ

Сборник статей

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор
Е. И. Ортонулова. Технический редактор
Е. К. Манышева. Корректор А. К. Торбокова.

Сдано в набор 21.05.91. Подписано к печати 04.02.93. Формат 60×84 1/16. Бумага офс. кн.-журн. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл.-п. л. 11,16. Уч.-изд. л. 10,77.
Тираж 2000 экз.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства. 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

260.00

ГОРНО-АЛТАЙСК 1993